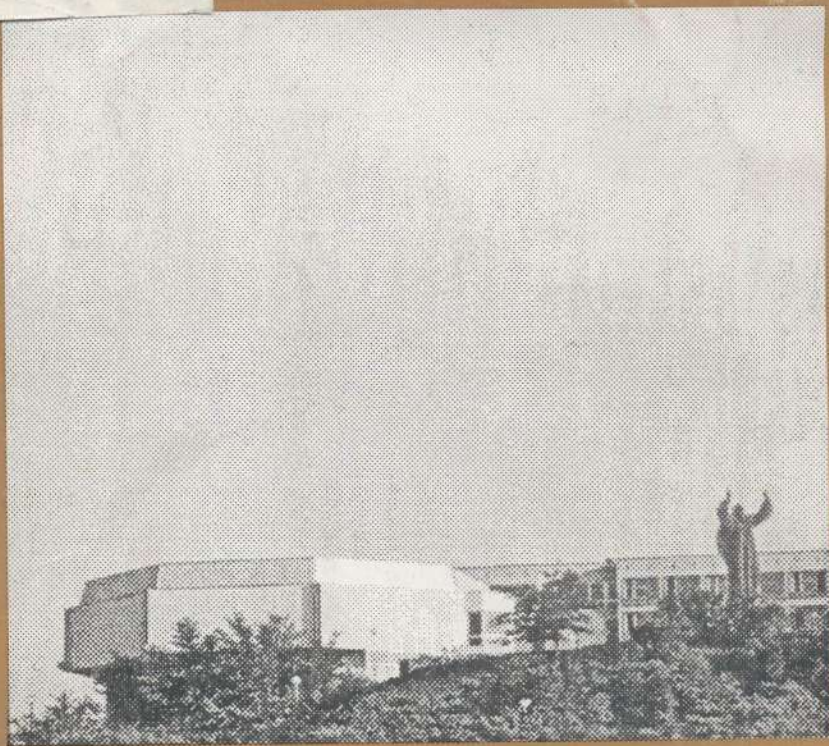

ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО-
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
"КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

93/88
СТА 110
51687

Университетско издателство "Св. св. Кирил и Методий"

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
ТОМ 29, КНИГА 3
1991

21 SEP 2004

04 JUN 2007

19.12.2000
21.12.2009

14.01.2010

15.01.2010

14.01.2011

20.02.2013

06.12.2013

**ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО-
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
"СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"**

ГОДИНА 1991

ТОМ XXIX КН. 3.

**ТРУДОВЕ
НА
ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
"СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Том 29, Книга 3
1991**

**TRAVAUX
DE
L'UNIVERSITE
"ST. ST. CIRILLE ET METHODE"
DE VELIKO TIRNOVO
FACULTE D'HISTOIRE
Tome 29, Livre 3
1991**

Университетско издателство "Св. св. Кирил и Методий"
В. Търново, 1996, V. Tirnovo

СТА 110
51187

93/99

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

проф. д-р Йордан Андреев (главен редактор), проф. д-р Петър Тодоров, доц. д-р Казимир Попконстантинов, доц. д-р Иван Стоянов, доц. д-р Минчо Минчев, доц. д-р Радослав Мишев, гл. ас. Милко Палангурски (секретар)

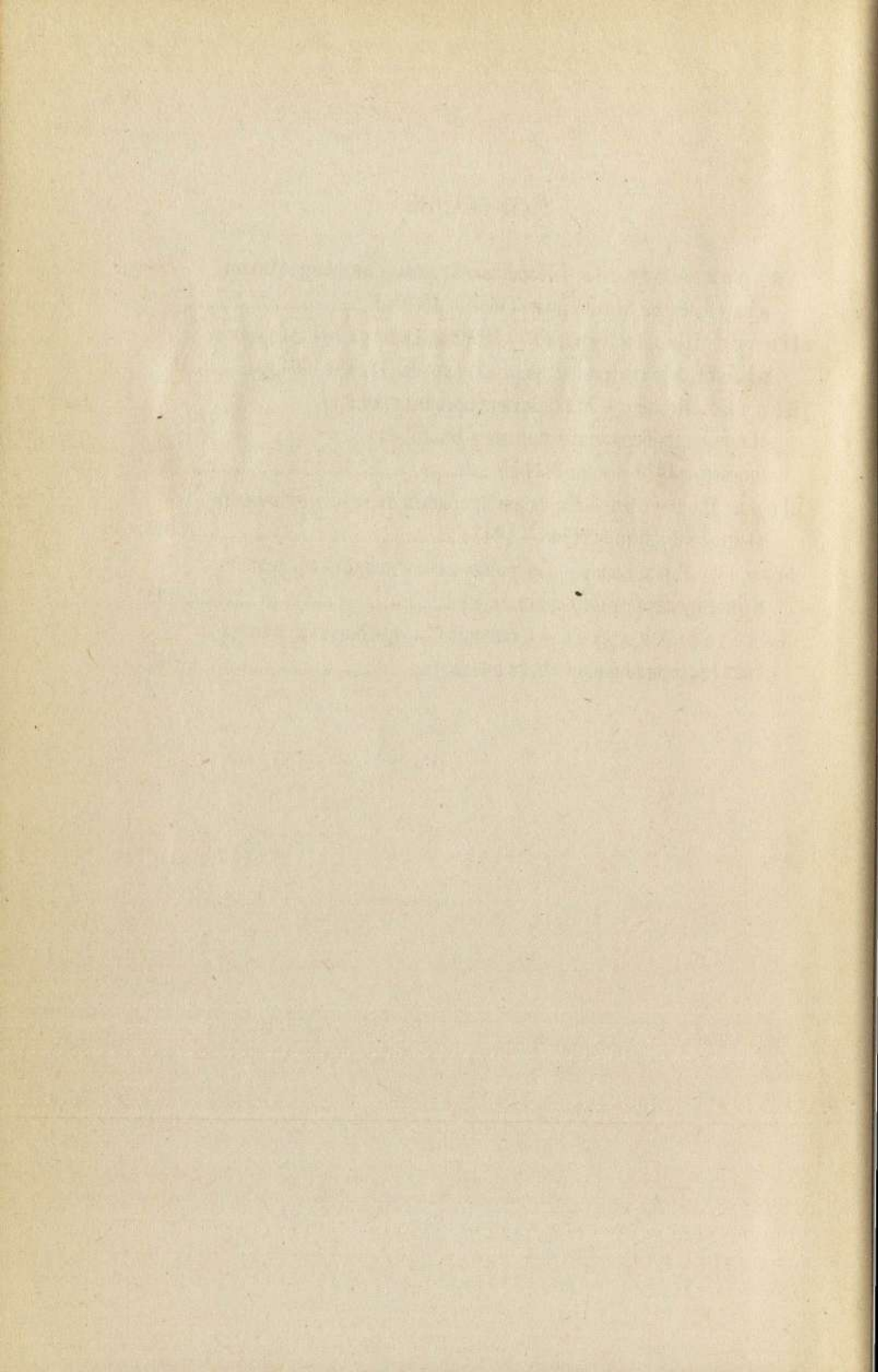
© Университетско издателство "Св. св. Кирил и Методий", 1996
ISSN 0204 – 6369

652 / 1999

ОКРЪЖНА БИБЛИОТЕКА
гр. В. ГЪРНОВО Д

СЪДЪРЖАНИЕ

А н д р е й А н д р е е в — Конфликтът между патриарх Никон и цар Алексей Михайлович (1658 — 1667 г.)	7
М и л к о П а л а н г у р с к и — Идеини и програмни схващания на Либералната (радославистка) партия (1886 — 1904 г.)	47
В е л и к о Л е ч е в — Младежките организации при Националлибералната партия в България (ноември 1920 — юли 1924 г.)	81
Л о р а Д о н ч е в а — По някои проблеми на конституционния въпрос в България (1946 — 1947 г.)	109
М а р и я И в а н о в а — Патронимията и нейното изследване в българската етнографска наука	143
Л ъ ч е з а р А н д р е е в — Скептицизъм, критицизъм, диалек- тика (историко-философски анализ)	167

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ

“СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ”

Том XXIX

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1991

кн. 3

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE

“ST. ST. CYRILLE ET METHODE”

DE VELIKO TIRNOVO

Tome XXIX

FACULTE D'HISTOIRE

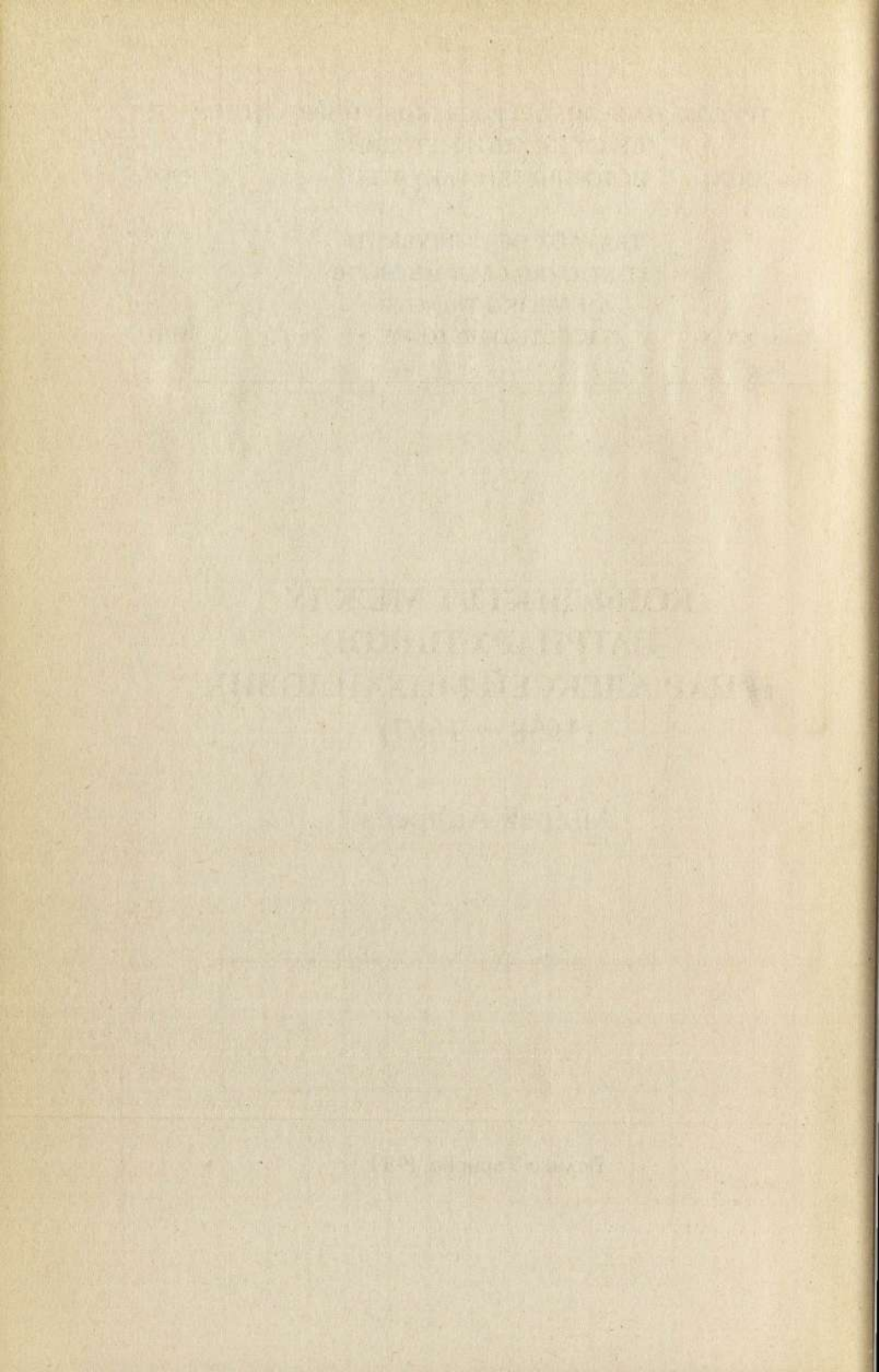
1991

livre 3

**КОНФЛИКТЪТ МЕЖДУ
ПАТРИАРХ НИКОН
И ЦАР АЛЕКСЕЙ МИХАЙЛОВИЧ
(1658 – 1667)**

Андрей Андреев

Велико Търново, 1994

На 10 юли 1658 г. на богослужение в Успенската катедрала, патриарх Никон тържествено се отрече от патриаршеския престол. Така в Русия започнал един почти деветгодишен период, през който начело на руската православна църква не стоял патриарх, а законният — Никон се бил оттеглил във Воскресенския манастир¹.

По това време се преплитали много интереси, разгаряли се вражди, а отричането на Никон задълбочило извънредно много кризата в църквата и способствало за бързото разпространение на разкол².

Конфликтът, причините за него, непреклонното поведение на Никон са предизвикали сериозен интерес сред немалко изследователи. Доста дълго време историците се делили на привърженици и противници на изпадналия в немилост патриарх. Тази пристрастност дава отражение върху трудовете им³. Интерес представляват изследванията от втората половина на XIX и началото на XX век на редица църковни и светски историци, като митрополит Макарий, Н.Каптерев, Н.Суботин, С.Соловьев и др⁴. Все пак прави впечатление, че някои от тях се предоверяват на отделни извори, които често са пристрастни.

Един от първите, работил по този въпрос през XIX век, е архимандрит Аполлос⁵. Изследването е написано в панегиричен стил като похвално слово, а като че ли това е и целта. Авторът описва живота на Никон, като обръща повече внимание върху периода на патриаршеството му и на дружбата му с Алексей Михайлович. Много се набляга на клетвата, дадена от царя и боярите, за да го склонят да стане патриарх. Целта на това е ясна — оправдаването му за действията по-късно. Изяснено е защо Никон е носел титлата "велик господар", като отплата за спасяването на царското семейство по време на чумната епидемия в Москва.

Интересен е случаят с царския духовник. Осъден на смърт дворянин прибягнал до неговата защита. Алексей Михайлович се възпротивил, но Никон взел страната на свещеника. За съжаление Аполлос не посочва извора за тези сведения.

По въпроса за отричането авторът не пише почти нищо. Като причини се изтъкват оскърбленията и клеветите на боярите и охладняването на царя към патриарха. Архимандрит Аполлос не е съгласен с твърдението, че Никон налагал папоцезаризъм в Русия: "Някои наши историци искат да го видят като папа, но забравят, че в Русия това е невъзможно. Нашият патриарх е подчинен на царя, а папата — самодържавен владетел... Като гражданин нашият патриарх винаги е подлежал на царски съд."⁶

Все пак трябва да се отбележи, че именно срещу това се е борил Никон, това е искал да премахне.

По подобен начин са написани трудовете на В.Берх, И.Шушерин и неизвестния клирик⁷. Единствено първият дава някои интересни сведения най-вече за царя, по въпроса за любовта му към княгиня Всеволожка. Пак той твърди, че Никон получавал пари от австрийския посланик Алегрети⁸. Причината за конфликта авторът вижда в клеветите на боярите. Другите две произведения прекалено идеализират патриарха и на практика представляват жития.

Много страници е посветил на тези проблеми известният руски църковен историк Н.Каптерев⁹. Той счита реформите на Никон за "гръкофилски". Оттук се извежда и самата природа на неговите противници — хора сляпо привързани към традициите, към схващането за изключителността на русите, като пазители на истинското християнство. Според автора това са невежи фанатици и интриганти, имащи лични сметки с Никон. Към последните са включени бояри, недоволни от стремежа на патриарха да ги контролира и поучава за начина им на живот¹⁰.

В известно отношение Каптерев е прав, но е нужно да се има предвид и исторически сложеният се порядък на руските религиозни понятия, които също не благоприятствали реформаторската дейност на патриарха и неговите съмишленици, на чиято страна бил и самият Алексей Михайлович. По въпроса за "гръкофилството" също се преувеличава. Никон е обвинен, че се отркъл от руската църковна старина в полза на гръцката практика. Твърди се още, че руско-гръцките отношения отслабнали след отстраняването на Никон¹¹.

В действителност обаче връзките на Русия с православния Изток не се променили нито преди, нито след разглежданите събития. Просто по време на съборите от 50-60-те години на XVII век, гръцките архиереи играели важна роля, и контактите били по-интензивни. След 1667 година те станали по-редки, а твърде скоро след това отново зачестили. Самият патриарх винаги се противопоставял на откриването на гръцко училище в Москва, а на последния събор гръцките духовници го атакували по-ожесточено от бившите му подчинени¹².

Описани са и отношенията между Никон и Паисий Лигариди. Дадена е оценка на последния, като самозванец, стремящ се към лично облагодетелстване, заради което се присъединил към боярската групировка¹³.

На друго място подробно е проследена хронологията на конфликта, както и обясненията и нападките на изпадналия в немилост патриарх¹⁴.

По-долу Н.Каптерев е дал свое тълкувание на събитията. Според него властната пастирска опека, на която Алексей Михайлович първоначално се подчинявал, започнала с течение на времето да му става непоносима. Царят, смятан от автора (а и не само от него) за тих, добродушен и крайно религиозен човек, започнал да се стреми да действа самостоятелно. Никон забелязал промененото отношение към

него и го приел като обида и отклонение от истинските християнски добродетели. Патриархът не възнамерявал да се примирява с това положение. Той желал да върне старото си влияние, или да се откаже от загубилото за него всякаква цена патриаршество. Към това се прибавяли и злословията на враговете му. Виждаме, че Каптерев изтъква като основна причина за конфликта стремежа на царя към независимост.

Въпреки основното описание на преписката, водена от Воскресенския манастир, не става ясно поведението на патриарха по време на изгнанието му там, както и пътуванията на последния до столицата¹⁵.

Безспорно конфликтният характер на Никон е от голямо значение, но като че ли авторът абсолютизира противопоставянето му с Алексей Михайлович на лична основа. Н.Каптерев, както и множеството изследователи на периода определят царя като безволев и тих човек, зависим от своите любимци, които управлявали страната вместо него¹⁶. Такова разбиране трудно би могло да обясни сериозните успехи, постигнати от Русия при управлението на този владетел и във външната, и във вътрешната политика. Тук могат да се посочат присъединяването на Украйна (по-точно левобрежната ѝ част), протекционизъм в икономиката, законодателство, подготвило реформата от началото на XVII в., и т.н.¹⁷ Умел тактик, не излизащ на преден план, Алексей Михайлович провеждал реформите си с помощта на своите приближени. Такъв е и случаят с Никон. След неговото отстраняване именно владетелят продължил преобразованията в руската православна църква. Но патриархът, воден от идеите си за върховенство на духовната власт над светската, и от грубия си и невъздържан нрав бързо влязъл в конфликт с монарха.

Доста страници на проблема отделя и С.Соловьев. Със своите възгледи той предизвиква реакцията на Н.Суботин¹⁸.

Като основна причина за конфликта авторът определя строгия патриаршески надзор над духовенството и морала на светската аристокрация, тежките данъци и такси, събирани по нареждане на Никон. Тези действия, заедно с грубия нрав, му спечелили много врагове, които успели да повлияят на царя. Последният започнал да избягва патриарха, който пък се обидил от това отношение. Проследена е хронологията на спора и изгнанието на патриарха, както и делата, които водил с дворяните Ситин и Боборикин. Подробно са отразени съборите в 1660 г. и в 1666-67 г. на осъждането на Никон. Засегнат е спорът с Паисий Лигариди, но е пренебрегнат обемният труд на Никон "Возражение или разорение."¹⁹

Голямото достойнство на труда на Соловьев е, че проблемът се показва на фона на цялостното развитие на Русия в този период.

Поради несъгласие Н.Суботин пише специално произведение, в което полемизира със Соловьев²⁰. Авторът търси и другата страна на конфликта, вината на Алексей Михайлович. Прави впечатление, че той не обвинява толкова остро Никон, търси положителен момент в неговите възгледи. Спорът между двамата известни руски историци се базира и на различна трактовка на изворовия материал.

Книгата на Суботин е ценна и със своето приложение — документи по делото на патриарха.

М.Зизикин прави опит да изясни идеологията на Никон. Базира се основно на публикуваните документи от англичанина У.Палмър през миналия век²¹. Авторът счита, че обвиненията срещу патриарха, че е извършил дело чуждо на православието са наложени от духа на Петровата епоха.

Основната мисъл, прокарвана в труда на Зизикин е, че във Византия е имало хармония между светската и духовната власт. Същата искал да наложи в Русия Никон. Авторът е на мнение, че не патриархът, а Алексей Романов е нарушил своите правомощия, и посегнал на църковния живот. Обвиняват се и източните патриарси, които на събора от 1666-67 г. прокарвали тенденция за намаляване значението на главата на руската православна църква²².

Версията е интересна, още повече, че изследователят не се ограничава само в периода на управлението на Алексей Михайлович, а разглежда и някои от предхождащите го събития. Той се стреми да оценява положението в Русия на базата на противопоставянето между светска и духовна власт. Слабост на произведението е позоваването изключително на един автор, който макар и твърде обременен е безспорно пристрастен²³.

Интерес представлява трудът на Н.Гибенет. На основата на документален анализ е проследена дейността на Никон, като е обърнато голямо внимание на отношението му с царя. Авторът използва неизвестни дотогава документи. Прави впечатление стремежът му да бъде безпристрастен.²⁴

В том XII на своята "История русской церкви" митрополит Макарий подробно разглежда дейността на Никон. Обръща по-голямо внимание на сблъсъка му с Паисий Лигариди, и на ролята на гръцките архиереи по време на събора от 1666-67 г. Авторът, като църковен историк е благосклонно настроен към патриарха и се стреми да оправдае много от неговите действия²⁵.

На фона на противоречията светска — духовна власт разглежда конфликта Н.Кореневски. В книгата му е обхванат голям период от историята на руската църква. Авторът акцентира върху действията на враговете на патриарха и слабостта на Алексей Михайлович. Пропуснати са действията на гръцките духовници и се преувеличава влиянието на разколочителите върху царя²⁶.

Изключително ценен е трудът на английския историк У.Палмър. През 1873 г. той издава отговора на Никон на Лигариди и Стрешнев, в собствен превод и коментар, общо в шест тома. Това е най-цялостната публикация на този документ. Оригиналът е силно повреден, и преводът на Палмър, заедно с някои публикации на откъси в Русия, представлява важен източник за изясняване на теоретичните позиции на патриарха. Авторът е възхитен от Никон, нещо рядко за изследователите на проблема²⁷.

По въпроса са работили още и Ф.Гумилевски, Г.Муравъов, А.Биков, Н.Устюгов, Н.Чаев, архиепископ Игнатий, С.Зенковски, Карташов²⁸.

Какви са причините за тези крайни действия на Никон? Това в никакъв случай не е само обидата, свързана с изложените по-горе събития. Обясненията, че болярските интриги повлияли върху царя също едва ли са достатъчни.

Дружбата между Алексей Михайлович и Никон, датираше от преди последният да стане патриарх. Той направил силно впечатление на царя още като игумен на Кожезерския манастир²⁹. И от този момент е неизменно сред първите хора на руската държава. В 1646 г. става игумен на Новоспаськия манастир, а в 1648 г. е вече Новгородски митрополит³⁰. След смъртта на патриарх Йосиф (15 април 1652 г.), Алексей Михайлович лично пише писмо на Никон, който по това време се намирал в Соловецкия манастир за пренасянето на мощите на канонизирания митрополит Филоп. При поемането на патриаршеските задължения Никон поискал и получил клетва от владетеля и болярите, че ще му се подчиняват, като на "пастироначалник". При Вязма официално на патриарха била дадена титлата "велик господар" за спасяването на царското семейство по време на чумната епидемия в Москва³¹.

Безспорно за вражда на лична основа едва ли може да се говори. Необходимо е да се има предвид конфликтът между светска и духовна власт, изострен чувствително след като руската църква получила статут на патриаршия, както и някои странични фактори, например различен подход към посоката на външна политика на държавата, проявяван от управляващите в Русия. Спорът трябва да се разглежда като политически, въпреки че невъздържаният характер на Никон го изострил максимално. Нужно е да се видят всички елементи на конфликта, без да се абсолютизират някои от тях, както подхождат към въпроса повечето от изследователите, занимаващи се с него. На практика той представлява един възел от противоречия между светска и духовна власт, между владетеля и главата на църквата, между Никон и клира (висш и низш). Пак между него и светската аристокрация, между отделните възгледи за политиката на Русия.

Патриархът имал много врагове, но не му липсвали приятели и поддръжници. Сам той явно съжалявал за прибързаните си действия и правел всичко възможно, за да възвърне влиянието си. Може би тук в известна степен се проявявала и деятелната натура на Никон. Цялото му поведение, почти до осъждането говори за това.

* * *

На 6 юли 1658 година цар Алексей Михайлович приемал грузинския престолонаследник Теймураз. В разрез с обичая, Никон не бил поканен на тържествения обяд. Освен това в тълпата посрещачи дворянинът Богдан Матвеевич Хитрово, който разчиствал пътя пред Теймураз, ударил с тояга служителя на патриарха княз Дмитрий Мещерски.

Последният бил изпратен, за да разбере защо господарят му не е в свитата на владетеля.

Никон приел това като лично оскърбление. С писмо той поискал незабавно наказанието на Хитрово. Царят написал отговор още по време на обяда. В него уверявал патриарха, че ще има разследване. Последният настоявал за удовлетворение веднага, поради което Алексей Михайлович бил принуден да пише второ писмо. То също не успокоило разгневения Никон³².

Безспорно и двете послания не били това, което очаквал вторият (на моменти пръв) след царя човек в Русия. А и отговорът бил преднамерено небрежен.

На 8 юли владетелят не присъствал на тържествената служба в чест на празника на Казанската Божя майка, което също се случвало за първи път³³. На 10 юли 1658 г. в Успенската катедрала дошъл княз Юрий Ромодановски с известие, че царят няма да присъства на службата. Той остро укорил Никон от името на Алексей Михайлович, че се титулова "велик господар". След службата вместо поучение патриархът обявил своето намерение да напусне престола си. Едновременно с това той подчертал окончателния характер на това решение, дори обявил анатема, ако за в бъдеще се откажел от него.

За тези събития било докладвано веднага на владетеля и той изпратил в църквата княз Алексей Трубецкой. Никон останал непреклонен. Той се надявал, че царят ще се срещне с него. Това не станало, и патриархът заминал за Воскресенския манастир³⁴.

На 12 юли 1658 година там пристигнал княз Трубецкой и дяка Ларион Лопухин. Пред тях той потвърдил решението си и благословил за свой заместник митрополит Питирим Крутицки: "... който ще бъде патриарх него благославям; моля се църквата да не вдовствува и да не бъде без пастир, а да води църквата благославям Крутицкия митрополит... за в бъдеще патриарх няма да искам да бъда, а ако поискам да бъда проклет, анатема."³⁵.

Именно докладът на Трубецкой и Лопухин служи за доказателство, че поне в началото Никон демонстрирал едно примирение с положението и покорност. В писмо до Алексей Михайлович той искал прошка, че без да изчака царски указ, или среща с него се оттеглил във Воскресенския манастир. Тук патриархът показва едно смирение, което не е характерно за него. Явно той желяел помирение с царя, искал да спечели отново благоразположението му, и някак да оправдае прибързаната си постъпка. Приема се, че посочил за свой заместник Крутицкия митрополит Питирим, но в думите му подобно нещо няма. Никон го благословил "да води църквата", но никъде не се забелязва да го препоръчва за патриарх. С уверенията си, че няма да се завърне на престола той по всяка вероятност се стараел да подготви почвата за лична среща с царя, на която се надявал в името на старата дружба да се изгледят противоречията.

В началото на 1659 година с писмо до владетеля Никон побързал да изяви претенциите си. В него той акцентирал на своето изключително

право да участва, и да играе главна роля при избора на нов патриарх³⁶. Може би в началото на заточението се е бил примирил с положението, но деятелната му натура скоро взела връх и въпреки непоследователните твърдения и отричания започнал да прави всичко възможно да възвърне поне отчасти старото си влияние.

През март 1659 година патриархът изпратил писмо до Алексей Михайлович, в което протестира срещу действията на Крутицкия митрополит Питирим, който водил кръстен ход в Москва на магаре, по подобие на влизането на Исус Христос в Иерусалим. Никон твърдял, че този обред можел да се извършва само от патриарх, а Питирим не бил такъв. За обяснения по случая на 1 април при него били изпратени дворянинът Прокофий Елизаров и дяка Алмаз Иванов. Пред тях патриархът заявил, че е изгонен, и не се отказва от титлата си³⁷.

Веднага след пристигането на главата на руската църква в манастира били взети мерки за ограничаване на достъпа до него, най-вече на хора от столицата. По пътя към Воскресенския манастир се появили постове. Никон научил за това и протестирал. Още повече, че успял да си създаде име на лечител и чудодеец и при него непрекъснато идвали болни от околността.

По този повод на 17 май 1659 година при него пристигнал дяка Дементий Башмаков. Той трябвало да го увери, че подобни мерки не са вземани, и най-вече да научи откъде патриархът е черпил сведенията си.

Базмаков първо предал дарове: червено вино, пшенично брашно, мед и риба. След обедната молитва архиереят слязъл от килията си, където приел дяка, в големия манастир. Шествието било тържествено. Пред Никон вървели дворяни, пред вратата на манастира имало почетна стража от десет стрелци, а вътре бил посрещнат от архимандритите и монасите. Явно той искал да покаже пред царския пратеник, че наистина се чувства и му се оказват почести като патриарх.

При разговора между двамата, дякът повдигнал въпроса за писмото — по повод владенията на манастира. Били удовлетворени исканията за нови имоти. Наричайки събеседника си "святийший патриарх", Башмаков твърдял, че не било забранено да го посещават, а това представлявало мярка на Крутицкия митрополит (в момента той изпълнявал длъжността вместо блюстител на патриаршеския престол). Тази мярка се предприемала, защото някои духовници се отклонявали от задълженията си по повод посещение в манастира.

Пратеникът поискал да узнае от името на царя кой е съобщил за това. Никон не отговорил на въпроса. За своята изолация той упрекнал царя и болярина Фьодор Ртищев. След това се заинтересувал от познати боляри и от текущите държавни проблеми.

На Дементий Башмаков показали забележителностите на манастира и привечер разговорът продължил. Никон заявил, че не е московски патриарх, но от самата титла не се отказва. Освен това държал на почитта на духовенството като такъв³⁸.

Поводът за оплакване съвсем не бил безпочвен. Съобщенията на

манастира със столицата се контролирали строго, а посетилите го по-късно били подлагани на разпит³⁹.

Явно в Москва имало хора, които съчувствали на изпадналия в немилост патриарх, и го информирали за събитията в столицата.

От 2 до 4 юли 1659 година дяците Иван Тверетинов, Сава Семьонов и дяконът Козма посетили Воскресенския манастир. Тук Соловьев допуска грешка, като свързва това събитие с идването на Башмаков, което е по-рано⁴⁰.

На 4 юли посетителите имали среща с патриарха. В разговора събеседниците засегнали въпроса за хетман Иван Виховски, за неговите претенции и за неприятелските действия срещу Русия в съюз с татарите. Никон заявил, че ако бил в Москва това нямало да се случи: "... Преди Виховски ме слушаше във всичко." Явно той имал влияние в Украйна и желал да напомни за себе си.

Веднага било проведено разследване — още на 9 юли, при което Тверетинов, Семьонов и Козма дали подробни показания⁴¹.

Може да се предполага, предвид бързата реакция на Тайния приказ, че в самия Воскресенски манастир имало хора, следящи за патриарха и най-вече за опитите му да се свърже със столицата.

Патриархът действително имал влияние в Украйна. Не само неговия авторитет, но и разбиранията му за мир и компромиси с казаците, с Реч Посполита и активна политика на север, в посока Балтийско море го правели желана фигура в едни евентуални преговори.

Едновременно с това Никон всячески се стремил да се покаже лоялен към царя, да наблегне на старата дружба и евентуално да се стигне до среща между тях. Наистина за последното не се е настоявало пряко, но патриархът правел всичко, за да върне стария тон на кореспонденцията. Пример за това е писмо от юли 1659 година. В него Никон изказвал своите опасения за неприятните известия, получени от Москва. Безспорно той се е тревожел от действията на своите противници там, които правели възможното, за да настройват царя срещу него, и най-вече да не допуснат лична среща. В писмото се честити рожденият ден на великата княгиня Ана Михайловна, отправят се традиционните съвети към царя, най-вече цитати от свещените книги. Едновременно с това е декларирано желание за помирение: "Още и самия Теб Велики Господарю моля престани ради Бога да ми се гневиш."⁴² Въобще в писмото личи желание да се демонстрира покорство, изглаждане на конфликта и стремеж да се възроди старата дружба. След това явно патриархът е различал на лична среща за връщане на старото положение и влияние.

През лятото на 1659 година Никон пристигнал в Москва. Той заявил, че се страхува от казаците и татарите, които заплашвали столицата и околностите ѝ. Тези действия били обяснени пред дяка Алмаз Иванов така: "По думите на царското величество, дойдох да се спасявам от татарското нашествие."⁴³

Гибнет е на мнение, че царят го предупредил за опасността, и така обяснява пътуването. Алмаз Иванов предал волята на Алексей Михай-

лович патриархът да отиде в Колязинския манастир, но последният предпочел да се върне във Воскресенския. По-вероятно е мнението, застъпено от Соловьев, че първоначалното известие било, той да отиде в манастира Свети Макарий Колязински, а не да идва в Москва. Там Никон сложил трапеца за просящите, сам им миел краката, разпитвал за войната с Полша, изказвайки се против нея. Това последното очевидно най-много не се харесало на владетеля и било наредено патриарха незабавно да напусне столицата⁴⁴.

Есента на 1659 година Никон осъществил пътуване до Крестния манастир, за което говорил на Башмаков. В писмо до царя той искал своята карета от патриаршеския двор⁴⁵. Определено пътуване се отложило поради други събития от първата половина на 1660 година.

През февруари 1660 година Алексей Михайлович решил да свика събор, който да разгледа положението в което изпаднала руската православна църква. Необходимо било да се обсъди самоволното напускане на патриаршеския престол и евентуално да се избере нов глава на църквата.

Подготовката започнала със събиране на показанията на присъствалите в Успенската катедрала на 10 юли 1658 г. Сведения дават Питирим Крутишки, тверският архиепископ Йосиф, сръбският митрополит Михаил, Питирим митрополит Сарски и Подонски, дякон Йов и др. Прави впечатление различните данни, които съобщават те. Дори при повторното разследване, сведенията се различавали от първите при едни и същи лица. Например Крутишкият митрополит настоявал, че Никон произнесъл анатема, ако пожелае да се върне на престола си, нещо, което никой друг не си спомня. Дякон Йов твърди, че причините за отричането били обявени, а именно "... много хора ме наричаха иконоборец и искаха да ме убият, а други ме наричаха еретик..." При повторен разпит дяконът нищо подобно не си спомнил. Тези документи били предоставени за обсъждане, заедно с докладите на пратениците, посетили Никон в манастира, на събралите се в Москва архиереи за обсъждане на боярина Пьотър Салтиков⁴⁶.

До този момент Никон само устно, пред отделни пратеници, заявявал своето съгласие да благослови свой заместник. Важно било да го потвърди и писмено. Виждаме, че подготовката се правела основно в тази насока — да се докаже, че патриархът доброволно се отказал от поста си, че това се явявало в разрез с каноните на църквата и трябвало само да се потвърди решението му.

По този повод във Воскресенския манастир от столицата изпратили дворянина Матвей Пушкин. Никон изпратил благословията си на царя, но едновременно с това заявил: "Патриарх да поставите без мене не благославям. Кой без мен ще му постави митрата, митрата ми я дадоха вселенските патриарси, митрополит митра на патриарха да даде е невъзможно. Аз съм жив и благодатта на Светия дух е с мен, оставил съм престола, но архиерейството не съм оставил."⁴⁷

Едновременно с това той си давал сметка, че трудно ще се проти-

впостави пряко на Алексей Михайлович. В тази връзка се стремял да възвърне поне отчасти старото си положение, запазвайки титлата патриарх, и да задържи част от големите си имоти. Именно пред Пушкин обявил условията, при които би се съгласил на нов избор, а именно: да носи титлата патриарх, да има решаващ глас при избора на новия глава на руската църква и той да го короняса, да запази част от имотите си, както и патриаршеските доходи. Освен това се искала и среща с царя: "Ако Великият господар ми позволи да дойда в Москва, то новоизбрания патриарх ще поставя с архиереите, ще ги благословя, и приемайки от господаря милостивата му прошка ще отида в манастир. А които манастири съм строил, тях Великият господар да не заповядва да ми ги отнемат, и да нареди на съборната църква да ми дават част за да бъда сит."⁴⁸

Съборът се състоял 16 февруари — 14 август 1660 с прекъсвания. Предварително били подготвени преводи от решенията на вселенските събори, въз основа на които щял да бъде обвиняван Никон⁴⁹. Самият Алексей Михайлович явно не се чувствал напълно уверен в решаването на тези сложни въпроси. За по-голяма представителност той наредил да се поканят намиращите се по това време в Москва гръцки архиереи.

Съборът постановил: "Да бъдат отнети на Никон патриаршеският престол и чест, заедно със свещенството." За това становище особено настоявали духовниците-гости. Те се позовавали на решенията на третия вселенски събор в Ефес, където се разглеждали сходни деяния на Памфилийския епископ Евстатий. Оставили и възможност патриархът да бъде помилван, или да се смекчи наказанието му. Може би се стремели да бъдат безпристрастни, но не могли да не се съобразяват с мнението на царя и желанията на боярите, от които зависели и финансово. Своето мнение, освен на заседанията, те обосновавали и в специално писмо до Алексей Михайлович⁵⁰.

Оставало да се оформи само официалният акт на събора. Това било възложено на известния със своята образованост киевски монах Епифаний Славинецки. Последният едва ли бил най-подходящата кандидатура, ако трябвало да се осъди Никон. Той се обявил срещу обвиненията още при откриването на събора, в писмо до царя, прочетено там. Монархът знаел добре мнението на Епифаний. Той се бил обърнал за мнение към него, а това писмо се явявало именно отговор на царското питане.

Именно на този човек владетелят възложил изготвянето на заключителния документ на събора. Кореспонденцията продължила. В ново писмо Славинецки обяснил своето несъгласие със становището на гръцките йерарси, и с решенията на събора. Според него, само заради отказа патриархът не можело да се лиши от сан и дори дал идеята Никон да бъде възстановен. Твърдял още, че руските епископи нямат право да съдят и низвергнат своя началник. Това можели да направят само източните патриарси. Накрая Епифаний предложил едно компромисно решение: "Да не бъде отчужден от архиерейството, ако и да бъде безп-

ристолен.⁵¹ Това не разрешавало заплетения казус. На практика нещата оставали в старото им положение.

Като един от близките съратници на Никон, Епифаний Славинецки явно го бранел безкористно. Един от основните дейатели на църковната реформа, Епифаний бил на мнение, че без Никон тя е невъзможна. Именно затова, макар и осъждайки го за прибързаното му отричане от престола, той желаел бившият патриарх да запази влиянието си и да продължи осъществяването на нововъведенията в руската православна църква.

Царят не можел да не се съобрази с мнението на известния монах. Постановлението на събора не влязло в сила. Факт е, че Алексей Михайлович не бил убеден в юридическата обосновка на решенията, взети от йерарсите. Едно осъждане без убедителни доказателства би усилило кризата в църквата, би дало нов тласък за разпространение на разкола⁵². Самият Никон твърдял, че е осъден несправедливо, и че ще постави въпроса пред източните патриарси⁵³.

За царя въпросът за конкретната личност на практика бил решен. Непокорният патриарх трябвало да се отстрани. Начинът обаче можел да бъде оспорен от руските епископи, по всяка вероятност не толкова безкористно, колкото Славинецки. В по-голямата си част те мразели властния си водач, но едно пряко посегателство срещу патриаршеската институция те разглеждали като удар срещу църквата въобще. Това проличало и по-късно — на събора от 1666-67 г. От друга страна, Алексей Михайлович нямал кандидат предан нему, чрез когото би могъл още по-добре да контролира висшия клир. Новият патриарх трябвало и да продължи реформата, движена по това време от самия цар. Това положение било добре дошло за владетеля, който желаел окончателно да утвърди превъзходството си над църквата. В тази ситуация възраженията срещу осъждането на Никон се възприели лесно и решенията на събора не влезли в сила.

През лятото на 1660 г. патриархът предприел пътуване до Крестния манастир. За престоя му там има сведения, че неговите противници се опитали да го отровят. Гибенет е на мнение, че това представлявало заблуда от страна на Никон, но въпреки противоречивите сведения, може да се предполага, че такъв опит наистина бил направен⁵⁴.

Още в началото на престоя си там патриархът се разболял. За отравяне той обвинил дякона Теодосий. Преди да отиде при него във Воскресенския манастир, а след това да го придружи до Крестина, той служел на Крутицкия митрополит Питирим. Разследването било възложено на стотника от Сава-Сторожевския манастир Осип Михайлов и на поддяка Николай Олшчевски. Към делото привлекли и шивача от манастира Тимофей Гаврилов. При изтезания Теодосий посочил като подбудители митрополит Питирим и архимандрит Павел Чудовски. Стрвата приготвил Тимофей. Това той признал след изпращането му в Москва на 5 септември 1660 година, пред княз А. Трубецкой, дворянина Прокофий Елизаров и дяка Алмаз Иванов. Дяконът Теодосий впослед-

ствие отрекъл горното и заявил, че направил лъжливи показания, защото бил изтезаван. Тук, в Москва, при нови мъчения той споменал името на Каргсopolския воевода Михайло Пахомов, който бил стрелец, след това избягал и живеел в Крестния манастир⁵⁵.

Самият Никон охотно твърдял, че се опитали да го отровят. В отговор на писмо до своя поддръжник болярина Никита Зюзин от 28 юни същата година той пише, че още боледува в следствие отровата и често губи съзнание. Освен него още четирима монаси имали същите признаци⁵⁶.

Такова сведение има и в житието на Никон. Там авторът твърди, че царят искал мнението на патриарха как да се постъпи с дякона Теодосий. Той се оплакал, че последният го отровил по заповед на Крутицкия митрополит и Чудовския архимандрит⁵⁷. На този извор не може да се има пълно доверие, поради неговата пристрастност, но данните се покриват с документите на Тайния приказ по проведеното разследване.

Прави впечатление, че обвиняемите давали едни показания при първото разследване в Крестния манастир, и други в столицата, но фактът на отравянето бил потвърден и на двете места. При изтезания, разбира се, можело да се получат всякакви признания, но първото се водело от хора, назначени от патриарха, а второто от негови противници и чиновници от Тайния приказ. Митрополит Питирим имал полза от смъртта на Никон. Като местоблюстител на патриаршеския престол по това време той се явявал основният кандидат за глава на руската православна църква. Надеждите си свързвал със събора за евентуален избор, но след като решенията не влезли в сила, може да се предполага, че е решил да действа с отрова.

След събора враговете на Никон станали още по-смели. Те се стараели да го уязвят по всякакъв начин. Към времето след завръщането му във Воскресенския манастир в началото на 1661 г. започнали делата му с Иван Ситин и Роман Боборикин, чиито владения били съседни на манастира. Въпреки временното си прекратяване, по-късно споровете продължили⁵⁸.

Ситин подал молба до царя, че манастирските селяни от село Тютчево окосили в землището на неговото село Пречистенское повече от триста купи сено. Обвинил го още, че са стреляли срещу дома му с пушка и заплашвали неговите крепостни селяни. По заповед на Никон дворянинът на служба при него Терентий Рамейков извършил разследване. В неговия ход се оказало, че всичко било измислено от дворянина. Документите патриархът изпратил на Алексей Михайлович, придружени от жалба на архимандрита на манастира Герасим за действията на Иван Ситин.

И на двете страни не било обърнато внимание. Нито срещу Никон подновили обвиненията, нито пък Ситин бил наказан за дързостта си. Това представлявало удар срещу патриарха, който ясно показвал чувствително отслабените му позиции. Едва ли в миналото някой би посмял така да съди Воскресенския манастир.

Още преди завършването на това дело започнал и процес срещу дворянина Роман Боборикин. По решение на Манастирския приказ на Боборикин била дадена земя, която той си присвоил от манастира още в 1658 г. Патриархът се оплакал на царя, но последният не обърнал на това никакво внимание. Тогава Никон наредил на селяните да изгорят ръжта на спорната земя и да окосят тревата, предназначена за сено. Безспорно това представлявало прибързано, импулсивно действие, но той се виждал унижен и безпомощен, и постъпил в съответствие с характера си.

Сега жалба подал Боборикин. Започнало незабавно разследване. Никон написал писмо до царя в изключително невъздържан тон. От въпроса за земята той преминал и към други проблеми и обобщения, например намесата на царя в църковните дела. В писмото прозират до голяма степен и дълбоките корени на разрива между двамата — конфликт не на две личности, а на светска и духовна власт: "Всички архиереи са под твоята ръка. По твои укази посвещаваш владици, архимандрити, игумени и попове и в грамотите пише: С благодатта на Светия дух и по указа на Великия господар... С това навсякъде по светите митрополии, епископии, манастири, без всякакъв съвет вземаш с насилие вещи, движими и недвижими имоти... В Манастирския приказ съдят и насилват мирски съдии."⁵⁹

Известно било, че Никон се съпротивлявал на домогванията на Манастирския приказ, но за първи път така обвинява царя за намесата, негова и на светските му подчинени в управлението на църквата.

На 12 февруари 1662 г. в Москва пристигнал бившия газски Митрополит Паисий Лигалиди. Той се славел, като много образован, и в столицата се надявали, че ще спомогне много за разрешаването на заплетения църковен казус. Почти всички автори са единодушни, виждайки в него авантюрист, самозванец, стремящ се към лично облагодетелстване⁶⁰. Той бил лишен от архиерейския си сан, нещо което не било известно на русите, поне на първо време. Този въпрос той се опитал да уреди, като се обърнал към цариградския патриарх Партений, от когото получил грамота, в която бил наречен Йерусалимски митрополит. Това представлявало нарушение на църковните правила. Лигалиди бил подчинен на патриарха на Йерусалим⁶¹.

Като повод за идването на Паисий послужило искането му да получи пари за откупуването на християните от неговата област, отвлечени от турците. Царят му отпуснал по 500 рубли ежегодно само за тази цел⁶². Като се има предвид, че той отдавна бил лишен от епархия, може да се предполага, че си присвоявал сумите.

Лигалиди непрекъснато искал пари — първо за издръжка на хората си, за архиерейски дрехи, за карета и коне, заплата, полагаща му се като газски митрополит (каквото всъщност не бил), възлизаща на 1700 рубли, отпускани са му по негова молба три пуда пшенично брашно, увеличение на издръжката за него и за свитата му, издръжка на племенника му дошъл междуременно в Москва. Занимавал се и с търговия с кожи, които препродавал в Константинопол чрез свои роднини⁶³.

След това газският митрополит се включил в една чисто измамническа финансова операция с дякон Агафангел. Последният току-що се завърнал от четиригодишно заточение в Соловецкия манастир. Паисий помолил царя да му възстанови сумата, оставена от него в Николския манастир — 250 рубли в медни монети, които при заточаването на дякона имали еднаква стойност със сребърните, но по-късно били обезценени. Едва ли Агафангел би оставил подобна сума, ако въобще я е притежавал. Явно двамата купили медни монети, успели с измама да ги подменят за сребърни и си поделили печалбата⁶⁴.

Но така или иначе Лигариди бил посрещнат добре в Москва. Помогнала му славата на високообразован духовник. Никон също му възлагал големи надежди в началото. Той смятал, че ще получи подкрепа от негова страна в спора с Алексей Михайлович. По този начин бившият газски митрополит станал едно от най-важните лица в случая с патриарха⁶⁵.

След пристигането си в Москва, Паисий се представил в царския двор, малко по-късно посетил и Никон. Соловьев е на мнение, че гъркът притиснат между двамата, дълго се колебаел как да действа и дори се опитал да убеди патриарха да се върне на престола си. Това едва ли е така. Първо подобно връщане на практика не било възможно. Паисий веднага се ориентирал на чия страна да застане, нещо отговарящо на характера му. Да защити Никон — това означавало да се конфронтира с царя, светската аристокрация, а и с част от висшите духовници, т.е. с хората, от които искал пари за издръжката си в столицата. Още от самото начало той се наредил в числото на противниците на патриарха. В първите писма, които си разменили двамата личал доста хладният и предпазлив тон на бившия газски митрополит⁶⁶.

На 29 май 1662 г. Паисий изпратил послание до царя. В него той строго осъжда Никон за действията му: "Чувам с голямо съжаление, че патриарх Никон не е оставил църковната власт и не се въздържа от патриаршески дела... Той извършва такива дела, които са пастирски, но той не е пастир, а освен това докато не се е очистил от вината не може да съди другите, а трябва други да го съдят." Тук Лигариди явно предлага да се устрои събор за разглеждане действията на Никон, а дотогава последният да няма никаква власт. Той препоръчва и как да се процедира докато се стигне до това осъждане: "За това докато бъде оправдан, или осъден, предлагам на каноническо основание да се издаде указ, забраняващ му всичко, което се отнася до патриаршеската власт и да бъде послушен на Съборната дума, а ако не послуша — ще бъде виновен пред съда и ще бъде свален."⁶⁷

Виждаме, че Лигариди предлага пряка намеса на царя по делото на Никон, с цел евентуалното му осъждане, както и да му се отнеме всякаква възможност за съпротива.

По този повод патриархът изпратил писмо до газския митрополит, излагащо причините за спора с Алексей Михайлович, и описващо обстоятелствата около отказа от престола. Подчертава, че царят се вслуш-

вал преди в съветите му. С гордост е описана дружбата им. Оплакванията са основно около случая с обидата при посрещането на Теймураз и по въпроса за създаването на Манастирския приказ, в който "миряни съдят духовници". Като основна причина за отричането е определен гневът на царя. Не е пропуснат и случаят с опита за отравянето във Воскресенския манастир, където като подбудител е посочен Питирим Крутички⁶⁸.

Никон все по-открито укорявал царя. По този начин, включително и с горното писмо, той дал още едно оръжие в ръцете на противниците си — "обиди срещу царското величество" било едно от основните обвинения срещу него по-късно⁶⁹.

Паисий отговорил на Никон по точките от писмото му. Той приписва свадата на гордостта и властолюбието на патриарха. Укорява го, че носел титлата "велик господар". По въпроса за обидата, нанесена от Богдан Хитрово, е дадено следното обяснение: че това е дело на един велможа, а не на владетел. Според Лигариди голямо провинение се явява напускането на пастирските задължения, което довело до големи смутове в царството. В посланието не се признава правото на Никон да запази титлата си, както жезлаел и в края се напомнят всички царски милости, проявени към него.

Виждаме, че бившият Газски митрополит бил определил позицията си. Тонът все още е сравнително мек, но не оставя никакво място за съмнение чии интереси възнамерявал да брани Лигариди.

В това време бояринът Семьон Лукьянович Стрешнев съставил въпроси за изобличаването на Никон. Те били предадени на Паисий Лигариди, който на 15 август 1662 година дал отговорите. Патриархът се обвинявал: че се помазал официално пред всички; забранил на осъдените на смърт да се причестяват; решел се и ползвал огледало, когато се обличал в олтара; приемало се, че може да се отрече от сана си само на думи, което станало; архиереите нямали грях за постъпките на Никон; царят можел да свика събор по делото; патриархът обидил събора от 1660 г.; признавало се правото на архиереите да съдят патриарха си; последният е обвинен в гордост — не се обръщал към епископите с думите "братя мои и се наричал Велик господар"; дал на Воскресенския манастир името "Нов Йерусалим"; разорил Коломенската епископия заради своите манастири; не оставил свой заместник при напускането си и пречел на избора на нов глава на руската православна църква. Никон бил обвинен още в обида на царя. На Алексей Михайлович се признавало правото да отнема привилегии, след като ги е дал. Оправдани са действията на Манастирския приказ по отношение на имотите на Воскресенския манастир. Била лишена от сила анатемата срещу Стрешнев⁷¹.

На практика Лигариди подготвил официален документ за бъдещото осъждане на патриарха. Последният не можел да не се защити. Прави впечатление, че въпросите на Стрешнев предполагали добро познаване на църковните канони, а и някои от действащите тогава правни норми. Известни били и всички действия на Никон за един продължителен

период от време. Това навежда на мисълта, че споменатият болярин не е автор на въпросите, или поне не ги е подготвял сам.

В отговор Никон написал един обширен трактат от 945 страници⁷². В него той показал голяма образованост и остър ум.

Патриархът отговорил на нападите за разорение на манастири и епархии, гордостта, обидите и т.н., но посветил немалко страници по въпроса за отношенията му с монарха. Тук той развил своята основна теза за превъзходството на духовната над светската власт, за особеното положение на църквата и на нейния водач в държавата. "Свещената власт стои по-високо от царската", утвърждава Никон. Върховен законодател, съдия и управител е Христос. Негови наместници се явявали царят и патриархът. Приоритетът на първия свършвал при религиозните закони: "Не царят поставя ръка върху главата на патриарха, а патриархът върху главата на царя, и царят склонява главата си в изпълнение на своя дълг⁷³. Свещениците са посочени като свързващо звено между човека и бога. От божествения произход на царство и свещеничеството патриархът извежда и тяхното неравенство. Никон полемизира с противниците си. Той доказва, че автор и на въпросите и на отговорите е Лигариди, тъй като Стрешнев не познава каноническите правила.

Прави впечатление, че навсякъде се утвърждава превъзходството на духовната власт. Според патриарха свещеничеството се помазва непосредствено от Светия дух. Царят нямал право да се меси в църковното управление, не може и сам да свиква събор. Освен това епископите не били компетентни да съдят своя водач, както и да търсят светски съд, и не можели да бъдат назначавани от владетеля.

Царят трябвало да бъде образец за народа в почитането на църковните закони. Не можело да съществува разлика и противопоставяне в тълкуването на светското и църковно право. Първото трябвало да се съобразява с висшата власт — духовната. Задължение на владетеля се явявало грижата за църковното имущество, но без да има правото да разполага с него.

Този ред според Никон бил нарушен от Алексей Михайлович. Никъде в произведението на патриарха няма искания за намеса на духовната в проблемите на светската власт. Всяка такава, според него е от Бога, и никоя не стои по-високо от другата, но в църковните дела по-голямо значение има църквата⁷⁴. Противоречие с изказаните по-горе принципи няма. В една област и двете са равни, а в друга свещенството превъзхожда царството.

Патриархът имал призванието да бъде "нравствена задръжка" за монарха и трябвало да го наставлява в "укрепването на православието". Алексей Михайлович бил обвинен, че не спазил клетвата, дадена при поемането на патриаршеството от Никон в 1652 година, да го слуша и почита, "като духовен баща."⁷⁵

Към Стрешнев има адресирани опровержения, касаещи упреците за привилегиите, дадени от царя. Патриархът благодарил за тях, но що се отнася до църковните съдилища, не смятал, че това е милост "... но

що се касае до това, царят да ни поръча надзора над всички църковни съдилища, то това е просто богохулство и превъзхожда гордостта на Луцифер... А тук той (царят) е мислел да се постави над Бога. Ти казваш, че господарят е поръчал на Никон надзора над църковните съдилища. Но ти си длъжен да знаеш, че най-високият авторитет на свещенството не е получен от царя, но обратно.⁷⁶

Никон реагира остро и на Сборното Уложение, по-точно на правата, дадени на Манастирския приказ. Обвинява и Алексей Михайлович в посегателство върху имотите на църквата.

Оттеглинето от патриаршеския престол обяснява с овладяването на управлението на руската православна църква от боярите, което според него станало със съгласието на царя. Напускането представлявало "крайна мярка на пастирско въздействие", и ако не напуснел, ставал участник в това престъпление⁷⁷.

Огромното послание не било изпратено. За него не знаели нито царят, нито Лигариди, или пък някой друг. То станало обаче основата на защитата на Никон пред събора от 1666-67 г., както въпросите на Стрешнев и отговорите на Паисий Лигариди — основа на обвинението⁷⁸.

Патриархът продължавал да действа непоследователно. С грубите си постъпки той увеличавал броя на своите врагове. Негова основна цел оставало постигането на лична среща с царя, на която се надявал да се стигне до помирение.

На 16 февруари 1662 г. той анатемосал Питирим Крутицки, че на Върбна неделя не го споменал в тържествената служба. Освен това епископът, изгълняващ патриаршеските задължения, назначил по искане на светската власт митрополит в Киев, нещо което Никон няколко пъти отказвал да направи, тъй като Киев принадлежал към Константинополската патриаршия⁷⁹. Това представлявало и пряко противопоставяне на царя. Русия желала да постави под църковна зависимост Киевската митрополия, предвид присъединяването на левобрежна Украйна след въстанието на Хмелнишки. По-далечен прицел явно бил цялостното овладяване на украинските земи. Тази идея се възприемала и от патриарха. Факт е, наистина, че той застъпвал друга идея — за мир с Полша и война срещу Швеция, но едва ли това е определяло неговите действия⁸⁰. Просто той приемал твърде болезнено всяко посегателство върху правата на духовната власт.

На Алексей Михайлович явно било необходимо да се реши най-сетне въпросът за положението в руската православна църква и да се пресекат опитите на Никон да се меси в живота на държавата. На 21 декември 1662 г. той издал заповед за свикване на събор, както и за изпращане на официални покани до източните патриарси⁸¹.

Веднага бил издаден указ за това, започнали и първите приготовления. Началото се поставило със събиране на сведения какви книги е взел от Москва патриархът, колко пари, с какво разполагал във Воскресенския манастир. Монахът Арсений Суханов трябвало да представи списък на книгите, които донесъл от Атон и Палестина и на кого ги е

дал. Поискани били и справки от игумените на всички манастири за доходите им, и каква част от тях са давали на патриаршията. С изпълнението на указа царят натоварил болярина Пьотър Михайлович Салтиков. С послания до източните патриарси заминал гръцкият монах Мелетий, от свитата на Паисий Лигариди⁸².

При тази обезпокоителна за него подготовка, Никон направил опит за лична среща и помирение с Алексей Михайлович. Патриархът залагал много на спомените и на старата дружба. Враговете му били много и действали бързо и решително, докато неговите приятели не се решавали да молят лично царя за прошка на изпадналия в немилост архиерей. За това той разчитал, че при една лична среща ще се изгладят противоречията и ще успее да възвърне поне отчасти старото си влияние и положение във владетелския двор.

Никон бил сериозно обезпокоен от развитието на събитията. Той решил да действа бързо, като се помири с владетеля и предотврати свикването на събора. За целта написал писмо, предадено от монаха Аарон, от Воскресенския манастир, на 24 декември 1662 г. на царския духовник протопоп Лукиан. В него личало противопоставяне на свикването на събора и на поканването на източните патриарси. В писмото се намеквало, че патриархът притежавал писма от Алексей Михайлович, писани преди отричането в 1658 г., които трябвало да останат в тайна. Царят отказал срещата⁸³.

На 27 декември 1662 г. Аарон предал ново писмо и помолвил Лукиан да събщи, че патриархът е в Чернево на път за Москва. Този път посланието било смирено. Никон молел за среща и за официална аудиенция. За Чернево веднага заминали дворянинът Сукин и дяка Башмаков с нареждане да върнат патриарха обратно във Воскресенския манастир, но не го намерили в селото. По всяка вероятност след като Аарон предал първото писмо Никон заминал за Москва, тъй като на 23 декември монахът Филотей моли от негово име, чрез Лукиан царя да го приеме. Отговорът отново бил отрицателен и на молителя не оставало друго освен да се върне в манастира си⁸⁴.

Правят впечатление бързите действия и добрата информираност и на двете страни. Явно Никон е получавал изчерпателна информация от столицата, тъй като само три дни след издаването на указа за свикване на събор писмото му вече пътувало за Москва. Това можело да стане само ако бъдел уведомен веднага от хора, близки до двора. От друга страна, неговите действия били грижливо следени. Пътуването му станало известно веднага след напускането на манастира, не само от съобщенията на Аарон и Лукиан.

Продължавали и споровете с Роман Боборикин. Никон го анатемосал, но боляринът донесъл, че проклятието имало за адрес царя и семейството му. Във Воскресенския манастир пристигнали княз Никита Одоевски, Родион Стрешнев, дяка Алмаз Иванов, Паисий Лигариди и архиепископ Йосиф Астрахански. Разговорите били продължителни и трудни. Стигнало се до размяна на обиди между Паисий и Никон. Около

манастира се разположили стрелци, чиито постове престояли там около седмица⁸⁵.

Патриархът се оплакал в писмо до царя от грубостта на Газския митрополит, но не му обърнали внимание⁸⁶.

Скоро след този случай Никон имал посещение от игумена на Атонския манастир Констамонит Теофан, белорус по народност, който пребивавал в Москва за събиране на милостиня. След като напуснал Воскресенския манастир, той бил арестуван, отведен в Тайния приказ, и подложен на разпит. Там монахът се оправдавал, че не знаел за забраната за посещения, и признал, че занесъл там писмо от дванадесет атонски духовника, както и мощите на мъченика Власий. Премълчал (за това свидетелства Никон по-късно), че му предал още и една книга, печатана в Рим, където имало поучение от Лигариди, издадено с мирското му име Пантелеон, като католически архиепископ⁸⁷.

Може да се предполага, че тази книга не попаднала случайно във Воскресенския манастир. По всяка вероятност Никон се заинтересовал чрез приятели от миналото на Лигариди, и виждайки в него своя най-голям враг, се старал да го дискредитира в очите на клира. Изясняването на биографията на Газския митрополит явно не се провеждало в Москва, а в земите откъдето той идвал. Уличаването в принадлежност към католицизма представлявало тежък грях за русите. Като се има предвид отношението им към другите източноправославни, то католикът буквално не бил приеман като християнин. Това дало силен коз в ръцете на Никон, но на събора по-късно на това съдиите му, както и царят не обърнали внимание.

През месец май 1663 г. в Москва се завърнал дякон Мелетий с грамоти от източните патриарси. Те били благоприятни за Алексей Михайлович. В тях се утвърждавали решенията на събора от 1660 г. за превъзходството на властта над царя. Той бил признан за върховен владетел, който можел да наказва всеки. Патриархът трябвало да му се подчинява, като обикновен гражданин в мирските дела, а при съпротива се полагало да се лиши от сан. Титулуването "господар" се смята според посланията за гордост, а стремежът към светска власт, виновният архиерей следвало да бъде низвергнат. Строежът на манастири от патриарха представлявало грях. Засегнат е и случаят с посещението на Теймураз. Хитрово следвало да се предаде на мирски съд, но се доказва, че няма нанесена обида на патриаршеското достойнство. При отказ от престола извършителят нямал право вече да бъде архиерей. Отлъчването от църквата можело да става само при доказана тежка вина. По този начин се оспорвали обявените от патриарха анатемите за някои негови врагове. В заключение се казвало, че патриархът подлежи на съда на своите епископи, а за горните сведения следвало да се лиши от сан⁸⁸.

Но при това положение в Москва започнала кампания в защита на Никон. Гръцките монаси, намиращи се в столицата, писали до източните патриарси, като го представяли в най-добра светлина. Едновременно с това Мелетий и Паисий Лигариди били описани, като мошеници и фалшификатори, а вторият и като самозванец (което било истина).

Патриарсите писали писма този път в защита на Никон. Йерусалимският Нектарий и Константинополският Дионисий изпратили остри послания със съвети за помирение. Приемникът на Дионисий, Партений дори забранил, позовавайки се на своето старшинство, на Антиохийския патриарх Макарий и на Александрийския Паисий да ходят в Москва. Енергично протестирал и Иконийският митрополит Атанасий.

Лигариди поискал пълномощно от Константинополския патриарх за екзарх, т.е. да го представлява по делото. Последвало изобличение, направено от митрополит Атанасий Иконийски. Оказало се, че приятелите на Паисий в Цариград го фалшифицирали. За установяване на истината при патриарх Дионисий от Москва изпратили монаха Сава. Той потвърдил горното.

Въпреки всичко Алексей Михайлович се застъпил за Паисий Лигариди, и по-късно при пристигането на Антиохийския и Александрийския патриарси успял да издейства опрощението му.

Тази кампания в защита на Никон едва ли е случайна. Тя не съответства на мнението на повечето изследователи на проблема, че той бил изоставен и мразен от всички. Явно той имал приятели и привърженици в Москва, които обаче се страхували да го защитят пряко, предвид позицията на царя. Затова те с помощта на някои гръцки духовници, намиращи се по това време в Москва, потърсили авторитетното мнение на източните патриарси, най-вече на Константинополския и Йерусалимския, по-малко обвързани с владетеля.

Едва ли тези свещеници на своя глава биха предприели споменатите действия. На тях им била необходима финансова подкрепа за пребиваването им в столицата. Някои от тях пристигнали в Русия с цел събиране на милостиня, а други живеели постоянно. Често от постоянно пребиваващите в Москва духовни лица отсядали в домовете на богати боляри, други били издържани от държавната или патриаршеската хазна⁹⁰. Вероятно действията се направлявали от влиятелни и богати личности в Русия.

За да осигури идването на патриарх Нектарий Йерусалимски в Москва, на изток отново заминал дякон Мелетий. Той намерил архиепископа в Молдавия. Дяконът се страхувал от лична среща и изпратил монаха Стефан и поддяка Оловенинов. Нектарий се извинил със затруднения по пътя и потвърдил становището си, че само вселенските патриарси можели да съдят Никон, обърнал и внимание върху други проблеми на руската църква⁹¹.

При напредналата вече подготовка на събора, на който се очаквало евентуалното му осъждане патриарх Никон се решил на крайни действия.

През нощта на 17 срещу 18 декември 1664 г. по време на утринната служба в Успенската катедрала тържествено влязъл Никон и заел патриаршеското място. Той бил предшестван от монаси от Воскресенския манастир и пред него носели кръст. След това извикал, за да благослови намиращият се в църквата вместо блюстител на патриар-

шеския трон митрополит Йона Ростовски, и му наредил да уведоми Алексей Михайлович за идването му в Москва. Последният изпратил в църквата Павел, митрополит Сарски и Подонски, княз Никита Одоевски, княз Юрий Долгоруков, Родион Стрешнев и дяка Алмаз Иванов.

Още по състава на самото пратеничество ставало ясно, че Никон нямало на какво да разчита. Това били все негови врагове. Те трябвало да разберат "защо е дошъл в Москва, влязъл в съборната църква без известие от великия господар и без съвета на осветения събор." Пратениците наредили от името на царя да се върне в манастира. На това патриархът отговорил: "Слязох от престола без да ме е гонил някой, и сега се връщам без да съм викан от никого, за това великия господар да успокои кръвта си и да се помирим. От съда на вселенските патриарси не бягам, а се върнах на престола си по поличба."⁹² След това предал на пратениците писмо, което те отказали да приемат без позволение на Алексей Михайлович. Такова било дадено, и след второто си идване в църквата те отнесли писмото на царя.

В посланието се описва пророчески сън на Никон, в който свети Йона и свети Павел митрополит го съветвали да се върне на престола си⁹³.

То не направило особено впечатление на владетеля. При третото идване на пратениците в църквата заповедта била категорична — патриархът да се връща незабавно във Воскресенския манастир⁹⁴.

По обратния път той бил съпровождан от княз Дмитрий Долгоруки и Артамон Матвеев. В покрайнините на Москва, когато се прощавали с него и получавали благословията му, Никон казал, че идвал в Москва не на своя глава, а по известие. За възникналия около случая конфликт той укорил царя.

Думите му веднага били предадени на Алексей Михайлович. За Воскресенския манастир веднага заминали Павел митрополит Крутички, архимандрит Йоаким Чудовски, Родион Стрешнев и дяка Алмаз Иванов. Те носели царска заповед за връщане в манастира и да получат обратно пояса на чудотвореца свети митрополит Петър, една от светиците на Успенската катедрала, която Никон взел от църквата. Най-важната част на мисията им обаче била да разберат за какво известие е ставало дума в разговора му с князете Долгоруки и Матвеев⁹⁵.

Те застигнали патриарха в село Чернево. По време на разговора получили обещание, че по свой пратеник ще предаде на царя пояса и писмото, с което бил извикан в столицата. Едновременно с това той отново обещал да не претендира за престола на глава на руската православна църква, но и че не се отказва от титлата си. Настоявал освен това да остане в трите си манастира (Воскресенски, Иверски и Крестен), строени от него и новият патриарх да няма власт над него⁹⁶.

Оказало се, че писмото писал боляринът Никита Алексеевич Зюзин. Той съветвал Никон да дойде в Москва, и го уверявал, че Алексей Михайлович вече е забравил гнева си: "Така ми казаха приятелите: ела господарю в неделя, на осемнадесетия ден, а не в понеделник, по време

на утринната молитва... и седни на своето място. А ще бъде в църквата митрополит Йона Ростовски, или Крутицки Павел, а ти благоволи да го извикаш при себе си за благословия. А след това приятелите твои и ние твоите раби ще поискаме твоята светителска благословия." По-долу има съвети как да постъпи, ако го питат защо е дошъл, и да предизвести владетеля. Той се държал точно според препоръките⁹⁷.

Прави впечатление, че Зюзин дели себе си ("твоите раби") от приятелите на патриарха. Явно става дума за знатни боляри и духовници, които обаче не се появяват в Успенската катедрала на 18 декември.

В друго писмо, по всяка вероятност писано преди горното, Никита Зюзин предава думи на Алексей Михайлович, казани в присъствието на Афанасий Ордин-Нащокин и Артамон Матвеев, че между него и Никон няма вражда. Обратното на това твърдил само монахът Григорий (Иван Неронов). Тук също има съвет за идване в Москва.

Прави впечатление, че боляринът моли Никон да върне писмото и да пази кореспонденцията в тайна. Има уверения, че приятелите щели да молят царя за помирение между двамата. И двете послания били изпратени по поддякона Никита, който се ползвал с репутацията, че е "верен на Никон."⁹⁸

Интерес представлява откъде Зюзин разполагал със сведения за разговорите на владетеля на Русия. Той не е бил от приближените на двора. Подобна информация можела да бъде получена само от човек близък на царя, от личност, принадлежаща към влиятелните кръгове в държавата. Явно това са тези "приятели", за които се споменава многократно в писмата на болярина.

Разследването започнало незабавно. Поддякона Никита Никитин давал показания на 19 декември 1664 г. Той признал, че на 13 декември, в килията на монаха Александър, преводач в Печатния двор, се срещнал с Никита Зюзин, който му предал писмо до патриарха. Боляринът, в отсъствието на Александър му прочел посланието. Там се споменавало името на бележития руски дипломат Афанасий Лаврентиевич Ордин-Нащокин. Той наредил от името на царя, Зюзин да пише на патриарха да дойде в Москва. С дяка, като придружител пътувал манастирския поддяк Богдан (в писмото Богдашко). На 15 декември същата година Никита Никитин отнесъл второто писмо във Воскресенския манастир. Отговорът, запечатан, както и първия път, дякът предал на монаха Александър, а той — на Зюзин⁹⁹.

На 19 декември бил разпитан преводачът от Печатния двор, споменатият вече Александър. Разпита водели Павел митрополит Сарски и Подонски и архимандрит Йоаким Чудовски. Той признал, че Никита Зюзин се оплаквал, че няма кой да отиде при патриарха, на което монахът дал следния отговор: "... ще пътува, както преди поддяка Никита." Като му давал писмото боляринът казал: "В това писмо е писано за прошката, и е заповядано да го извикаме (Никон) в Москва, а за това е говорено с думния дворянин Афанасий Лаврентиевич Ордин-Нащокин, и с полковника и глава на московските стрелци, с Артамон

Матвеев е говорено, патриарх Никона да дойде в Москва преди Рождество Христово за мира с полския крал и за други държавни дела.¹⁰⁰

Вече станало необходимо да бъде разпитан Ордин-Нащокин. Това станало още на същия ден, но той признал само, че срещнал Зюзин, когато последният се връщал от Воскресенския манастир. Всичко останало от показанията ми отрекъл¹⁰¹.

На 22 декември 1664 г. отново разпитвали Никита Зюзин. Потвърдил, че посланията са писани от него, но че за първи път се обсъждали подобни проблеми. С Нащокин разглеждали въпроса за евентуалното участие на патриарха в преговорите за мир с Полша. Известно било, че Никон е поддръжник на тази линия на руската външна политика. На следващия разпит бояринът признал, че поддържал връзка с патриарха още от лятото на 1658 г., чрез дяка Фьодор Торопов. Освен това при Зюзин имало и патриаршески грамоти, изети по време на ареста. Освен споменатите имена, роля на куриери играели още Кузма Спиридонов, който бил служител на Никита Зюзин, а също и думния дяк Иван Калитин. Последният също съветвал да се действа за връщането на Никон, както и поп Сисой, който често пътувал до Воскресенския манастир. Потвърдили се сведенията, че Зюзин се съветвал по въпроса с Артамон Матвеев, и че се обсъждало поведението и думите на царя за подобреното му отношение към заточения патриарх¹⁰².

На 23 декември 1664 г. Афанасий Ордин-Нащокин отрекъл всички показания до този момент, които го уличавали в тайни връзки с Воскресенския манастир. На 3 февруари 1665 г. Никита Зюзин отново бил разпитван, вече с мъчения. Той признал само, че показвал отговорите на Нащокин¹⁰³.

Бояринът получил смъртна присъда, но царят заменил тежкото наказание със заточение в Казан, като освен това загубил и имението си. Пострадал и митрополит Йона Ростовски по повод благословията, която приел от патриарха на 18 декември 1664 г. в Успенската катедрала. Той се видял принуден да пише обяснения за случая. В последствие го лишили от мястото му на место-блюстител на патриаршеския трон¹⁰⁴.

Би могло да се предположи, че следствието си поставяло за цел да състави обвинение срещу Афанасий Лаврентиевич Ордин-Нащокин. Но това едва ли е така. Още дълго време той се ползвал с доверието на Алексей Михайлович и му се поверявали отговорни дипломатически мисии. Наистина по-късно той изпаднал в немилост и се подстригал за монах, но това станало чак в началото на 1671 г.¹⁰⁵

Ако се проследят разпитите на Зюзин прави впечатление, че с течение на времето сведенията, които давал намаляват. Може би му е било внушено да премълчава някои имена, но споменатите Матвеев и Нащокин, любимци на царя, на практика не опровергали твърденията. Замяната на смъртната присъда със заточение също е показателна за благосклонното отношение от страна на монарха, нещо което Никита Зюзин не бил заслужил и преди ареста му.

Безспорно на Никон не липсвали поддръжници. Негов съмишле-

ник, особено по въпросите на външната политика бил водещият руски дипломат Ордин-Нащокин. Неговата позиция по въпроса за войната с Реч-Посполита не срещала подкрепа сред приближените на короната. Той настоявал за мир с Полша и активна политика в северна посока, към Балтийско море, идея, реализирана по-късно от император Петър I.

На подобни позиции бил и Никон. Не напразно се застъпвал по-рано за война срещу Швеция. Патриархът виждал възможност за една активна политика, насочена срещу Османската империя, евентуално откъсване на Влахия и Молдова и поставянето им под руско влияние. Блазнал се и от мисълта да види Алексей Михайлович като полски крал¹⁰⁶.

От горното става ясно защо Нащокин искал да види патриарха отново в старото му положение на "велик господар". Той се нуждаел от неговата подкрепа за своята линия на външна политика, както и от влиянието му в Полша и Украйна при затегналите се преговори.

Може да се твърди, че в Москва имало известна група от приближени на царя, начело с Нащокин, А.Матвеев, Епифаний Славинецки, които искали да помирят Никон с Алексей Михайлович и да възвърнат влиянието му, макар и водени от различни подбуди. Докато първите двама търсели подкрепа за определена линия на външната политика на държавата, Епифаний свързвал патриарха с успешното провеждане на реформата в руската православна църква, както и с окончателното налагане на нововъведенията.

След провала на това начинание Никон ясно си дал сметка, че надеждите му за връщане на патриаршеския престол са безпочвени. Сега той решил с едно формално отказване и примирение да си осигури почетно, материално-обезпечено и независимо положение.

През януари 1665 г. написал писмо до царя, в което изразил съгласието си да се откаже от патриаршеския престол, и да признае избора на нов глава на руската православна църква, но поставил условия, които трябвало да бъдат изпълнени, и гаранциите да ги поемел църковен събор. На първо място Никон искал да му се оставят във владение трите построени от него манастира — Воскресенски, Кръстов и Иверски, както и земите, които се намирали в тяхно владение. Настоявал да има правото да живее във всеки от тях. Желал да получи и всички документи, утвърждаващи тази собственост. Патриархът искал да получи всички имения, които му били дарени от царя, или купил със собствени средства. Никон напомнил и за заслугите си за потушаване на бунтовете в Новгород и Псков, още когато бил митрополит в първия град. Освен това трябвало да получава и издръжка от патриаршеските доходи, тъй като ги увеличил. Настоявал да задържи патриаршеската мантия и митрата, въобще официалното богослужебно облекло. Бившият "велик господар" желал също да притежава пълен имунитет в тези си владения, включително и правото да ръкополага духовните чинове в манастирите и в селските църкви в неговите земи. Изисквал и още права за тях, например да участват в църковните събори, да са свободни от светски съд и др.

Интересно искане било след смъртта му трите манастира да бъдат свободни, а не патриаршески. Моли и за пълна свобода за достъп до него, а за себе си — свободно пътуване из страната, и най-вече до столицата. На съборите държал да седи непосредствено под новия патриарх, т.е. по-високо от останалите духовници в държавата. Никон поел обещанията да не се титулова в бъдеще "московски патриарх", а само "смирения Никон, по Божията милост патриарх". Към тези условия се прибавяло и опрощение по отношение на всички, пострадали заради него.

Никон поемал ангажименти, а именно: да се подчинява на съборите и да помага за провеждането на реформата; да не се меси в духовните дела на държавата; когато идва в Москва да съгласува това с царя и с новия патриарх; да даде прошка на архиереите, съдили го на събора от 1660 г., и на всички духовници и миряни, обидили го по някакъв начин. В заключение подчертал, че ако бъде избран нов глава на църквата само от светската власт, то той нямало да го признае¹⁰⁷.

Виждаме, че патриархът желаел да си създаде едно добро материално положение, предполагащо и известна тежест по редица въпроси. Запазването на титлата му давало предимство пред останалите руски йерарси. Едновременно с това той подчертавал, че пред него всички са виновни и не желаел да признае за законен събора от 1660 година. Намеквал, че не е необходимо да се викат източните патриарси, а проблемът можел да се уреди и без тях.

Никон закъснял с посланието си. Доста преди това решението било взето, а именно да се предаде делото на съда на събора на водачите на източното православие.

Разбирайки, че не може да предотврати идването на източните патриарси в Москва, Никон решил да избърза и да представи случая пред тях в подходяща за себе си светлина. Посланията били обширни. В тях патриархът се оплаквал от всички неоснователни, според него обиди, които понесъл. Като главен враг посочил Паисий Лигариди. Грамотите били написани остро и невъздържано, с множество нападки, включително и срещу Алексей Михайлович.

Определена трудност представлявало изпращането им. Воскресенският манастир се намирал под непрекъснато наблюдение и всички действия на високопоставения заточеник се контролирали строго. Въпросът се решил, като дворянинът на патриаршеска служба Федот Марисов заминал с пратеничеството на хетман Иван Брюховецки, който след престой в Москва се връщал в Украйна. Казакът Кирил Василковец се съгласил да го представи за свой племенник. Но в столицата бързо научили за това и през януари 1666 г., когато Брюховецки отпътувал със свитата си, те били застигнати от царски пратеник. Той арестувал Марисов и го върнал в Москва.

Писмата ядосали още повече царя. Той бързал вече да приключи със случая. На път за Москва били Александрийския и Антиохийския патриарси — Паисий и Макарий. Те изявили готовност да участват в съда над Никон¹⁰⁸.

Все пак Алексей Михайлович решил да предаде за разглеждане на руските архиепери исканията на Никон. Те били разгледани на събора, но на тези заседания източните патриарси не присъствали. Представителите на руския клир признали за законни някои от претенциите, но повечето отхвърлили. Отношението им се определяло от възможностите да запазят привилегиите за църквата. Въобще след решаване на практика съдбата на непокорния патриарх, основният стремеж на епископата бил да не се накърнят имуществата и правата на висшия клир за сметка на светската власт. По този начин съдиите на Никон започнали открито да бранят позиции, за които щели да го съдят именно на същия събор.

Било дадено правото на патриарха да владее построените от него манастири — Воскресенски, Иверски и Кръстов, но приписаните към тях други манастири, на брой шестнадесет, трябвало да се върнат на епархиите към които принадлежали преди. Именията на посочените по-горе три манастира оставали тяхна собственост, т.е. Никон можел да се ползва от доходите им. За сметка на това епископите му отказали да получава допълнителна издръжка от патриаршеската хазна. Наистина, оставяло се новият глава на църквата да решава това, но становището на събора се различавало от претенциите на ищеца.

По другите въпроси решенията също не благоприятствали особено патриарха. Препоръчвало му се покорност пред царя и новия водач на руската православна църква, чийто избор предстоел. Съборът категорично отказал да даде исканите привилегии за съдебен имунитет и правото да ръкополага духовници в манастирите: "Никон, който се отрекъл от патриаршеския престол, не може да бъде повече самостоятелен, или архиепери нито в духовните дела, нито в съда над своите манастири, а още повече в поставянето и посвещаването на архимандрити, свещеници, дякони..." Освен това му се забранявало да се титулова патриарх, защото "... патриархът се полага да бъде само един."

На Никон се позволявали пътувания до Москва, но само с разрешение на царя и на новия патриарх. Утвърждавала се намесата на последния по всички проблеми в посочените три манастира. Все пак му се признавали правото да посвещава в сан, само в тях, но само със съгласието и позволенията на новия глава на руската православна църква. Той трябвало да бъде и споменаван във всички служби, както е според канона.

На искането духовните дела да не се разглеждат от светски съдилица и клириците да не са подсъдни на тях, отговорът бил твърде двусмислен. Явно това условие се нравело на епископата. Причината е ясна. Руските йерарси, присъстващи на събора, може и да имали причини да мразят лично Никон, но неговите идеи за ликвидиране на правосомощията на Манастирския приказ ги бланзели не по-малко от него.

Всички анатемите, произнесени във Воскресенския манастир се лишавали от сила.

Отново съборът разгледал въпроса за титлата и пояснил, че Никон

може да се нарича само патриарх, но не и московски. Категорично обаче заседащите подчертали, че този титул не му дава никакви особени права и преимущества, особено що се касаело до църковна самостоятелност, или пък още повече независимост по отношение на същинския глава на църквата¹⁰⁹.

Опитите на патриарха да си осигури за в бъдеще статута на самостоятелен княз не се увенчали с успех. Не само епископата, но и най-вече сам Алексей Михайлович не желали това. Все пак бившите му подчинени се отнесли сравнително меко с него. Но и тези решения не влезли в сила. Съборът с участието на източните патриарси постановил друго — присъда още по-тежка и унижителна за Никон. В конкретния случай руските архиереи бранели авторитета на руската църква в лицето на сваления от власт неин глава, но източните им събрата преценили въпроса от друга гледна точка, различна от тяхната.

Най-сетне на 2 ноември 1666 г. патриарсите пристигнали в Москва. Посещението било изключително тържествено. След това започнало запознаването с проблемите, които трябвало да бъдат решени на събора¹¹⁰. Той нямал за цел само да разглежда постъпките на Никон. Необходимо било окончателно да се закрепят църковната реформа по унифициране на обредите на руската с другите православни църкви, и да осъди водачите на разкола. Но все пак ясно било, че тяхното идване е свързано най-вече със съда над патриарха¹¹¹.

Алексей Михайлович се подготвил добре за събора. За да тушира всякакви противоречия по всички въпроси, и не допусне никакви изненади по време на заседанията, той поискал от всички участници предварително да отговорят писмено на три въпроса: "1. Православни ли са източните патриарси? 2. Признава ли гръцките печатни книги и древни ръкописи, използвани от тях? 3. Признава ли решенията на събора от 1654 г. за правилни?" Естествено всички се съгласили с искането на царя. Виждаме, че той се тревожел повече от едно евентуално противодействие на реформата, отколкото за осъждането на непокорния патриарх от събора¹¹².

Прави впечатление, че владетелят считал въпроса за Никон за решен. Реформата щяла да се провежда от други, под прякото наблюдение на Алексей Романов. Оставало само да се доуточнят претенциите на духовната власт над самия събор.

Заседанията на съда започнали на първи декември 1666 г. в царската дворцова столица. Никон е викан от Воскресенския манастир няколко пъти. Първо от Арсений, архиепископ Псковски и Изборски и архимандрит Сергей от Спасо-Ярославския манастир. След това при него ходили с царска грамота, подписана и от източните патриарси, архимандрита на Рождественския манастир Филарет, а за трети път го канят архимандрит Йосиф от Новоспаския манастир и протопопа на дворцовата църква Онисим. С тях той пристигнал в столицата.

На първото заседание обвинения предявявал царят. Още самото визане на Никон показвало, че той има намерение да се бори. Пред

него носели кръст и благославял народа. В залата той отказал да седне: "Място за себе си, където да седна не виждам..." Макар и подсъдим патриархът държал на достойнството си и не желаел да заеме място по-долу от другите висши източни архиереи. Цялото заседание стоял прав¹¹³.

Първите обвинения били: самоволно напускане на патриаршеския престол; обиди срещу царя; непризнаване на Съборното Уложение и т.н. Никон протестираше заради отсъствието на другите патриарси, но Макарий и Паисий му представили пълномощията си, подписани от Константинополския и Йерусалимския патриарси.

На второто заседание обвиняемият не се явил¹¹⁴.

На третото заседание, на 5 декември присъствал и Никон. Споровете били особено разгорещени. Той яростно бранел своята позиция, че действията по укрепването на позициите на църквата и отношенията на духовната власт с владетеля са правилни. Тук обявил, че не признава авторитета на присъстващите източни патриарси. На въпроса за правата на Александрийския патриарх да бъде върховен съдия по духовните дела бил в смисъл, че в Александрия съди той, а в Москва — Московският. Обвиняемият оспорил пълномощията им, дадени от отсъстващите патриарси. Казал на Макарий: "Разпореждаш се ти тук, а какъв отговор ще дадеш на Константинополския патриарх?"¹¹⁵

Тук Никон бил прав — подобна забрана наистина съществувала¹¹⁶. В столицата едва ли някой знаел това, освен може би царят и някои от приближените му. Екстремно и Паисий Лигарици, информиран от приятелите си в Цариград. Откъде е знаел Никон? Вероятностите са две. Уведомили го или някой от най-близкия царски кръг, или направо от Константинопол. Която от двете възможности да приемем, тя говори за сериозна подкрепа, оказвана на бившия "велик господар". По-вероятно било сведенията да идват от Москва. В противен случай Никон би имал конкретни доказателства.

На 8 декември се състояло тайно съвещание на патриарсите с царя по въпроса за церемонията по обявяването на присъдата. Последното станало на 12 декември 1666 г. Царят не присъствал. Представяли го княз Никита Одоевски, бояринът Пьотър Салтиков, дворянинът Елизаров и дякът Алмаз Иванов. Присъдата била прочетена на гръцки и на руски. Признали го за виновен по всички точки на обвинението. Основните гласели: "Намесвал се в дела, които не подобавали на патриарх; своеволно се отрекъл от патриаршеството, а едновременно с това не се отказал да действа, като архиерей; основал манастири, на които дал незаконни имена — Новойерусалим, Голгота, Витлеем; наричал се патриарх на Нов Йерусалим; отнемал незаконно имотите на други манастири; отлъчвал архиереи без съборно решение и не допускал избирането на нов патриарх; наказвал свещениците строго, не с пастирска кротост и др. Присъдата гласяла: От сега няма да бъдеш патриарх, а прост монах ще бъдеш."¹¹⁷

След прочитането ѝ Александрийският патриарх снел от Никон

клобука и панаягата. Бившият "велик господар" останал верен на себе си. "Зная и без вашите поучения как да живея. Вие снехте от мен клобука и панаягата, но бисерите от тях си разделете... Вие султански неволници, бродяги, идвате тук за милостиня, за да заплатите данъка на султана, откъде взехте тези закони? Пред целия народ ме молиха да приема патриаршеството и аз се съгласих... А вие действате като крадци, в отсъствието на царя, думата, народа."

На Никон дали обикновен клобук и като прост монах го отвели на определеното място за заточението му — Ферапонтовия манастир¹¹⁸.

* * *

Конфликтът между патриарх Никон и цар Алексей Михайлович не може да се разглежда само като противоречия между две личности. Приятелството им датираше от преди 1652 г., когато Новгородският епископ Никон станал патриарх. Обвиненията при разрива за присвояване на привилегии не се базирали на действителността. Всички те били дадени с широка ръка от владетеля. Това се изразявало в позволение за строеж на манастири, приписване на богати имения, титлата "велик господар" царят официално дал на Никон при Вязма, за оказани грижи за семейството му, признал и правото на патриарха да притежава свой герб¹¹⁹.

Друг интересен момент е широко наложено схващане за характера на цар Алексей Михайлович Романов — мек, безволев, крайно религиозен човек, воден от хрумванията на своите любимци, като се визират основно Б.Борозов, протопоп Стефан Вонифатьев и Никон¹²⁰. Цялостното развитие на Русия по това време не потвърждава подобно твърдение. Управлението на Алексей Михайлович е върхов момент за държавата на XVII век. То се характеризира с успешна външна политика — присъединяване на част от Украйна; динамично икономическо развитие на базата на протекционистка политика; законодателство и промени, разчистили пътя за реформите на Петър I¹²¹. Царят бил умел тактик, ловък политик, действал обикновено в сянка, чрез свои близки съратници.

Безспорно от значение е и грубият и невъздържан характер на патриарха, който му спечелил много врагове, а по-късно, след 1658 г. допълнително изострил конфликта. Не могат да бъдат пренебрегнати и действията на боярите и на част от висшия клир. Те мразели Никон за неговата властност, показност и провеждане на политика на строга централизация на църквата. Светската аристокрация не можела да му прости, че стоял по-високо от нейните най-видни представители и замествал владетеля при отсъствието му от столицата. Те се стараели всячески да дискредитират, а ако е възможно и да унищожат своя враг.

Алексей Михайлович може би също се притеснявал от непрекъснатите поучения на властния патриарх. Дълго време обаче той оставал верен на клетвата, дадена когато Никон поел патриаршеските задължения¹²². За такива действия свидетелства Павел Алепски, описвайки

пътуването и престоя на Антиохийския патриарх Макарий в Москва. В манастира Свети Сава, където направил посещение Макарий, придружаван от Алексей Михайлович, имало дикон, комуто було забранено да служи. Антиохийският патриарх помолил царя да прости на свещенослужителя, но отговорът изразявал несъгласие за намеса в църковни проблеми: "Боя се, че патриарх Никон ще ми даде своя пояс и ще ми каже: вземи го и паси монасите и свещениците, аз не се бъркам в твоята власт над велможите и народа, защо тогава ми поставяш препятствия по отношение на монасите и свещениците?"¹²³

Това обаче не било определящо. Никон провеждал с изключителна енергия църковната реформа, на практика той бил много полезен на държавата и на църквата и немалко неща му се прощавали. Все пак отношенията с царя не оставали винаги толкова безоблачни. Пак Павел Алепски съобщава за скарване между двамата, станало при отпътуването на патриарх Макарий Антиохийски, при първото му посещение в Русия (в 1655 г.) Свадата станала в църквата. За причина се сочи високомерието на патриарха. Алексей Михайлович го нарекъл "мужик и блуден син", и още, че не му е "духовен баща"¹²⁴.

Чувствата тук безспорно оставали на заден план. Противоречията били в контекста на конфликта светска — духовна власт, който съществувал много преди разглеждания период.

След Флорентинската уния московските митрополити се откъснали от подчиненото си положение спрямо Константинополската патриаршия. Сега над тях стоял само владетелят. След учредяването на патриаршията, нейният глава продължавал реално да бъде само митрополит по отношение на самодържеца. Изключение правел единствено патриарх Филарет, бащата на цар Михаил Романов. Той също носел титлата "велик господар", и на практика управлявал държавата. Това си положение дължал на факта, че е баща на владетеля, както и на личните си качества¹²⁶.

Все пак идеята за независима църковна власт си пробивала упорито път и имала немалко привърженици сред висшия клир. Така е и при разглежданите събития. Епископите мразели Никон, но в общи линии споделяли идеите му. Срещу това били Алексей Михайлович и светската аристокрация. От тази гледна точка надеждите на патриарха за лична среща, която да премахне споровете се оказали напълно безпочвени. Конкретният случай за владетеля бил решен предварително. Трябвало само да се облече в подходяща форма и да се намери удобен за царя заместник, чрез когото да може да контролира църквата, или постът да се повери на безлична фигура. Изпълнило се второто¹²⁶.

На събора след осъждането на Никон, не можело да не се разгледа и въпроса за отношенията между църква и държава. Епископите настоявали да не са подвластни на светски съд, говорело се за "свободни архиереи", изказвали се остро срещу Манастирския приказ. Алексей Михайлович отново се позовал на авторитета на източните патриарси, които дали тълкуване изгодно за него. Няколко дни продължили споро-

вете. Заключение то било доста неясно. На отказалите да го признаят, както и осъждането на Никон, Павел Крутички и Иларион Рязански съборът забранил да служат.

В крайна сметка царят отстъпил по някои въпроси. Той обещал да премахне Манастирския приказ, признал титлата "велик господар" на главата на руската православна църква, признал също и "независимостта на източниците на висша власт — църковна и държавна". За да се изгладят противоречията царят се съгласил на една относителна самостоятелност на църквата в икономиката и администрацията¹²⁷.

Виждаме, че епископатът се отрекъл от Никон поради лични сметки. Висшият клир се страхувал от твърдата му ръка, но бранил идеите, изповядвани от бившия патриарх, дори йерарсите ги провъзгласили за свое завоевание на събора. На практика това представлявало успех на предишния "велик господар" в борбата му срещу Манастирския приказ.

Царят направил отстъпки, но вече внимавал начело на руската църква да не се появява личност с качествата на Никон. Тази политика следвали и приемниците му. Двамата патриарси, управлявали духовния живот на Русия след тези събития, до премахването на патриаршията — Йоаким и Адриан били само бледи сенки в сравнение с предшественика си.

Самият патриарх явно скоро съжалил за прибързаното си отричане. Опитите за помирение с царя не преставали. Идванията му в столицата също били част от замисъла. Алексей Михайлович избягвал среща с него. Може би той се страхувал да не се поддаде на чувствата си. Така че, от емоционална гледна точка надеждите на Никон едва ли били напълно безпочвени.

От друга страна, в Москва съществувала група, близка до владетеля, която искала да види патриарха възстановен. Тук имало и духовници, съмишленици на Никон в провеждане на църковната реформа, и хора, желаещи подкрепата му по въпроса за насоките на руската външна политика. Едно от обвиненията срещу него се явявало, че е поддръжник на идеята за война срещу Швеция, идея, реализирана по-късно от император Петър I. Информираността на патриарха за всичко ставащо в столицата, бързите му действия при нужда, доказват наличието на негови привърженици в столицата.

За тежката присъда изиграли роля и източните патриарси. На тях не била чужда мисълта, че по този начин ще намалят значението на московския си събрат, който имал едно голямо предимство — не живеел на територия подвластна на Османската империя, а в страна, управлявана от православен цар.

Поредният сблъсък между светската и духовната власт завършил нерешено. Но зад служителите на царя, занимаващи се със случая, вече се забелязвали очертанията на обер-прокурора на Синода, назначаван от владетеля вместо патриарх, практика, въведена по-късно от Петър I, след като той окончателно решил този конфликт в полза на светската власт.

БЕЛЕЖКИ

¹ Каптерев, Н.Ф. Патриарх Никон и царь Алексей Михайлович. Сергиев посад, т. I — II, 1909 — 1912.

² Разколът се появил като непризнаване на църковните реформи от 50-60-те години на XVII век. По-подробно виж: Макарий (Булгаков, епископ). История русского раскола, известного под названием старообрядчества. 3-ее изд., СПб, 1899; Зеньковский С. Русское старообрядчество. Духовные движения семнадцатого века., Forum Slavikum, München, 1970.

³ Шушерин, Ив. История о рождении, о воспитании, и о житии святейшего патриарха Никона. Русский архив, т. IX, 1909, с. 1-110; Игнатий (митрополит). История о расколах в церкви российской. СПб, 1849; Аполлос (архимандрит). Начертания жития и деяния Никона патриарха Московского и всея России. М., 1859.

⁴ Каптерев, Н. Патриарх Никон и его противники в деле исправления церковных обрядов. Сергиев посад, 1913, изд. 2-е. Субботин Н. Дело патриарха Никона. Историческое исследование по поводу XI тома "Истории России" Профессора Соловьева. М., 1862.

⁵ Аполлос (архимандрит), Цит. съч.

⁶ Пак там, с. 187.

⁷ Берх, В. Царствование царя Алексея Михайловича. СПб, 1831; Житие патриарха Никона, писанное бывшим при нем клириком. М., 1817; Шушерин И. Цит. съч.

⁸ Берх, В. Цит. съч., с. 202.

⁹ Каптерев, Н. 1) Патриарх Никон и царь...; 2) Патриарх Никон и его противники...; 3) Характер отношений России к православному Востоку в XVI — XVIII в. Сергиев посад, 1914.

¹⁰ Каптерев, Н. Патриарх Никон и его противники..., с. 147.

¹¹ Каптерев, Н. Характер отношений..., гл. X, XI.

¹² Каптерев, Н. Патриарх Никон и царь..., с. 388.

¹³ Паисий Лигариди действительно бил самозванец. Виж: Каптерев, Н., Характер отношений России...

¹⁴ Каптерев, Н. Патриарх Никон и царь..., с. 406.

¹⁵ Пак там, с. 405 — 407.

¹⁶ Това твърдение е характерно за почти всички автори. Известно изключение прави само Зеньковски. Цит. съч.

¹⁷ По въпроса за реформите на Петър I виж: Баггер Х. Реформы Петра Великого. М., 1982.

¹⁸ Соловьев, С. История России. Т. XI — XII, М., 1961; Гиббенет, Н.А. Историческое исследование дела патриарха Никона. СПб ч.I — II, 1882 — 1884; Субботин, Н. Дело патриарха...

¹⁹ Возражение или разорение смиренного Никона, Божнею милостию патриарха, противу вопросов боярина С.Стрешнева, еже на написа Газскому митрополиту Паисию Лигаридиусу и на ответы Паисеовы. Оригиналът е силно повреден. Публикувано е в: Записки отдела русской и славянской археологии императорского российского археологического общества (ЗОРИСА). Т. II, СПб, 1861.

Palmer, W. The Patriarch and the Tsar., I — VI, London, 1871 — 1876.

²⁰ Субботин, Н. Цит.съч.

²¹ Зызыкин, М.В. Патриарх Никон. Его государственныя и каноническия идеи, т.I — III, Варшава 1931 — 38.

²² Зызыкин, М.В. Цит.съч., с. 8 — 9.

²³ Зызыкин, се позовава на третия том на Палмър, където е публикувано Возражение или разорение... в обем 945 стр.

²⁴ Гибенет, Н. Цит.съч.

²⁵ Макарий (Булгаков митрополит). История русской церкви. т. XII, СПб, 1883.

²⁶ Корневский, Н. Церковные вопросы в Московском государстве в половине XVII века и деятельность патриарха Никона. Киев, 1912.

²⁷ Palmer, W. The Patriarch...

²⁸ Гумилевский, Ф. (архиепископ). История русской церкви. СПб, 1895; Муравьев, Г. История российской церкви. СПб, 1838; Быков, А. Патриарх Никон — его жизнь и общественная деятельность. СПб, 1891; Игнатий (архиепископ). История о расколах в церкви российской. СПб, 1849; Медовиков, П. Историческое значение царствования Алексея Михайловича. М., 1854; Устюгов, Н., Н.Чаев, Русская церковь в XVII в. В: Русское государство в XVII веке. М., 1961.

²⁹ Житие патриарха Никона писанное..., с.17.

³⁰ Аполлос. Цит.съч., с.15.

³¹ Письма русских государей и других особ царского семейства. М., 1848; Грамота Никона до Цариградского патриарха Дионисия. В: ЗОРИСА, т. II, 18⁶¹.

³² ЗОРИСА, т. II, 1861, с.514.

³³ Каптерев, Н. Патриарх Никон и цар..., с.395.

³⁴ Централный государственный архив древних актов СССР (ЦГАДА), ф.27 (Приказ тайных дел), 103.

³⁵ ЦГАДА, ф.27, №103.

³⁶ Дело о патриархе Никоне изданное Археографической комиссией по документам Московской Синодальной (бывшей Патриаршей) библиотеки. СПб, 1897. По-нататьк: Дело о патриархе Никоне. Док. 2, с.2 — 3.

³⁷ Пак там, №11.

³⁸ Пак там. Сказка дьяка Дементия Башмакова от 17 мая 1659 г., № 11.

³⁹ Показание духовных лиц Воскресенского монастыря о том кто ездил из государева дома к патриарху Никону. ЦГАДА, ф.27, №208.

⁴⁰ Соловьев, С. Цит.съч., с.217 — 218. За тези събития по-подробно Гиббенет Н., Цит.съч.

⁴¹ Сказки патриарших певчих Ивана Тверетинова, Саввы Семенова и дьякона Космы, бывших у патриарха Никона в Воскресенского монастыря. В: Дело о патриархе Никоне.

⁴² Субботин, Н. Цит.съч., прил., с.181 — 188.

⁴³ ЦГАДА ф.27, 183.

⁴⁴ Соловьев, С. Цит.съч., с.220.

⁴⁵ Дело о патриархе Никоне., с.81 — 84.

⁴⁶ Пак там, с. 20 — 38.

⁴⁷ Пак там, с.18 — 20.

⁴⁸ Пак там.

⁴⁹ Документите били: "Выписки из правил апостолских и соборных сделанныя греческими архийереями, призванными на собор против патриарха Никона в 1660 г." Тези архийереи били: Партений митрополит Тивски, Кирил бивш архиепископ Андроски и архиепископ Нектарий. Деяния собора 1660 г. (Московского). В: Субботин, Н. Материалы для истории раскола за первое время его существования. Т. II.

⁵⁰ Деяния собора 1660 г. (Московского) В: Гиббенет, Н. Цит.съч., прил. с.208 — 212.

⁵¹ Субботин, Н. Дело патриарха Никона., прил. с.188 — 195. На събора към Елифангий Славинецки се присъединил и архимандрит Игнатий Полоцки.

⁵² Виж бел. №2.

⁵³ Дело о патриархе Никоне, с.18 — 20.

⁵⁴ Субботин, Н. Дело патриарха...; Гиббенет, Н. Цит.съч.

⁵⁵ ЦГАДА, ф.27, 186.

⁵⁶ Пак там.

⁵⁷ Житие патриарха Никона писанное..., с.42.

- ⁵⁸ Дело о патриархе Никоне., с.211 — 222; ЗОРИСА Т.П, 1861, с.541 — 553.
- ⁵⁹ Пак там, с.541 — 553.
- ⁶⁰ Виж бел. №13.
- ⁶¹ Гиббенет, Н. Цит.съч., с.103 — 104.
- ⁶² ЦГАДА, ф.52 (Сношения России с Грецией), №11-
- ⁶³ Каптерев, Н. Характер отношений..., с.188 — 189.
- ⁶⁴ Пак там.
- ⁶⁵ Пак там.
- ⁶⁶ Соловьев, С. Цит.съч., с.225.
- ⁶⁷ Письмо Паисия Лигарида к царю Алексею Михайловичу 29 мая 1662 г. В: Дело о патриархе Никоне., с.74 — 79.
- ⁶⁸ Послание патриарха Никона к Паисию митрополиту Газскому. В: Дело о патриархе Никоне., с.81 — 83.
- ⁶⁹ Соборное заседание от 1 декабря 1666 г. Деяния собора 1666 — 1667 г. (Московского) В: Субботин, Н. Материалы..., с.166 — 181.
- ⁷⁰ Дело о..., с.85 — 88.
- ⁷¹ Гиббенет, Н. Цит.съч., с.119 — 134.
- ⁷² Виж бел. № 19.
- ⁷³ Palmer, W. The Patriarch..., I, 245.
- ⁷⁴ Ibidem, I, 250.
- ⁷⁵ Ibid., IV, 169; III, 383.
- ⁷⁶ Ibid., IV, 169; III, 383.
- ⁷⁷ Ibid., IV, 152.
- ⁷⁸ Деяния собора 1666 — 1667 г. (Московского), Субботин, Н. Материалы..., Т.П
- ⁷⁹ Palmer, W. The Patriarch, IV, 366 — 367.
- ⁸⁰ Соловьев, С. Цит.съч., с.272.
- ⁸¹ Гиббенет, Н. Цит.съч., прил., с.242 — 244.
- ⁸² Арсений Суханов бил изпратен при източните патриарси и на Атон, 1649 — 1653 г., за да осигури стари църковни книги, които да послужат за образец на църковната реформа. По-подробно: Чтения в обществе истории и древностей российских (ЧОИДР) 1894, № 2, с.1 — 283; Белокуров, С.А. ЧОИДР, 1891, №1 — Арсений Суханов — биография; Дело о..., с.94.
- ⁸³ Гиббенет, Н. Цит.съч. прил., с.247 — 255. По-късно било проведено разследване за тези писма, които се съхранявали у монаха Арсений.
- ⁸⁴ Пак там, прил., с.267 — 270.

- ⁸⁵ **Макарий**, Цит.съч., с.451.
- ⁸⁶ **ЗОРИСА**, Т.ІІ, 1861, с.520.
- ⁸⁷ **ЦГАДА**, ф.52, № 8 и 9. По-късно, след като молбите му останали без резултат Теофан избягал на 7 октомври 1665 г.
- ⁸⁸ **Собранные государственные грамоты и договоров**, Т.ІV, №27.
- ⁸⁹ **Карташев, А.В.** Очерки по истории русской церкви Т.ІІ, Париж, 1959, с.207 — 208.
- ⁹⁰ Това било практика. Виж: **Каптерев, Н.** Характер отношений..., с.105 — 118.
- ⁹¹ **Соловьев, С.** Цит.съч., с.241.
- ⁹² Дело о патриархе..., с.126 — 137.
- ⁹³ Пак там, с.124 — 126.
- ⁹⁴ Пак там.
- ⁹⁵ Пак там, с.126 — 127.
- ⁹⁶ Пак там, с.128.
- ⁹⁷ Пак там, с.181 — 183.
- ⁹⁸ Пак там, с.184 — 190; Монахът Григорий (Иван Неронов) бил един от водачите на съпротивата срещу реформите в руската православна църква.
- ⁹⁹ Дело о..., с.191.
- ¹⁰⁰ Пак там, с.192 — 194.
- ¹⁰¹ Пак там, с.194 — 196.
- ¹⁰² Пак там, с.196 — 203.
- ¹⁰³ Пак там, с.203 — 206.
- ¹⁰⁴ Пак там, с.128, 207.
- ¹⁰⁵ **Соловьев, С.** Цит.съч., с.404.
- ¹⁰⁶ **Устюгов, Чаев.** Цит.съч.; В Полша кралят се избирал от Сейма. За този престол имал претенции век по-рано цар Иван ІV.
- ¹⁰⁷ Дело о..., с.210 — 221.
- ¹⁰⁸ **Соловьев, С.** Цит.съч., с.252 — 254.
- ¹⁰⁹ Дело о..., с.222 — 246.
- ¹¹⁰ Деяния собора 1666 — 67 г., Деяние 13-е. В: **Субботин Н.** Материалы..., Т.ІІ, с.156 — 166.
- ¹¹¹ Пак там, с.49 — 397.
- ¹¹² Пак там, с.40 — 49. Списък на участниците в събора, В: Дело о..., с.250 — 263.
- ¹¹³ Деяния собора 1666 — 67 г..., В: **Субботин Н.** Материалы... Т.ІІ, с.167 — 171.

¹¹⁴ Пак там.

¹¹⁵ Пак там, с.172 — 175.

¹¹⁶ Виж бел. № 89.

¹¹⁷ Деяния..., В: Субботин, Н. Материалы..., с.176 — 178.

¹¹⁸ Пак там.

¹¹⁹ В книгата "Рай мыслений" от 1659 г., принадлежаща тогава на Иверския манастир е отпечатан гербът на Никон. Виж: Стоев, П. Обстоятельное описание старопечатных книг славянских и российских, хранящихся в библиотеке графа Ф.И.Толстова. М., 1829.

¹²⁰ Б.Морозов бил шурей на цар Алексей Михайлович. Отстранен във връзка със своята неудачна данъчна политика; Протопоп Стефан Вонифатьев — царски духовник, деятел на реформата, оттеглил се в манастир, където починал. Виж: Каптерев, Н. Патриарх Никон и его противники...

¹²¹ Баггер, Х. Цит.съч.

¹²² Виж бел. №75.

¹²³ Алепски, Павел. Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алепским. Перевод с арабского Г.Муркоса., изд.4-ое, М., 1898, с.129.

¹²⁴ Пак там, с.169.

¹²⁵ По въпроса за патриарх Филарет — Виж: Макарий. Цит.съч., т.ХІ.

¹²⁶ За избора на нов патриарх. В: Деяния Собора 1666 —67..., В: Субботин, Н. Материалы... т.ІІ, с.179 — 180.

¹²⁷ Книга за съборните деяния. Пак там, с.187 — 412.

LE CONFLIT ENTRE LE PATRIARCHE NICONE ET LE TZAR ALEXEI MICHAILOVITCH (1658 — 1667)

(RESUME)

Andrei ANDREEV

Le présent travail étudie en détails le conflit entre le tzar Alexei Michailovitch Romanow (1645 — 1676) et le patriarche Nicone (1652 — 1658) sur le fond des contradictions entre le pouvoir temporel et le pouvoir spirituel en Russie pendant la seconde moitié du XVIIe s. L'attention de l'auteur porte avant tout sur la période du 10 juillet 1658, lorsque Nicone quitte le trône du patriarche, jusqu'au début de 1667, lorsque Le Concile prive le tzar de l'église orthodoxe de Russie du titre d'archevêque.

L'étude des rapports entre les deux se fait à la base de leur vaste correspondance, des rapports des messagers de tzar au monastère "Voskresseniè", ou le patriarche s'est retiré, la correspondance de Nicone avec des ecclésiastiques grecs aussi bien qu'avec certains patriarches d'Orient, des partisans de sa cause à Moscou, des documents de la chancellerie de tzar, traités éducatifs etc. Le grand traité "Vozrajenie ili Rasorenienie..." rédigé par le patriarche, permet l'identification de ses positions idéologiques, notamment la supériorité du pouvoir spirituel sur le pouvoir temporel.

Une place importante dans l'étude est consacrée aux attaques contre le patriarche Nicone de la part de ses adversaires, les persécutions qu'il subit après son séjour dans le monastère.

Les Actes (Protocoles) des Conciles de 1660 et de 1666-1667 éclairent la base des accusations et du verdict contre le chef de l'église russe orthodoxe, le rôle des représentants des églises d'Orient, y compris les patriarches d'Antiochie et d'Alexandrie dans un des plus importants conflits de la société russe au XVIIe s.

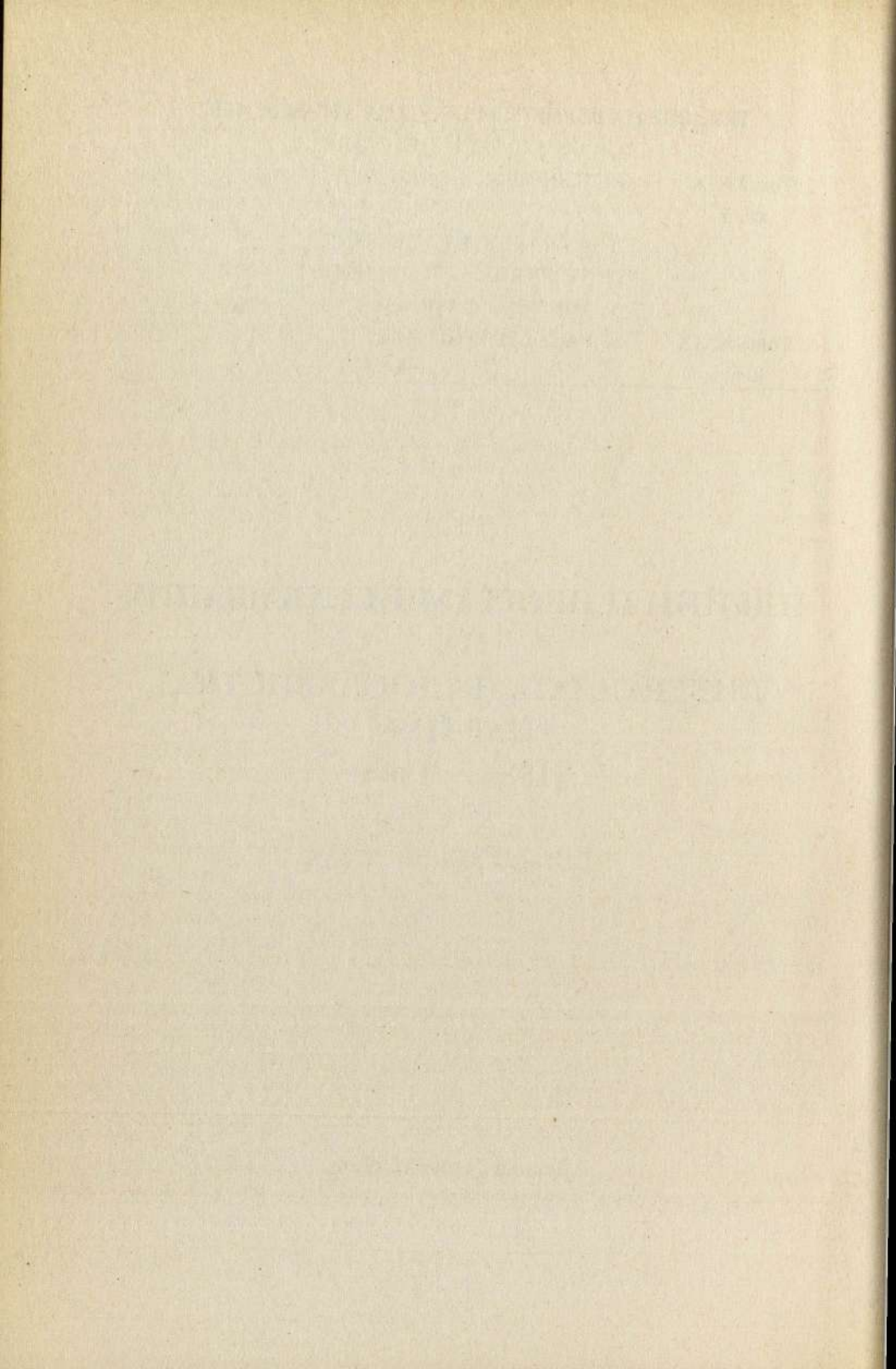
À la base de cette factologie l'auteur arrive à la conclusion que le patriarche Nicone devient victime de la lutte acharnée entre le pouvoir temporel et le pouvoir spirituel en Russie. Le verdict contre lui est le point culminant de cette lutte au XVIIe s. Ce verdict est d'autant plus dur à cause des idées de Nicone sur certains points de la politique extérieure de la Russie pendant la seconde moitié du XVIIe s.

	ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ	
	“СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ”	
Том XXIX	ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ	1991
кн. 3		
	TRAVAUX DE L'UNIVERSITE	
	“ST. ST. CYRILLE ET METHODE”	
	DE VELIKO TIRNOVO	
Tome XXIX	FACULTE D'HISTOIRE	1991
livre 3		

**ИДЕЙНИ И ПРОГРАМНИ СХВАЩАНИЯ
НА
ЛИБЕРАЛНАТА (РАДОСЛАВИСТКА)
ПАРТИЯ
(1886 – 1904)**

Милко Палангурски

Велико Търново, 1994

Организирането, развитието и историческата съдба на Либералната (радославистка) партия дълги години остава встрани от погледа на историка и много трудно се превръща в обект на изследване. Охлаждането на изследователския интерес е пряко свързано със съпричастността на радославистите към втората национална катастрофа, предизвикана от участието на страната под тяхно ръководство в Първата световна война. Но Либералната партия е активен участник в изграждането на българската държавност в годините след Освобождението и всеки опит да се подцени или игнорира нейното присъствие в политическия живот на страната, довежда до рязко изкривяване на историческата истина.

За да се постигне вярна характеристика на радославистите, е необходимо да се изяснят въпросите, които повдигат идейната и програмната насоченост на Либералната партия. До момента, тези проблеми се засягат спорадично, главно в контекста на други, по-обща изследвания, което от своя страна, не позволява детайлно изясняване на програмните концепции на Либералите¹. По тази причина, настоящата работа има за задача да изясни основните идеологически и конкретно-практически виждания на Либералната партия към държавното и политическото устройство на страната. За целта на анализ са подложени програмните документи на радославистите, като се търси съответствие между прокламирани намерения и реална дейност. Прави се опит, възприетите от либералите идеи, да се съпоставят с класическите принципи на европейския либерализъм, и се покаже до каква степен има покритие и разминаване между западноевропейския и "радославовия" либерализъм.

* * *

Като идейна доктрина, либерализмът се превръща във водеща политико-правна идеология в края на XVIII и началото на XIX век. Той възниква и се налага в европейските обществени структури като пряка последица от бурните социални и икономически промени, предизвикани и провокирани от импулсите на революциите в Англия и Франция. Появата и развитието му синхронизира със стремителните процеси по изграждане на съвременната представителна държавно-политическа система. Главни негови носители са представителите на "третото съсловие", което се стреми окончателно и безвъзвратно да наложи необходимите му за икономически и социален просперитет свобода, ред и законност. Либерализмът (от лат. *liberalis* — свободен), има своите особености в различните държави, но главните негови представители — английското "фрисредерство" и френският "ласеферизъм", съдържат в себе си общото желание за постигане на пълна неприкосновеност на личността

4. Трудове на ВТУ, т. 29, кн. 3

и частната собственост, защита на промишлената и търговска конкуренция при възможна най-голяма степен на държавна ненамеса.

Либералите разглеждат политическата свобода като единствена гаранция за прогрес и апелират за създаване на автономно и суверенно гражданско общество, което от своя страна да осигури пълна закрила на личността, свободата на словото, печата, сдруженията и религиозната съвест. От своя страна, гражданското общество е призвано да наложи и контролира необходимото разделение на властите като гаранция за възтържествуване на политическите свободи в държавния механизъм. Без да противопоставят държавните структури на обществото, либералите настояват да се изгради система от баланси между властта и гражданина, която да гарантира взаимна изгода и синхронност на действията между тях.

Представителите на различните либерални школи предлагат разнообразни мнения за схемата и структурата на властта. Някои проповядват въвеждането на имуществен и образователен ценз, други апелират за двукамарно парламентарно представителство. Между тях се срещат както републиканци, така и монархисти, но общото, което ги обединява, е стремежът да се създаде система, която да позволява постоянно демократизиране и либерализиране на гражданските, политическите и икономическите свободи, като се запазват интересите както на малцинството, така и на мнозинството в обществото.

В икономическата област, либералите твърдо стоят на принципа за "свещената и неприкосновена частна собственост", която се намира под пълно и неограничено разпореждане на собственика. На държавата се отрежда ролята на "ношен пазач" за стопанската инициатива на гражданина, като намеса от страна на властта се допуска само при необходимост да се защитят правата на собственика и лоялността при стопанската конкуренция.

Либерализмът носи в себе си огромна доза утилитаризъм. Практицизмът и реалната полза са в основата на пропагандираните от либералите идейни и политически възгледи. Според либералите, държавната власт трябва да влиза в противоречие с индивидуалните граждански свободи само в случаите, когато е необходимо да се предотврати по-голяма социална опасност. На държавата се дава като основен дълг, осигуряването на възможно най-голям брой от поданиците си условия за икономически просперитет. Същевременно, либералите отхвърлят радикалните и революционни политически промени и се изказват за постепенно и еволюционно разширяване правата на гражданите, единствено по законодателен път. Хармонията и благоденствието според либералите ще настъпят в този момент, когато се постигне пълен разцвет на индустрията, търговията и земеделието и се изгради силна средна класа, която да поеме върху себе си социалните и икономически сътресения.

От казаното може да се обобщи, че класическият либерализъм трябва да се възприема като идейно течение, което поема върху себе си

историческата отговорност и мисия за постоянно демократизиране на обществените и политическите структури, течение, на което са присъщи бърза адаптивност към всяка нова социално-икономическа и политическа действителност. Либерализмът не само проявява висока степен на приспособимост към новото, но и сам играе ролята на ускорител на обществените промени, като се стреми постоянно да реформира съществуващите структури².

В българската политическа действителност либерализмът навлиза още преди Освобождението. В националноосвободителното движение главни носители на либералните идеи са политическите сили, гравитиращи около ТЦБК. Доосвободенските либерални дейци в своята практическа дейност застъпват широк диапазон от възгледи. Те са готови както на масови революционни действия, така и на всякакъв вид политически комбинации, които могат да доведат до създаването на свободна национална държава. Възприемането и използването на различни похвати в тяхната практическа дейност, разпростиращи се от прокламирания дуализъм до революционни действия, показва, че либералите са убедени привърженици на практицизма в политическата сфера³.

Веднага след Освобождението, още по време на Учредителното събрание, либералното крило в българското общество успява да постигне забележителен превес. Той му позволява да наложи в Търновската конституция онези принципи, които най-пълно се доближават до класическите параметри на европейския либерализъм. Либералната партия, в целия период до избухването на острата политическа криза през лятото на 1886 г., има постоянно мнозинство в парламента и доминира в политическия живот на страната. Временното отстъпление след суспендирането на Конституцията през 1881 г. не намалява влиянието на Либералната партия. В резултат на постоянният си превес, либералите довеждат нещата дотам, че Консервативната партия изчезва от политическата сцена като организирана сила, а нейните кадри започват да търсят реализация в другите политически организации⁴.

Въпреки че играе основна роля в политическия живот на страната, Либералната партия не е хомогенна организация. Различията при избора на тактиката и методите на управление, както и силно полярните възгледи за бъдещото развитие на конституционния ред в страната довеждат дотам, че през 1883 г. групата на Драган Цанков се оттепва от партията и заживява самостоятелен организационен живот. Центробежните сили в партията се засилват още повече след Съединението на Княжество България и Източна Румелия. Те се развиват и стимулират от съществуващите различия в партията спрямо бъдещата генерална външнополитическа линия на страната. Съвсем естествено тези разложителни процеси довеждат до окончателен разрыв⁵.

На 5 юли 1886 г. министърът на правосъдието, д-р Васил Радославов, подава оставката си и демонстративно напуска ръководеното от Петко Каравелов правителство⁶. Прикриваната с много усилия половингодишна кабинетна криза намира своето разрешение. В. Радославов

мотивиращо своето решение с "отстъпчивата политика на правителството по най-жизнените народни въпроси — Съединението на България."⁷ Позицията на младия и амбициозен политик е неочаквана дори и за осведомения министър-председател и дава основание да се очаква, че започва организирането на нова политическа сила. Това се потвърждава много бързо. Само две седмици по-късно се появява нов вестник, редактиран от В. Радославов и Тодор Иванчов. Съдържанието на "Народен вестник" премахва и последните съмнения относно намеренията на напусналите Либералната партия⁸. На политическата сцена се появява нова организация, която постепенно намира своето място в системата на българската парламентарна демокрация, като дори успя да запази за себе си много задължаващото име Либерална партия.

Новата политическа сила побързва да декларира своите програмни и организационни принципи. В четири точки се изразяват основните виждания по бъдещата българска политика:

1. Ще изискваме от правителството да преустанови своята отстъпчива политика по делото на съединението на Северна и Южна България, да употреби всички РЕШИТЕЛНИ И ЕНЕРГИЧНИ СРЕДСТВА (курсива на В. Радославов) в предстоящата дипломатическа борба за спазване на съществуващото днес фактическо Съединение.

2. Ще настояваме за подобрене отношенията ни с нашата освободителка Русия, тъй както ги изискват интересите и самостоятелността на страната ни.

3. Ще пазим свещеността и неприкосновеността на държавния глава, като неотговорен княз, докато той се води лоялно и конституционно.

4. Ще поддържаме строго съблюденето на основния ни закон — единствената гаранция за народната свобода и правдини.⁹

В този кратък текст се засягат всички основни моменти, които вълнуват българските политически мъже. Концепциите за осъществяване на националното обединение, отношенията с Русия, ролята, мястото и бъдещата съдба на монарха и отношението към Търновската конституция са обект на повишено внимание и разделят българското общество на течения и групи, които много често се противопоставят една на друга в своята генерална линия.

Първата партийна програма не съдържа разгърнати начертания относно социално-икономическото и политическо бъдеще на България, а включва главно конкретни проблеми. Действително, те не могат да бъдат определени единствено като конюнктурни, но не са и облечени с особена перспективност и са изцяло рожба на младенческия период на българската държавност. Програмата има ограничен и временен характер, социалноикономическата сфера липсва изцяло, но този пропуск е характерен момент, отнасящ се до програмите на всички политически партии в страната.

За да се внесе по-голяма яснота и в съответствие с наложилата се практика, в трите броя на първият партийен орган В. Радославов и Т. Иван-

чов в обширни обяснителни статии дават конкретизация на прокламираната програма. Интерес будят сериозните обвинения против ръководения от П.Каравелов кабинет, че по време на кризата, предизвикана от съединистката акция, той водел отстъпчива и несъобразена с националните идеали политика. Тези упреци са нереалистични и влизат в разрез с трудната политическа и дипломатическа борба, която правителството води в условията на почти пълна изолация. Радославовата позиция поражда сериозно недоумение, тъй като самият той, като важен член на правителството, взема активно участие при изработването и прилагането на следвания от П.Каравелов курс. Хвърляните към правителството обвинения, че с политиката си е довело до разсипване на страната чрез неумела финансова и административна политика, че е откупило несвоевременно железопътната линия "Русе — Варна" и особено против подписването на Топханенският акт¹⁰, не могат да бъдат определени по друг начин, освен като изпълнени с огромна доза демагогия и търсене на евтина и бърза популярност по пътя към властта. Дори в Ориента, политиката не допуска толкова с скоротечна безпамятност към делата, в които сам си взел активно участие.

В. Радославов търси вината за отбегнатите отношения с Русия отново в правителствената политика. В разрез с фактите, той обвинява министър-председателя, че е "открил един вид война на русите", и че лично той, а не княз Батенберг стои в основата на конфликта между България и Русия. Явно проличава стремежът да се дискредитира окончателно доскорощният кумир и лидер на Либералната партия.

Обяснявайки на българската общественост своето виждане, либералите радослависти заемат на думи една реалистична позиция към линията на Петербург. Според партийният орган, Русия е "ляла потоци кръв за нашето освобождение, тя иска в дадения случай и ний да леем кръв за нея, като нейна авангардия. Не вярваме (кур. Нар.вестник) Русия да иска от нас повече нещо, особено пък да ни се меси и бърка във вътрешните работи." В.Радославов дори отправя предупреждение към всички, които "безосновно" нападат Русия, че "опасно е, твърде опасно е, ако тя реши да ни покаже в действителност, че без нейна помощ и покровителство, ний нищо не можем направи за достижение на общонародните си цели и задачи."¹¹ С тези декларации радославистите се стремят да постигнат две цели, от една страна, да защитят княза от вътрешните и външни посегателства и същевременно да уязвят правителството, и от друга, да се предложи на Русия възможността тя да потърси политическа опора в България сред либералите около д-р В.Радославов. Последният предлага онова, което и правителството се стреми да постигне — близки отношения с Петербург, като се признават стремежите на руската дипломация в района на Проливите, но при условие тя да не се намесва във вътрешните работи на страната.

Този възглед е много близък до позицията на П.Каравелов, но фактите показват, че приликата е само в думите. Сблизил се с групата на Зах.Стоянов и Д.Ризов, още през есента на 1885 г. и през първата

половина на следващата година, В.Радославов възприема външнополитическа линия, напълно противоположна на практикуваната от министър-председателя. Дори първата, неприета оставка на В.Радославов от април 1886 г., има за мотив предаването на руските дипломатически представители на П.Набоков, който е обвинен във въоръжен заговор против княз Батенберг¹².

Острите противоречия между руската дипломация и българския монарх стоят в основата на третия пункт от партийната програма. Отношението на радославистите към княз Батенберг е поставено на трето място, но това съвсем не означава, че на монархическата институция се определя третостепенна роля в българската политическа действителност. Не е случаен и фактът, че В.Радославов побързва да декларира безрезервна подкрепа на княза. Доверието, което либералите оказват на монарха, е свързано с позицията спрямо възприетата от Русия линия, за отстраняването на княз Батенберг от престола. Декларираната в програмата "свещеност и неприкосновеност" на княжеската личност, не трябва да се тълкува като проява на открит монархизъм, а като начин за търсене на гаранции, които да позволят формирането на нов български външнополитически курс, напълно несинхронен с този на руската дипломация.

В условията на бързо назряващата "българска криза", В.Радославов залага на княз Батенберг, като го поставя като основен фактор за стабилизиране на вътрешнополитическото положение в страната и главен двигател при формирането на новия външнополитически курс. До извършването на военния преврат на 9 август 1886 г., тази позиция все още не е напълно изкристализирала, защото радославистите също обсъждат възможността княз Батенберг да бъде отстранен от престола¹³. Но същевременно те много добре разбират, че една династическа криза, предизвикана от евентуална военна авантюра, може да усложни неимоверно положението на страната. По тази причина, за разрешаването на политическата криза, либералите препоръчват да се използват одобрените от Търновската конституция механизми.

Либералите декларират и своите вътрешнополитически изисквания към монарха. На княза се препоръчва да се държи в определените му от Конституцията правомощия, т.е. да не се опитва в бъдеще да въвежда управление, подобно на установеното през 1881 г. По този повод В.Радославов още веднъж изтъква, че "в една конституционна държава, короната се счита за свещена, неприкосновена и неотговорна", но не забравя да напомни на княз Батенберг, че "за всеки политически акт отговарят министрите, а не държавният глава. Толкоз повече е вярно това у нас сега, когато княза се държи на чисто конституционна почва по всички държавни въпроси."¹⁴ Ласкавият комплимент е съчетан с наиздателен урок по конституционно право, което още повече уязвява авторитета на младия княз, макар в пресата той да е подложен на значително по-жестоки нападки.

Изяснявайки своята позиция към Търновската конституция, радос-

лавистите окончателно формират отношението си към триадата "Русия — княз — конституция", вълнуваща всички сфери на българското общество. За либералите спазването на основния закон на страната е "единствена гаранция за народната свобода". Зад тези думи прозира тяхното несъгласие за промяна на текстовете на Конституцията, независимо от техния инициатор. Те тълкуват всяка конституционна промяна като опасност от нарушаване на установеното с много труд равновесие, между отделните власти и виждат опасност политическите свободи "да бъдат похитени от либерали като Цанкова и Каравелова"¹⁵. Дори когато формират и пропагандират принципните си позиции, радославистите не забравят да атакуват и уязвят своите политически противници.

Първата партийна програма няма възможност да бъде реализирана. Само двадесет дни след нейната поява започва бурната "българска криза". За по-малко от месец, страната преживява военен преврат и контрапреврат, завършили с абдикацията на княз Батенберг. Машабните сътресения, непознати до този момент в българската действителност, довеждат до забележително разместване на политическите пластове и структура на обществените отношения. За В.Радославов резултатът е впечатляващ. Само месец след като е напуснал правителството, той се завръща в него като министър-председател.

Победителите от гървият рунд на кризата представляват интересна коалиция, в която несъмнено водещо място заема Ст.Стамболов със своите привърженици. Но немалка тежест имат и неговите бивши противници — консерваторите Гр.Начович и К.Стоилов. За голямата гъстрота на набързо скалъпената концентрация спомагат експанзивните привърженици на групата около Зах.Стоянов. Завръщането на В.Радославов в правителството не е плод на случайност. Във всички замислени през август 1886 г. правителствени комбинации, неговото име присъства. В известен смисъл, той дори започва да играе ролята на фактор, който може да наклони везните в политическата борба. Без да е първостепенна фигура в периода на кризата, В.Радославов можеше да бъде привлечен в кабинета само с председателския пост и Ст.Стамболов не се поколебава нито за миг да му го предостави¹⁶.

Тази немислима преди преврата от 9 август коалиция, има една единствена спояваща идея — лозунгът "Българи за българите". Самите радослависти преценяват коалицията като нова партия, на която те слагат името "Българска", създадена в противовес на т.н. "русофилска"¹⁷. Разбира се, нещата са много по-комплицирани и не могат да бъдат обяснени с този бинарен поглед. Те са по-дълбоки, свързани са както със социалноикономическата трансформации, така и със стремежа за постигане на бърза национална идентичност на Княжеството. В случая ни интересува, до каква степен се формират нови, непознати до момента в българския политически живот виждания, и каква роля играят в този процес радославистите?

В условията на остра криза, идейно-политическите възгледи имат

особена роля. В случая, сплотяващите фактори се крият във външната опасност и стремежа за по-бързо преодоляване на вътрешната нестабилност и разгорялата се конституционна криза. По тези причини, управляващата компания няма никакви шансове за продължително съвместно съществуване. Още по-малки са изгледите за изработването на единна обществено-икономическа платформа, която да направи опит да сплоти разноликия спектър в правителството. Не случайно, веднага след избирането на Фердинанд за български княз, радославистите ще бъдат изхвърлени от стремително набиращите ход центробежни сили в кабинета. Основната причина за поражението на В.Радославов се крие в неговия несполучлив избор на главен претендент за българския престол. Министър-председателят е последният политически фактор в страната, който се стреми да върне княз Батенберг в България, а с този си избор, той загубва генералното сражение със Ст.Стамболов. В.Радославов няма друг избор и побързва да се оттегли от поста си и да се обяви за "легална опозиция" на правителството¹⁸.

В предвид немската педантичност на В.Радославов, мнозина очакват той да започне опозиционната си дейност с изработването и популяризирането на нова политическа програма, тъй като оповестената през лятото на 1886 г., няма нито своята предишна актуалност, нито има шансове за реализация в коренно променените условия. Но либералите не успяват, а изглежда и не желаят да дадат бърза конкретизация на своите позиции по най-важните проблеми на страната. Политическата им линия често се характеризира с приспособяване и дори паралелизъм към следваната от кабинета политика. Няква самостоятелност и съпротива се наблюдава единствено при критиката на действията на Ст.Стамболов, но без да предлагат програма. В продължение на повече от четири години, В.Радославов се опитва, но не успява да се превърне в единствена алтернатива на правителството.

Едва в края на 1892 г. и началото на следващата година, В.Радославов, заедно с Д.Тончев и д-р Странски постепенно успяват да формират опозиционна сила, имаща възможността да застраши реално стабилитета на управляващите. Към тях се присъединяват напусналите правителството бивши консерватори (К.Стоилов и Гр.Начович). По този начин се създава т.нар. Съединена легална опозиция, постепенно превърнала се в основна алтернатива на правителството¹⁹.

Организаторите си поставят амбициозната задача да обединят всички "български патриоти, без да гледат своите минали политически убеждения, да се групират, да се съединят, да работят дружно за събарянето на смъртоносния за страната Стамболов режим. Това съединение е направено не за постигане на някои временни цели, но за образуване на една еднородна (курс.Св.слово) и солидна партия."²⁰ Втората част на тази декларация има изцяло пропаганден характер. По време на цялото си съществуване, легалната опозиция не успява, а и като че ли няма сили и желание да изработи дългосрочна програма. Повече от година след образуването си тя не излиза с конкретна, дори временна политическа

програма, която да се различава основно от тази на правителството. Едва след като правителственият официоз "Свобода" разгръща широка пропагандна кампания по повод тази слабост на опозицията, те се заемат да формулират няколко водещи принципа и задачи, които да се превърнат в ръководни начала на дейността им²¹.

Основната идея, която споява разнolikата антиправителствена коалиция е в нейната твърда увереност, че "при сегашния господар България е осигурена от външен неприятел", а това според тях изисква управляващите фактори да се заемат с "вътрешното уреждане" на страната. За да не остане никаква капка съмнение относно лоялността към княз Фердинанд, опозиционният орган "Свободно слово" настоява пред обществеността, че "българските граждани са длъжни да бъдат верни и предани на княза, да се стараят за закрепването му в страната. За тази вяност и преданост, господарят е длъжен да отговори чрез запазването правата на своите поданици и недопускане да се тъпчат и нарушават тези права, от който и да е управляващ."²² Това разбиране не случайно е изнесено на преден план в програмата на съединената легална опозиция. Тази идея преследва две цели. От една страна, опозицията се стреми да потвърди, че освен правителството, в страната съществуват и политически групи, които също няма да пожелат сили и време за нормализиране положението на княз Фердинанд, а от друга, тя се опитва да подтикне монарха да използва конституционните си правомощия и да уволни правителството на Ст.Стамболов. В същото време опозицията съзнава, че отстраняването на министър-председателя с помощта на монарха ще струва много скъпо на всички, тъй като по този начин се дава стартът на "личния режим".

Конкретни, но изцяло с пропагандно предназначение, са още три точки от програмата на опозицията. Нейните искания за законност, спазване и запазване целостта на Търновската конституция, както и призивите за намаляване и уравнивяване на държавния бюджет, са добре познат рефрен в българския политически живот. Настойчивите пожелания за налагане на синхрон между църква и държава, подобно на горепосочените искания са предизвикани от практически действия на правителството.

Единствената важна задача, която издига легалната опозиция, е свързана с декларираното пожелание за "повдигане на земеделието, търговията и промишлеността". Но мотивировката на този лозунг ясно показва, че той е предизвикан от дейността на правителството, а не от сериозен анализ и разработването на разгръната програма, целяща нова стратегическа линия в тази сфера. Въпреки това, важният факт, че е формулирана и се пропагандира тази задача, дава гаранции на търговските и промишлени кръгове (получават необходимите им уверения), че започнатата от Ст.Стамболов модернизация няма да бъде подложена на ревизия, а напротив, ще продължи търсенето на пътища за по-нататъшното ѝ задълбочаване.

Във външнополитическата област В.Радославов и съюзниците му

застават зад добре познатия лозунг — "България за българите". "За осъществяването на този идеал ние сме мислили и писали — заявява Свободно слово — че България трябва да се намира постоянно в приятелски отношения, ако е възможно с всичките европейски сили и особено с нашите съседи: Турция, Румъния, Сърбия и Гърция. Освен това, българското правителство трябва достолепно да се застъпва за правата и интересите на българите, а не очевидно да раболепства пред една държава и (показва б.м.М.П.) безполезен кураж против друга."²³

Опозицията окачествява като "раболепни" връзките на правителството с Османската империя и подлагат на остра критика Ст.Стамболов за това, че е допуснал Високата порта да не накаже убийците на българският дипломатически агент д-р Г.Вълкович, че е позволил цариградското правителство да затваря български училища в Македония и се е съгласил българските граждани да пътуват в рамките на империята с турски паспорти. Обвиненията в "безполезен кураж" са опит за срамежливо напомняне, че е крайно време да се потърсят начини и пътища за нормализиране на отношенията с руската империя. Но в тази посока, въпреки желанията моментът не позволява на опозицията да афишира възгледите си с пълна сила.

Програмата на антистамболовистката легална опозиция не се отличава с особена дълбочина и теоретичен заряд. Тя няма съществени различия със следваните от Ст.Стамболов основни насоки за развитие на страната, а това ограничава възможността да се предложи нещо ново. В случая, не трябва да се забравя, че опозицията представлява една разнолика коалиция, което още повече стеснява вероятността за създаване на нова линия. До отстраняването на Ст.Стамболов от властта, нито една политическа сила, в това число и радославистите, не прави сериозен опит за изработване на жизнена програма. Всичко се подчинява на конюнктурни задачи, а онази малка част от идеите, които нямат временен характер, също страдат от политическа окраска и не се развиват в дълбочина. С големи усилия може да се забележи ориентиране на политическите сили към своя специфична социална база, нещо, което не може да се обясни с теоретична недостатъчност, а със социална аморфност на съществуващите в страната обществени структури. Това принуждава голяма част от българските политически мъже да се обединяват не на принципна основа, а за осъществяването на временни цели и задачи, в повечето случаи съсредоточени около въпроса за властта. От тази язва на обществения живот, полза има само монархът и той не пропуска случая да се възползва от това.

След оставката на Ст.Стамболов, съвсем естествено властта преминава в ръцете на легалната опозиция. Много бързо се разбира, че прокламираната идея за създаване на "еднородна партия" остава неосъществим мираж. Разногласията с управляващата коалиция по повод целите, мястото и ролята на отделните министри в правителството засилват центробежните сили и в края на 1894 г. поддържаното с много усилия и компромиси единство се оказва невъзможно и В.Радославов отново излиза в опозиция²⁴.

За разлика от 1887 г., в случая В.Радославов не се забавя с прокламиране на своите нови цели и политически принципи. Разбира се, в новата ситуация условията са коренно различни. В момента либералите разполагат със солидна група народни представители в парламента, а това позволява на В.Радославов да развива активна дейност за изграждане на стабилна партийна структура и да изработи нови програмни принципи на партията.

На 18 декември 1894 г., 26 опозиционни депутати, заедно с други 8 привърженици на д-р В.Радославов приемат програмата на Либералната партия. Тя е написана от партийния шеф и е само от тридесет точки, които в систематизиран вид маркират главните идеи на радославистите. Програмата е кратка, сбита, написана е в силно условен вид и има повече пожелания, отколкото конкретен и практически характер²⁵. Радославистите усещат тези недостатъци, и веднага правят уговорката, че в "една политическа програма не може да се изложи подробно всичко, което трябва да се направи в една държава. В нея не могат да се предвидят милионите случаи, които всеки ден се изпречват пред управлението". Според тях, възможно е "да се начертае един план на действие, да се посочат пътищата, по които ако се върви в устройството и уредбата на държавата, ще се добият ползотворни за общото благосъстояние резултати"²⁶, а подробностите нямат значение, тъй като те ще зависят от конкретните ситуации.

Като своя основна цел либералите издигат лозунга за запазване и поддържане на Конституцията, която "при по-благоприятни времена да бъде разширена в по-либерален и демократичен дух" (чл.1) Както през 1886 г., така и в този момент, В.Радославов с основание възприема, че промените в Търновската конституция са излишни и нежелателни, тъй като крият опасност да разгорят нова политическа криза. Освен това, радославистите се опасяват, че всяка промяна, по подобие на осъществената от Ст.Стамболов през 1893 г., крие опасността да бъдат облагодетелствани само част от политическите и институционални сили, а не всички слоеве на българското общество. От друга страна, фактът, че през 1894 г. се поема твърд ангажимент за "поддържане" на основния закон, означава, че радославистите признават за безвъзвратни осъществените от предишното правителство изменения. По този начин, те още веднъж декларират лоялност към княза и формиращата се династия.

Декларираната възможност за промяна на Търновската конституция, радославистите оставят за бъдещето, тъй като много добре разбират, че българското общество с основание разглежда основния закон на страната "като светиня, изпратена ни от върховното същество", а либералите нямат намерение да влизат в остри противоречия с общественото мнение по този парлив проблем. "Партията — твърди един от нейните теоретици Ив.Хаджиев — схващайки еволюционното политико-социално устройство на държавата, гледа на Конституцията като един организъм, уреден на времето си според политико-икономико-социалните нужди на народа и според неговия умствен и нравствен уровень, но

този народ, като частица от всемирното, ще се развива, неговите политико-социални нужди ще се изменят, неговия умствен и нравствен уровень тоже. Ето защо този именно статут не може да остане вечен: той ще трябва да се измени и понеже всичко еволюира в смисъл напредване и усъвършенстване (курсива навсякъде на Ив.Х.), то и народите не могат да вървят по друг път...²⁷ Прекалено дългият цитат е отразен, поради факта, че той съдържа най-пълно партийното гледище по въпроса за бъдещето на Търновската конституция.

Либералите напълно признават ролята, мястото и определените от Конституцията прерогативи на монарха. В най-синтезиран вид отношението към княза се съдържа във формулата "цар царува, но не управлява", но широко лансираната формула, винаги се придружава с изричната уговорка, че практическото ѝ реализиране не означава някакво посегателство върху правата на монархическия институт. Напротив, според либералите, той "стои на такава височина, каквато никой гражданин не може да постигне". Радославов признава правото на княз Фердинанд да контролира законодателната власт, въоръжените сили, изпълнителската и съдебна власт, защото според него в лицето на монарха "се олицетворяват всички надежди и идеали на българския народ за бъдеща слава, величие и благоденствие."²⁸ Според заместник-председателя на партията П.Пешев, прерогативите на монарха не означават, че той има правото на директна намеса в механизмите на управлението, тъй като с него са натоварени отговорните министри и другите органи на изпълнителната власт.²⁹ Партийният шеф е още по-категоричен: "в управлението на България има два фактора — държавния глава и народа. Между тях трябва да има равновесие."³⁰

Радославистите не са съгласни с постановката, пропагандирана главно от страна на Прогресивнолибералната партия, че монархът "не е нищо друго освен слуга на народа". Те смятат, че постановките на Търновската конституция им дават основание да се твърди, че в политическия живот, монарх и народ имат "еднакво значение и те един други се допълнят". Развитието и напредъкът на страната може да бъде гарантирано единствено, когато между "двата фактора — народа и монарха съществува сговор, единомислие и когато всеки от факторите се движи в рамките, които му е начертал основния закон." Трябва да се изтъкне, че либералите са особено ревниви, когато поддържат правото на монарха да разпуска по свое усмотрение законодателния орган на страната, право, което за тях е "от никого ограничено", т.е., той може "временно да suspendира функции на законодателната власт, право принадлежащо по основния закон на народа"³¹. В постоянно водената дискусия по начините за функциониране на този основен механизъм на властта, либералите заемат позиция, която съвпада с желанията и най-съкровениите възжелания на монарха. Като възможност за политическите партии, либералите настояват да се затвърди ситуацията, при която "държавният глава, след като се осветли върху положението, трябва да конферира с шефа на онази политическа партия, от която

смята да се образува бъдещият кабинет.³² Позиции, които заемат централно място в партийната практика и пропаганда.

Макар да пледират за засилване на монархическия институт, в редица ситуации либералите заемат категорична позиция в обратен смисъл. В тази дисхармония на тяхното поведение няма нищо алогично. Обяснението на това противоречие се крие в конкретните политически обстоятелства и главно с реалните възможности либералите да се доберат до властта с помощта на монарха. Това е причината в либералната преса и изявленията на партийните лидери да се намират взаимноизключващи се оценки относно прерогативите на Княза.

Както всички други партии в страната, когато са в опозиция, либералите не са пестеливи в критичните си бележки към княз Фердинанд. Неговото право да уволнява и назначава министрите, често пъти съвсем справедливо се оценява като "най-слабата страна на Конституцията"³³. Но в моментите, когато либералите се стремят да отстранят и заместят дадено правителство, те започват да правят открити призови към монарха да влезе в своите законни права. Тогава те са склонни да възприемат, че в една конституционна страна, държавните глави имат правото да не подпишат предложения на своите министри и да ги уволнят, като разпускат и парламенти, "без ни най-малко да се счита това... за държавен удар, или за нарушение, или пък за незачитане на народните правдини."³⁴ Позиция, която е лансирана от либералите веднага след идването на княз Фердинанд в България и има опасни последици. В края на XIX век, радославистите сами ще вкусят голяма порция от горчивите плодове на установения вече "личен режим", за чието изграждане те имат своя "забележителен" принос. Наред с останалите политически партии в страната, те носят своя дял от историческата отговорност за успешното формиране и трайно установяване на практическото господство на монарха върху най-важните структури на държавното управление. От принципа, че ще подкрепят княз, стоящ на конституционна почва, декларирани през лятото на 1886 г. не остава почти нищо.

Излизането на преден план на монархическия институт предизвиква възражения и дори съпротива в редиците на Либералната партия. В края на XIX век най-ярък изразител на приглушения ропот против налагащият се "личен режим" става членът на Централното бюро на партията Б. Райнов. Той упорито настоява пред партийния лидер, да използва контрола си върху министерския съвет за "да се натика в главата на този човек (княз Фердинанд — б. М. П.) да разбере най-главно положението си, да престане да кепази нашите държавни мъже и да (си — б. м. М. П.) служи с най-развалените и безхарактерни мъже" и в крайна сметка да "разбере положението си на конституционен монарх."³⁵ Но този, както и другите подобни протести вървят единствено по вътрешнопартийни канали и не стават достояние на обществеността. Те са свързани главно с незадоволени лични амбиции и някои персонални конфликти между княза и отделни либерални дейци. По принцип, противоречията изчезват и се изглаждат след колективно или персонал-

но задоволяване на "бунтовниците" от страна на княз Фердинанд чрез умело раздаване на властта.

Години по-късно радославистите ще се опитат да потърсят причините и корените на окончателно установения в страната режим. Част от новата вълна либерални дейци, под влияние на произведения от Карл Кауцки, възприемат елементи от марксистката теория и според неговите критерии се опитват да разрешат в теоретичен аспект възникналата в страната ситуация. За тях няма съмнение, че българските политически партии не са пряк резултат от развитието на "някаква обществена класа", а напротив, те заемат основните си цели, организационни принципи и идейни платформи от вече "сформираните гледища и принципи на видоизменилото се трето съсловие на запад в буржоазна класа". По тяхна преценка, в България се наблюдава само тенденция към формиране на истински класи. Едва след като буржоазията се формира като такава, то тя ще "вземе окончателно управлението на страната в ръцете си, ще се настани здраво във всички държавни институции и ще ги нагоди да служат на нейните интереси, доколкото това не противоречи на тях и на интересите на цялото общество. Колкото повече се засилва и оформя като класа, тая буржоазия ще тури преграда на монархизма и личния режим и ще се въдвори у нас истински конституционен живот³⁶. Мисъл близка до истината, но изказана повече в оправдателен план. За ролята на партията при изграждане на съществуващата политическа система, съвсем естествено няма нито дума.

Някои от партийните теоретичи не са далеч от републиканските идеи. Според най-плодовитият от тях — Ив. Хаджиев, не трябва да се забравя, "че най-добре е държавните глави да бъдат избирани, ако те осъзнаят (избирателите — б.м.М.П.) напълно своите политически права и умеят да ги управляват, както това е в Швейцария и Америка."³⁷ Но практически стъпки за пропагандиране и налагане на тези идеи не се правят и остават едно пожелание.

В системата на държавните институции, либералите открояват съвсем естествено Народното събрание, което се разглежда като основен стълб на народния суверенитет и конституционен ред. В съответствие с постановленията на Търновската конституция, радославистите разглеждат парламента като законодателен орган, в чиято работа не трябва да се допуска никаква намеса. Дори правото на монарха да разпусне Народното събрание се разглежда като дадена му възможност ограничаваща се до еднократна намеса, и ако народът със своя вот, отново изпрати в парламента лица, които не се ползват с доверието на Княза, то последният трябва да се подчини на желанието на избирателите и да потърси пътищата за компромис и съвместна работа. В противен случай, ако монархът не се съобрази с волята на гласоподавателите, то според либералите, ние "вече ще бъдем на прага на революцията"³⁸.

Подобна е радославистката оценка за правото на Княза да не подпише определен законодателен акт. Либералите са категорични, че

за голямо съжаление, в българската парламентарна практика не се е достигнало до ексцесии при осъществяване на княжеското право за вота само поради факта, че българските монарси са се стремили да не предизвикват ненужни конфликти, а не че българското общество е готово да защити и запази своите права. Тази ситуация навежда либералите на мисълта, че е необходимо да се започне разгърнатата кампания за политическа просвета на един според тях "заспал политически народ", с което да се постигне изграждане на историческо гражданско общество³⁹.

За либералите самостоятелността на изпълнителната власт се определя от постановките на Търновската конституция. Те твърдо отстояват спазването на министерската отговорност, като твърда гаранция на евентуални посегателства срещу конституционната практика. "Народното представителство указва на държавния глава — писа В. Радославов още през 1886 г. — хората, в които то има доверие и последните се натоварват с управлението на страната"⁴⁰. Министрите според либералите подлежат на съдебна отговорност пред парламента и могат да бъдат бламирани от народното представителство в онези случаи, когато загубят доверието към себе си. Теоретично погледнато, радославистите се придържат към класическите принципи на либерализма за ролята, мястото и разпределението на отделните власти. Съвсем друг е проблемът с реализацията на тези принципи в българските условия.

Състоянието на другия основен стълб на държавата — съдебната власт, също заема особено място във възгледите на радославистите. Те признават, че в "областта на правосъдието всички партии си приличат и имат еднакво гледище"⁴¹. Подобно на останалите политически партии, либералите си поставят като основна задача постигането на "евтино и бързо правосъдие" (Чл.9). Тази мечта на всяко общество смятат да постигнат, като изработят "нови закони и наредби за независимост на съдиите, което трябва да бъде съпроводено с въвеждането на нов Наказателен кодекс, основаващ се "върху хуманните и демократични принципи, приети в криминалната наука и практика" (Чл.10).

Радославистите неслучайно поставят акцент върху независимостта на съдиите. Проблем, който е широко дискутиран и постоянно извеждан на преден план в острите политически борби. "Един избран съдия, или заел длъжността си с конкурс — писа Ив. Хаджиев — когото само една присъда и една смърт могат да извадят от длъжност, няма ни защо да се подкупва, ни защо да се влияе и съди пристрастно"⁴². Абсолютно вярно като теоретичен извод, но когато либералите идват на власт през 1899 г., една от първите им стъпки е да обезсилят голяма част от Закона за съдоустройството, приет от Народната партия, който на практика въвежда принципа за несменяемост на съдиите⁴³. Разминаване между думи и дела напълно в стила на българските политически нрави.

В програмните си материали радославистите обосновават необходимостта и от структурна промяна на съдилищата. Главен обект на тяхното недоволство се превръща работата на военно-полевите съдилища, които трябва да ограничат дейността си само във военно време, а в

мирен период да "съдят само военни лица за престъпления и нарушения по службата"⁴⁴.

Пожеланието за въвеждане на съвременни принципи в наказателното право се ограничава до поддръжка на идеята за премахване на смъртното наказание, модернизацията на затворите, като последните започнат да дават образование и практически навици на лишените от свобода⁴⁵.

В каква посока либералите виждат записаната в програмата евентуална промяна на Конституцията, става ясно от чл.2, който настоява да се постигне "пълно самоуправление на общини и окръзи". По този начин, малките административни единици трябва да поемат по-големи функции, тъй като "общината с нейната автономна уредба и правилна функция е най-добрата и сигурна гаранция за добрата уредба и правилно функциониране на държавата"⁴⁶. Абсолютно точният извод, че "общините у нас определят или дават колорита на камарата", принуждава радославистите да декларират, че правителството няма право да се намесва във вътрешните дела на общините, до онзи момент, когато ситуацията в дадена административна единица не заплашат съществуването на общодържавните институции⁴⁷. Желание демократично, но по традиция проповядвано в опозиция и моментално забравено веднага след поемане на държавната власт.

Пряко свързани с убеждението да се засили общинското и окръжно самоуправление, се разглеждат в още два члена от партийната програма. Член 4 предвижда общинските управления да поемат пряко управлението на общинските училища. Според либералите не става въпрос за непрекословен финансов и административен контрол, а за двустранно държавно-общинско управление. Още през 1894 г., като министър на просвещението, В.Радославов изработва законопроект, според който училищата в общинските училища ще трябва да бъдат финансирани от държавната хазна. Мотивът е, че това не влиза в противоречие с принципа на автономността на общините, тъй като "щом общината си запазва правото да уволни и назначи учителя, щом тя е свободна да контролира и следи за неговото поведение, тя си е запазила пълното право над училището."⁴⁸ За В.Радославов, държавата трябва да се ограничи в преразпределението на събираните такси и данъци, с което да се осъществи пряка финансова помощ на местното образование.

Общините трябва да поемат още една социална задача, като станат инициатори и собственици на достъпни за населението подвижни аптеки, което да подобри рязко медицинското обслужване на населението.

Последните две пожелания, се обвързват с други две намерения, които носят много силна социална насоченост и се явяват мечта за всяко общество. Става въпрос за прокламираните в член 4 и 5 "безплатно учение във всички учебни заведения" и "безплатна медицинска помощ". Съвсем ясно е, че разрешаването на подобни проблеми е по силата единствено на модерно, силно развито икономическо общество, и че в конкретния момент, тези пожелания крият в себе си голяма доза дема-

гогия и първичен популизъм. Не случайно дълго време, радославистите нямат конкретни разработки в тази сфера, но принудени от опасността да бъдат обвинени в демагогски изявления, постепенно формулират някои принципи в тази толкова деликатна област.

За партийните лидери, главната цел на българското образование се заключава в постигането за всеки младеж на "всестранно душевно и телесно развитие, което да го подготви да влезе като полезен член на обществото, и то не само за себе си, но и за другите"⁴⁹. Либералите добре разбират, че залегналото в постановленията на Търновската конституция и Закона за народното просвещение задължително и безплатно първоначално образование, освен че се реализира с големи трудности предизвикани от ограничените финансови възможности на голяма част от българското население, но и защото то не дава достатъчно по количество и качество знания и умения. Изхождайки от тази позиция, те възприемат като своя първостепенна задача провеждането на реформа, която да доведе дотам, че българските училища да започнат да дават на всеки ученик "понятия по всичко, което ще му е необходимо да си разреши в практическия живот някои задачи, да може да си обясни по-главните физически явления — с една реч, да си послужи що-годе в живота..."⁵⁰ Тази минимална цел изисква задължителното образование да бъде разширено поне до основно. Конкретизира се и съдържанието на термина "безплатност", който предвижда "унищожение на таксите за всички бедни и облекчение на бедните, но способни деца, да могат да се сдобият с нужното, според способностите, добро образование."⁵¹

В зависимост от ситуацията, либералите се изказват както в защита, така и против разширяване на професионалния клон на образованието. В различните политически ситуации, те възприемат коренно различни позиции по този въпрос, но трябва да се тбележи, че симпатията им към общообразователния дял на образователната система е значително по-ярко подчертана. Според тях, професионалните училища не развиват в достатъчна степен българската младеж, тъй "като затварят нейния светоглед в тясно професионални рамки, което не ѝ позволява да израсне в умствено и нравствено отношение"⁵².

В своята пропагандна дейност, радославистите се изказват за извършване на реструктуриране на училищната мрежа в полза на селските райони, да се приравнят заплатите на селските и градските учители, държавата да поеме издаването на евтини, дори безплатни учебници и да се освободят онези учители, които нямат поне средно образование. Всички тези искания синхронизират с общия стремеж за модернизация на образователната мрежа в страната⁵³.

Въпреки че Либералната партия не успява да приложи на практика своите възгледи, изработването и популяризирането на два законопроекта, засягащи народното просвещение (от В. Радославов през 1894 г. и от д-р Д. Вачов през 1900 г.), подтикват модернизацията на просветното дело. Принципите, които радославистите споделят, напълно синхронизират с най-прогресивните за своето време възгледи и се вписват изцяло

в общия прогрес, който постига Княжеството при постигане на сравнително високо ниво на образование на населението.

Издигането на лозунга за "безплатна медицинска помощ", изненадващо нарежда радославистите в лявата част на българския политически спектър. "В отношение на тази област от държавното устройство — декларира членът на Централното партийно бюро Кр.Доцев — ние отидохме много по-наляво от левичарите, наши политически противници."⁵⁴ Либералите осъзнават основните трудности за медицинското осигуряване на страната. За основен проблем, те смятат неравномерното разпределение на болниците и лекарите по териториален обхват и количество население, което обслужват. Те препоръчват, страната да се раздели на "санитарни райони в един кръг от 20-30 километра разстояние в диаметър с по един лекар и една болница". Тези райони трябва да се разделят на участъци с по един фелдшер и аптека. Според радославистите, един участък трябва да обхваща 2-3 общини, които да бъдат под контрол на фелдшерите. Издръжката на тази мрежа трябва да се поеме от държавата, а оказваната медицинска помощ да бъде безплатна, като се изключват хората с материално състояние⁵⁵. Но всички тези ценни идеи се оставят за далечното бъдеще.

Постоянният финансов недоимък на страната осигурява в програмата на либералите място и за фискалните отношения. Радославистите са наясно с факта, че балансирането на българския бюджет зависи от данъчните постъпления и външните заеми. По стечение на обстоятелствата, до войните, либералите не обвързват името си със сключването на външни заеми. Тази чиста случайност дава на партийните агитатори възможността да твърдят, че либералите не са се включили в увеличаването на "данъчния товар, не само на сегашните, но и бъдещите данъкоплатци."⁵⁶

Съвсем естествено, фискалната система е в центъра на политическите взаимоотношения и по подобие на другите партии, радославистите се обявяват за въвеждане на данъчни облекчения. В член 3 на програмата си те записват, че облекчението на данъчните товари трябва да се осъществи чрез "равномерна, справедлива, сносна и опростена данъчна система", която по естествен път да доведе до "намаления ежегодния разходен бюджет на държавата." Зад тази кратка постановка се крие цяла система от възгледи. Основният партиен теоретик по финансовите въпроси Хр.Ив.Попов е привърженик на немската финансова школа. Според него модерния данък трябва да бъде подчинен на деветте принципа, формулирани от немския учен А.Вагнер: 1. Достатъчност на данъка; 2. Еластичност; 3. Избор на вида данък; 4. Избор на данъчните източници; 5. Всеобщност; 6. Съразмерност; 7. Категоричност на данъка; 8. Удобносъбираемост; 9. Евтина събираемост на данъка⁵⁷. Крайната цел на тези принципи, според либералите е да се намери "истинското равновесие между нуждите на частните стопанства и ония на държавата."⁵⁸

В края на XIX и началото на XX век, в страната се разгръща широка

дискусия по повод евентуалното въвеждане на екзистенц-минимум и прогресивност при данъчното облагане. Радославистите признават тяхната справедливост и дори изтъкват, че именно тези идеи те са имали предвид при изработването на своята програма. Същевременно изтъкват, че няма достатъчно наизреци условия за тяхното въвеждане в практиката⁵⁹. По отношение на видовете данъци, на базата на европейския политически опит, либералите възприемат, "че спорът между нашите политически партии, дали държавата ни трябва да взема само пряк (пряк — б.м.М.П.) или косвен данък, е въпрос преживян от другите народи и политически разрешен в смисъл, че както п р е к и я т, така и к о с в е н и я т д а н ъ к (курсив Хр.Ив.Попов) съществуват и ще съществуват вечно, и че само демагогията е, която диктува на някои политически групи да включат в своята програма изхвърлянето на косвените данъци."⁶⁰

Наред с необходимостта от реформиране на данъчната система, радославистите не изпускат от поглед и нуждата от създаване на ефикасна система от протекционистки мерки за закрила на българския стопански живот. За тях "земеделието, скотовъдството, търговията и индустрията са главните и единствени източници, от които държавата черпи сили за своето съществуване."⁶¹ Това е причината, която кара либералите да възприемат в своята програма, че концесиите са недопустими и да се запази монополното право на държавата върху експлоатацията на естествените богатства, разположени върху територията на страната (чл.6). Към приоритетните сфери за държавно стопанисване, либералите отнасят експлоатацията на железниците, пощите, телеграфите, пристанищата и всички подземни богатства. Трябва да се отбележи, че тази постановка не влиза в синхрон с класическите либерални теории за прерогативите на държавата в стопанската сфера. Либералните теоретици съзнават този момент и го оправдават с факта, че в българските условия, държавата е тази, която трябва да се погрижи "за благосъстоянието на всички, да се грижи за охраняването на техните имоти, на техните права и свободи, на техния живот и чест, да предпази слабия пред силния, да гарантира живота на немощния, да гарантира плода на труда на всеки, да улесни... живота на всеки свой член, като запази всекиму своето, а общото за всички."⁶² Ясно личи, че в България е много трудно да се придържаш към класическите принципи на либерализма в стопанската сфера. Радославистите също заплащат известен данък на социалните теории, тъй като са наясно със социалната структура на българското общество. Има още една причина за тази позиция, необходимостта държавата да поеме върху себе си огромните разходи по изграждане на инфраструктурата и добивните клонове на стопанския живот, тъй като те поглъщат огромни капитали, които частната инициатива не може да осигури.

В първата партийна програма се забелязва един съществен недостатък. В нея няма нито дума за бъдещото развитие на основните поминъци на българина — земеделието и скотовъдството. Липса, която

не трябва да се обяснява с ориентацията на либералите към друга социална база извън българското село. Напротив, цялата им дейност по изграждане на партийната структура показва, че те отделят сериозно внимание към заетите със селскостопанска дейност, имайки в предвид големия процент на гласоподаватели, заети със селско стопанство. Този пропуск е преодолян през 1897 г., по време на Втория партиен конгрес. По предложение на Б. Райнов, в програмата на партията се записва, че тя ще съдейства за "рационално подобрене на земеделието, скотовъдството и всички отрасли на поминъка"⁶³. Б. Райнов е подкрепен от цялото партийно ръководство, което осигурява почти единодушното приемане на предложението. Опит за отклонение на този нов член в програмата прави д-р Л. Дагоров, според когото, приемането на тази постановка ще означава "да турим само едно украшение в програмата си"⁶⁴. Неговите доводи са от политическо естество, тъй като се създава възможност правителството да обсеби възгледите на радославистите и да ги използва в своя полза. Централното бюро отстоява своята позиция и убеждава делегатите на конгреса, че това предложение има принципен и дългосрочен характер.

Радославистите напълно осъзнават истината, че "ако в другите по-напреднали страни може да се говори за търговска, индустриална, колониална и други политики, то у нас единствена и най-важна, за която трябва да става дума, е земеделската"⁶⁵. Рационализацията на земеделското производство, радославистите предвиждат да се извърши в две посоки. От една страна, да се проведат мероприятия, които трябва да се извършват от държавните органи, и от друга, дейност, която да се осъществява на общинско ниво. Към задачите на правителството те отнасят незабавното създаване на земеделски училища във всяка околия, изграждане на модерна железопътна и шосейна инфраструктура, откриването на постоянни пазари за българската селскостопанска продукция, внос на висококачествени породи, посевен материал и механизация⁶⁶.

На общинско ниво, радославистите разчитат на конкретните условия. Пропагандира се необходимостта от провеждането на ефективни мелиоративни действия, залесяване на пустеещите земи и т.н.⁶⁷ Започва да се говори за гарантиране на земеделското производство от природните стихии чрез застраховане⁶⁸.

И на държавно и на общинско ниво, либералите застъпват необходимостта от "покровителство на кооперативното производство" (чл. 7). Заедно със социалдемократите (и от двете крила), те са сред първите политически сили, които официално декларираат своето положително отношение към кооперативното производство. Вярно е, че обещаното в програмата "покровителство" върху кооперациите, за обикновения стопкопроизводител не говори почти нищо и неслучайно, радославистите си навличат критиката отляво⁶⁹. Но не трябва да се забравя, че още със създаването на първите кооперативни сдружения в страната, партията застава зад тяхната дейност. До края на XIX в., член седми на програ-

мата, има за цел да поощри кооперирането на занаятчиите⁷⁰, но в началото на двадесетото столетие, либералите отнасят този принцип и върху земеделското производство. Появяват се призови кооперирането на селскостопанските производители да се осъществява и чрез държавни мерки, като по този начин се постигне комасиране на земята и решително подобряване качеството на продукцията и нейната преработка⁷¹.

Либералите много добре схващат, че интересите на българската индустрия и търговия изискват поставянето им под покровителствен режим на функциониране. Партийните лидери сравнително точно напипват основните нужди в тази област, но същевременно, липсва ярко изразен стремеж да се изработи и популяризира обширна и всеобхватна концепция за бъдещето на българското стопанство. В член 8 на партийната програма, е записано пожеланието да се сключи "временна и справедлива покровителствена митническа система", но веднага следва ограничаването ѝ до "съседните нам държави". Освен това, изхождайки от факта, че Турция е все още главният пазар за българските стоки, партийните теоретици я поставят в отделна категория, като настояват с Османската империя да се сключи отделен "митнически съюз".

Намирането на постоянен и сигурен пазар за българските стоки е ключов проблем в стопанските концепции на радославистите. За тях е неоспорим фактът, че за "никакво подпомагане и засилване на земеделие, индустрия и търговия не може да става дума, ако преди това (б.м.М.П.) не се уредят тези въпроси за търговски договори, за митнически съюзи и не се намери пазар, за онова, което изкарва земеделеца, скотовъдеца и индустриалеца."⁷² Поредността на трите основни стокотроизводителни групи не е случайно и произволно поставена в тази мисъл. Изхождайки от социалната си база, радославистите не крият симпатията си към средния и дребен стокотроизводител. По тази причина либералите изказват съмнение от необходимостта да се сключват търговски конвенции, които да предвиждат повишаване на вносните и износни мита, особено с държавите, с които България поддържа най-интензивен стокообмен. За тях високите протекционистки мита нямат бъдеще, тъй като "принасят полза само на малцина"⁷³. Поредното разминаване между намерения и реалности.

Радославистите заемат позиция по състоянието и бъдещото развитие на любимото дете на българската държавност — армията. По подобие на другите политически партии, когато са в опозиция, те не пропускат случая да критикуват прекомерните разходи по армията и главно, за неефективното използване на средствата от бюджета. По тази причина, в член 11 от програмата си, партията заявява, че ще ратува за реорганизация на войската като се постигне "облекчение на службата и намаление разноските за поддържане на войската". В случая критиката няма само демагогски характер. В Либералната партия дълго време съществуват две линии на отношение към ролята, мястото и характера на войската. Всички в партията са съгласни, че "всяка държава е длъжна добре да прецени всички условия и обстоятелства, при която е поставена

да съществува,... да прецени материалните си сили, да схване и добре да прецени историческите си идеали, които ще гони и според това ще подбере и нагоди своята армия."⁷⁴ Но една част от либералите смятат, че страната е гарантирана от международните договори и всяка промяна в статуквото на полуострова може да бъде извършена само от силите, които са подписали Берлинския договор, а това от своя страна прави излишна една постоянно действаща армия. Тя трябва да се замени с милиционна, което ще облекчи претоварения държавен бюджет, ще предотврати превръщането на офицерите в обособена каста и няма да отвори българската младеж от военното дело⁷⁵. Привържениците на тази идея в партията са малцинство и нямат решаващ глас при изработването на партийната политика.

Партийното ръководство застава зад принципа "постоянна и силна армия", защото тя се налага от международното положение на страната и стремежите на нацията за национално обединение⁷⁶. Членът на Централното бюро на партията, героят от Сливница, Хр.Ив.Попов, е още по-категоричен: "Когато укрепне този народ чрез една силна организация, в днешно време с една хубава армия, с една умела политика, за да съхраним нашите сънародници в Македония, това е предостатъчно за нашия народ, а нека потомството да извърши останалото."⁷⁷

Състоянието на българската армия не случайно се свързва с главните външнополитически задачи на страната. Либералите се стараят да избягват прекалено афиширане на своите симпатии и антипатии във външнополитическата сфера. От цялата партийна програма, само член 13 дава известна представа за целта и задачите на партията в тази деликатна сфера. В посоченият член, либералите настояват, да се работи за постигане и поддържане на "приятелски отношения с всички инострани държави и особено със съседите на България". По подобие на раздела за митническите и търговски договори, така и в случая, се забелязва извеждането на преден план на балканските взаимоотношения. Сложната обстановка на полуострова, се разглежда през призмата на националното обединение и в частност на македонския въпрос. За радославистите, неуреденото положение на Македония играе ролята на постоянен *casus belli*, между България и нейните съседи. Партийните лидери са наясно, че всеки опит за разрешаване на проблема в благоприятен за българската кауза смисъл, ще доведе до автоматична намеса на останалите балкански страни. По тази причина, В.Радославов желае да се проведе плебисцит в Македония и да се изпълни член 23 от Берлинския мирен договор⁷⁸. Но оптималният вариант е неизпълним, поради липса на сила, която може да го наложи в практиката. Това налага радославистите, по подобие на останалите партии, да прегръщат идеята за автономна Македония. Затова през 1904 г., на Четвъртия партиен конгрес, делегатите единодушно гласуват специална резолюция, в която се подчертава, че българската външна политика, трябва окончателно да се насочи към страните, "които ще съдействат за даването поне автономно управление на македоно-одринското население."⁷⁹

Либералите отчитат, че съседните ни държави няма да гледат с доброжелателност и бездействие при евентуалното повторение на източнорумелийския вариант, което ги принуждава да призоват българските политици да работят за автономия на Македония, "но истинска автономия, а не с българска окраска", което в крайна сметка да отстрани възможността за намеса от страна на Сърбия, Гърция и Румъния⁸⁰.

Идеята за автономна Македония дълго време се съпровожда с пропагандирането на още една оригинална и модерна мисъл — създаването на Балканска конфедерация. Последната, в плановете на радославистите, трябва да поеме и тушира острите противоречия между малките балкански държави, но същевременно се отчита, че постигането на тази примамлива цел едва ли е изпълнимо в близкото бъдеще. Освен това, конфедерацията може да бъде постигната едва когато Княжеството придобие пълен суверенитет и се разреши Македонският въпрос в благоприятен за България смисъл⁸¹. От момента на лансирането на тази идея от В.Радославов през 1887 г., до началото на XX век, по един или друг повод, много от видните либерални дейци се опитват да обяснят и опрат на този лозунг, дори стигат до категоричното мнение, че той практически е осъществим. Самият партиен шеф заявява, че той е сериозен апостол за създаването на една "балканска конфедерация против турската държава". Според В.Радославов, това може да стане след като се разрешат две условия: На първо място, той предлага да се отпуснат "някои концесии на съседите ни", а след това, държавниците да приемат принципа, че "балканския полуостров е общо наследство на всички балкански народи, като се изключат всички европейски сили."⁸² Силният балкански акцент на тази декларация има за цел не само да покаже В.Радославов като модерен и оригинален политик⁸³, а е резултат на една по-дълбока и осмислена тактическа линия на партийното ръководство. Тя цели да отстрани Великите сили от разрешаването на балканските проблеми, поне до онзи момент, когато България ще постигне "онази висота на развитие, щото сама да може да си следва великата задача". И действително, колкото по-големи успехи регистрира страната по пътя на своето модернизирание, толкова по-рядко партийните агитатори се връщат към тази идея. В средата на първото десетилетие на XX век, тя окончателно е изоставена, тъй като действителната политическа ситуация на полуострова превръща идеята за балканска конфедерация в "една суета"⁸⁴.

Що се отнася до бъдещето на земите, населени с българи и преминали в сръбско и румънско владение след Берлинския договор, либералите възприемат линия, която е характерна за всички политически сили в страната. На пръв поглед, съдбата на това население се разглежда в подчинен аспект на Македонския въпрос. Радославистите официално декларират, че "Добруджа и четиритях окръзи дадени на Сърбия са веднъж завинаги откъснати от България и никой не бива да прави илюзии, че е възможно някогашното им присъединяване отново към нея."⁸⁵ Но в същото време, либералите с дълбоко безпокойство следят

всички асимилационни процеси, на които са подложени българите в Сърбия и Румъния и неведнъж протестират спрямо политиката на Белград и Букурещ⁸⁶. Все пак, те отчитат необходимостта да не се изострят отношенията ни със западната ни и северна съседка и се протестира само в случаите, когато асимилационните процеси придобиват нетърпим характер.

Радославистите са особено ревниви в стремежа си България постоянно да утвърждава позициите си в просветната и религиозна сфера в Македония и Одринско. Неслучайно, те са сред главните критици на всички правителства, които по една или друга причина, допускат настъпление на чуждите пропаганди в Македония. С основание, те смятат, че всяка отстъпка ще има пагубни последици за българската кауза. Трябва да отбележим, че на власт или в опозиция, те не включват своето име в комбинации, които довеждат до установяване на чужди църковни, просветни и икономически институции в областите на империята, населени с българи⁸⁷.

Партийните лидери разбират, че ресурсите на страната са ограничени и не позволяват българската дипломация сама да разреши всички основни национални задачи. Затова те следят целият комплекс от междудържавни взаимоотношения на полуострова, на който се сблъскват интересите на повече от дузина държави. Това ги принуждава да не правят декларации и обвързаности, съдържащи абсолютистки характер. "Различните европейски договори и комбинации на държавите в съюзи — писа Кр. Доцев — трябва зорко да се следят. Нашите интереси често пъти могат да наложат и неутралитет и присъединяване към една от групите на европейските държави."⁸⁸ Това мнение на члена на Централното партийно бюро дава синтезирано изражение на господстващата в партията идея, че страната трябва да следи европейските противоречия и при възможност да се възползва от тях. Големият урок от блестящата защита на Съединението не остава безполезен, поне що се отнася до теоретичния аспект.

Либералите се стараят еманципирането на страната в европейското политическо и икономическо пространство да става чрез поетапно разрешаване⁸⁹ на основните национални задачи. Макар да признават, че постигането на автономия за Македония е първостепенна задача, те не забравят, че преди да се пристъпи към разрешаването на този основен проблем, крайно необходимо е България да се превърне в равноправен субект на международното право. Премахването на клаузите от Берлинския договор, които ограничават държавния суверенитет, не слизат от програмните виждания на либералите до осъществяването на независимостта през 1908 г. Те разглеждат българската независимост като задължително условие, което ще позволи на страната с ускорени темпове да се заеме с главната си външнополитическа задача. Радославистите съвсем не случайно са сред първите политически групи в страната, които поставят въпроса още през 1887 г. и само сложната международна конюнктура не им позволява, като управляващи да предприемат преки действия в тази посока⁹⁰.

По време на управлението на Ст. Стамболов, либералите обещаваха своята подкрепа, "с всички сили", ако правителството предприеме стъпки за обявяване на независимостта на страната, но при едно условие, че международната обстановка позволява успешен край на делото⁹¹. По-късно, този проблем е изведен на заден план и едва след острата вътрешнопартийна криза, разразила се в периода 1900-1904 г., той се появява отново на дневен ред. За да превърне партията отново в първостепенен вътрешнополитически фактор, на Четвъртият партиен конгрес В. Радославов прокарва резолюция, според която Либералната партия ще "ратува енергически за независимостта на България"⁹².

Резолюцията е изработена и предложена на делегатите от специална комисия, в която освен членовете на Централното бюро на партията са включени и 15 от най-видните провинциални дейци⁹³. Резолюцията се стреми да разреши поне две неща. На първо място, трябва да се подчертае желанието на партийното ръководство да съгласува действията си с намеренията и желанията на княз Фердинанд. Българският монарх дълго време се стреми да изравни страната с останалите европейски държави, като с това укрепи династията си. Другата, не по-маловажна посока, се обуславя от факта, че независимостта на страната е историческа закономерност, жизненонеобходима от стопанска и политическа точка. Заслугата на либералите е в това, че посочват необходимостта от поетапност и последователност при разрешаването на двете главни задачи на българската дипломация, като настояват първо да се постигне независимостта, а след това да се търсят пътища за национално обединение. В този план, трябва да се отбележи, че радославистите са сред първите политически сили, които приемат и записват в свой програмен документ идеята за независимостта като непосредствена цел на Княжеството⁹⁴.

Радославистите много добре разбират, че всяка стъпка на българската дипломация се следи внимателно от "европейският концерт". По време на Балканския конгрес Великите сили допускат на европейската политическа карта името на България, но "кръщелното свидетелство" съдържа голяма доза жестокост, която е пряк резултат от постигнатия компромис в германската столица. Разпокъсването на нацията и поставянето на неравноправен юридически статут, автоматично формулират главните цели на българската държавност, както и стратегията за постигането им. Лишена от особени ресурси, България няма широк избор от тактически похвати. Единствената възможност за постигане на пряк резултат, е възможността да се лавира между многообразните интереси на големите държави, като се използва постоянният им сблъсък на полуострова. Вярно е, че така избраната политическа линия, води до известен патернализъм. Сред българските политически среди, "филството" и "фобството", колкото и да са относителни и да бъдат обличани във фрази с друго значение, съществуват, тъй като съвсем реален е фактът, че много често българските политици търсят пряко покровителство на една или друга сила. Разделителната линия, съвсем естестве-

но се съсредоточава при търсене на място за руската дипломация в бъдещата съдба на страната.

Либералите заемат твърда позиция за мястото на Великите сили в българската политика. Техният основен принцип, спазван при всяка реална възможност, е да не се допусне намеса на чужди сили в българската вътрешна политика. В различни ситуации, те са недоволни както от намесата на Русия, така и от западните държави, главно Австро-Унгария. Но то е в резултат на конкретни политически събития и често носи конюнктурен характер.

Радославистите се отнасят към онази част от политическия спектър, който не разчита на Русия при разрешаването на българските национални задачи. Според члена на Централното бюро на партията М.Мавродиев, "вътрешната и външна независимост на Княжеството е несъвместима с една остра русофилска политика"⁹⁵. Много от тях искрено вярват, че главната политическа цел на Русия е "присъединяването на България към руското море"⁹⁶. Недоверието между либералите и руската дипломация не се преодолява през целия период до войните. Дори опитите на В.Радославов да интервюира в Петербург, за да получи по-благоклонна оценка за действията си като политическо лице се посрещат с мълчание и пълна студенина⁹⁷. Без да иска, Радославовото послание от лятото на 1886 г., че е опасно, "твърде опасно" ако Русия реши да ни покаже, че без нейна помощ няма да разрешим своите национални задачи, се оказва пророческо и човекът, който изказва тази мисъл, трябваше да води война с Русия, като български министър-председател.

* * *

В своята практическа дейност, партията на д-р В.Радославов се стреми да пренесе на българска почва голяма част от класическите либерални принципи, които господстват в европейското политическо пространство. Радославистите са привърженици на основните либерални свободи: свобода на словото и печата, свобода на гражданските сдружения, защита на стопанската и политическа конкуренция, правото на национално самоопределение и еволюционно развитие на обществото. Те решително отхвърлят всички класови и съсловни теории за развитието на обществото, тъй като проповядват изменение на съществуващите социално-икономически структури. Либерализмът за тях е "свобода на всички да работят за своето благоденствие и за онова на държавата, защита на съвременния политически строй и защита на всички съсловия..."⁹⁸ Обявявайки се против революционните промени, те съвсем не се изказват за консервиране на обществените структури, а за тяхната промяна в съответствие с желанията и нуждите на всички обществени прослойки без да се предизвикват тежки политически сътресения чрез еволюционни методи. По тази причина, те са ревностни защитници на застъпените в Търновската конституция принципи и това ги нарежда сред стълбовете на българската парламентарна демокрация.

Пренасянето на либерализма от западноевропейски тип в българския политически живот, съвсем естествено поражда и някои несъответствия между "класическия" и "радослависткия" вариант на либералната държава. Тези отклонения радославистите оправдават със съществуващите в страната социално-икономически структури и силна аморфност на обществото. Те се надяват, че бъдещето ще разреши тези несъответствия и затова настояват, цялата политическа дейност в страната да бъде подчинена на "идеята за вътрешно спокойно развитие на българският народ и... самоопределение на българската нация..."¹⁹⁹

В своите програмни документи, либералите конкретизират практическите си идеи за въвеждането на либерално управление. Те са застъпници на пълното разделение на властите, изказват се за ясна отговорност и пълна конкретизация на прерогативите на отделните подразделения на изпълнителната власт. В очите на либералите, монархът е стабилизиращ фактор и арбитър в сложните обществени взаимоотношения и борби. Зангажираността на радославистите с монархическия институт е в такава степен, че те са сред политическите сили, които проповядват откровен монархизъм, но монархизъм ограничен от механизмите на парламентарната демокрация.

Разбира се, либералите носят своята отговорност за налагането на монарха като основна доминанта в политическият живот на страната. "Античният режим" е рожба и на радославистките позиции и изяви (мероприятия), но не пощадява и тях, когато се опитват да наложат парламентарните механизми от английски тип.

Възгледите на либералите по отношение изграждането на автономно общинско самоуправление, закрила и защита на земеделието, скотовъдството, индустрията и търговията, въвеждането на модерна образователна и съдебна система са в съответствие с най-модерните за времето си идеи и отговарят напълно на интересите на страната. Макар и по-скромно, тяхното участие в модернизацията на страната и превръщането ѝ в европейска държава със съвременни институции и икономика е важно и доказва факта, че всички политически партии в страната, независимо от външнополитическите си разбирания, подпомагат процесите на модернизация на страната.

БЕЛЕЖКИ

¹ Топалов, Вл. Към историята на Радослависткия режим, Исторически преглед, 1961, № 6, 12-45; същият, Външна политика на България по време на Радослависткия режим, Исторически преглед, 1984, 2, 34-53; Грънчаров, Ст. Политическите сили и монархическият институт, С., 1984, 29-31, 61-63; Николова, В., Народната партия и буржоазната демокрация. Кабинетът на Константин Стоилов (1894-1899 г.), С., 1986, 31-34, 44; същата, Програми и устави на буржоазните партии в България в края на XIX и началото на XX век. Изследвания по българска история, Т. V, С., 1980 г., 69-70 и др.

- ² История на политическите и правни учения. С., 1989, 144-155, 225-240.
- ³ Генчев, Н. Българско възраждане. С., 1981, с.268.
- ⁴ За развитието на Либералната партия виж Стоянов, Ив. Либералната партия в Княжество България (1879 — 1886 г.), С., 1989.
- ⁵ Палангурски, М. Организационна структура на Либералната (радославистка) партия (1886 — 1912), Тр.ВТУ "Кирил и Методий", т.ХХVII (под печат).
- ⁶ Народен вестник, №1, 10 юли 1886 г.
- ⁷ Централен държавен исторически архив (ЦДИА), ф.313, оп.1, а.е.493, л.1.
- ⁸ Народен вестник, № 1, 10 юли 1886 г.
- ⁹ Пак там. Черновата на програмата, написана от В.Радославов виж в ЦДИА, ф.313, оп.1, а.е.1803, л.4.
- ¹⁰ Народен вестник, №1, 10 юли 1886 г.; №3, 2 авг. 1886.
- ¹¹ Пак там.
- ¹² Стателова, Ел. Дипломатията на Княжество България (1879-1886 г.), С., 1979, 221-224.
- ¹³ Васильов. Спомени за лица и събития през XIX-XX век. С., 1934, 256-257; Централен военен архив — Велико Търново, ф.1930, оп.II, а.е.28, л.187.
- ¹⁴ Народен вестник, №1, 10 юли 1886 г.
- ¹⁵ Пак там.
- ¹⁶ За развитието на кризата виж: Грънчаров, Ст. Политическите сили..., 16-89.
- ¹⁷ Свободно слово, №75, 2 март 1894 г.
- ¹⁸ Грънчаров, Ст. Политическите сили..., 81-89.
- ¹⁹ Николова, В. Съединената легална опозиция в България (1893-1894), Исторически преглед, 1981, № 6, 69-79.
- ²⁰ Свободно слово, №77, 9 март 1894 г.
- ²¹ Пак там, № 73-74, 26 март 1894 г.
- ²² Пак там, № 77, 9 март 1894 г.
- ²³ Пак там.
- ²⁴ Николова, В. Народната партия..., 31-35.
- ²⁵ ЦДИА, ф.410, оп.1, а.е.1, л.1-2 (Протокол № 1 от 18.X.1894 г.).
- ²⁶ Хаджиев, Ив. Искайте програма от народните представители. Ямбол, 1902, с.6.
- ²⁷ Хаджиев, Ив. Обяснения и тълкувания към програмата на Либералната партия, С., 1906, с.31.

- ²⁸ Народни права, № 2, 10 февр. 1888 г.
- ²⁹ **Пешев, П.** Исторически събития и деятели. От навечерието на Освобождението ни до днес. С бележки за живота ми (чуто, видяно, преживяно) С., 1929, с.852.
- ³⁰ Народна библиотека "Кирил и Методий" — Български исторически архив (НБКМ-БИА), ф.11, а.е.26, л.8.
- ³¹ **Доцев, Кр.** Преглед върху миналото и настоящето на политическите партии в България. С., 1910, с.29.
- ³² Пак там, с.11.
- ³³ **Хаджиев, Ив.** Искайте програма..., с.9.
- ³⁴ Народни права, № 39, 16 юни 1888 г.
- ³⁵ ЦДИА, ф.313, оп.1, а.е.394, л.14-17.
- ³⁶ **Ничков, М.** Земеделският съюз, в: Юбилеен сборник на Народни права, С., 1916, с.131-136.
- ³⁷ **Хаджиев, Ив.** Искайте програма..., с.10.
- ³⁸ **Хаджиев, Ив.** Обяснения и тълкувания..., 20-21, 28.
- ³⁹ Пак там, с.29.
- ⁴⁰ Народен вестник, № 2, 26 юли 1886 г.
- ⁴¹ **Доцев, Кр.** Преглед върху миналото..., с.36.
- ⁴² **Хаджиев, Ив.** Искайте програма..., с.15.
- ⁴³ **Тоналов, Вл.** Към историята..., 30-31.
- ⁴⁴ **Доцев, Кр.** Преглед върху миналото..., с.13.
- ⁴⁵ **Хаджиев, Ив.** Обяснения и тълкувания..., 80-82; **Велчев, В.Т.** Страници от новата ни политическа история. С., 1924, с.179.
- ⁴⁶ **Хаджиев, Ив.** Обяснения и тълкувания..., с.34.
- ⁴⁷ Пак там, с.34.
- ⁴⁸ Пак там, с.51-52.
- ⁴⁹ Пак там, с.50.
- ⁵⁰ **Хаджиев, Ив.** Искайте програма..., с.13.
- ⁵¹ **Хаджиев, Ив.** Обяснения и тълкувания..., с.47.
- ⁵² **Хаджиев, Ив.** Искайте програма..., с.14.
- ⁵³ **Доцев, Кр.** Преглед върху миналото..., 32-35.
- ⁵⁴ Пак там..., с.14.
- ⁵⁵ **Хаджиев, Ив.** Обяснения и тълкувания..., 54-57.
- ⁵⁶ **Доцев, Кр.** Преглед върху миналото..., с.49.
- ⁵⁷ **Попов, Хр. Иванов.** Две три-думи за данъка върху дохода в: Юбилеен сборник..., 33-36.

- 58 Пак там, с.22.
- 59 Хаджиев, Ив. Обяснения и тълкувания..., 42-43.
- 60 Попов, Хр.Ив. Две-три думи..., с.31.
- 61 Хаджиев, Ив. Искайте програма..., с.23.
- 62 Хаджиев, Ив. Обяснения и тълкувания..., 61-62.
- 63 ЦДИА, ф.410, оп.1, а.е.4, л.2-3; Втори конгрес на Либералната партия, С., 1898, 316-330.
- 64 Втори конгрес..., с.64.
- 65 Хаджиев, Ив. Обяснения и тълкувания..., с.64.
- 66 Пак там, с.65-66.
- 67 ЦДИА, ф.401, оп.1, а.е.72.б.б.
- 68 Пак там, ф.313, оп.1, а.е.850, л.355.
- 69 Благоев, Д. Съчинения. Т.IV, С., 1958, с.465.
- 70 Втори конгрес..., 318-319.
- 71 Хаджиев, Ив. Обяснения и тълкувания..., 67-68.
- 72 Пак там, с.75.
- 73 Пак там, с.76.
- 74 Пак там, с.84-85.
- 75 Хаджиев, Ив. Искайте програма..., 24-25.
- 76 Доцев, Кр. Преглед върху миналото..., с.12.
- 77 Народни права, № 110, 22 май 1907 г.
- 78 НБКМ-БИА, ф.263, а.е.29, л.109
- 79 ЦДИА, ф.401, оп.1, а.е.7, л.1; Четвърти конгрес на Либералната партия, С., 1905, с.266.
- 80 Хаджиев, Ив. Обяснения и тълкувания..., с.98.
- 81 Народна воля, № 2, 1 септ.1887 г.
- 82 НБКМ-БИА, ф.263, а.е.29, л.109-110.
- 83 Николова, В. Едно интервю с кореспондента на вестник "Budapesti Hialap" от 1897 с български политически дейци. В: Държавно-политически традиции по българските земи, В.Търново, 1980, с.200.
- 84 Доцев, Кр.. Преглед върху миналото..., с.17.
- 85 Хаджиев, Ив. Обяснения и тълкувания..., с.97.
- 86 Георгиев, Б. Либералите радослависти и политиката на правителството на Стефан Стамболов (1887-1894) по българския национален въпрос. Военноисторически сборник, 1990, № 3, 34-35.
- 87 Доцев, Кр. Преглед върху миналото..., с.17.
- 88 Пак там, с.12.

⁸⁹ Възприемането на идеята "всичко или нищо" през 1915 г. е резултат на по-късни процеси в българския политически живот.

⁹⁰ НБКМ-БИА, ф.263, а.е.7, л.9.

⁹¹ Народни права, № 8, 2 март 1888; № 10, 9 март 1888 г.

⁹² ЦДИА, ф.410, оп.1, а.е.7, л.1.

⁹³ Четвърти конгрес..., 172-177.

⁹⁴ Години по-късно, Ал.Малинов, ще си присвои заслугата, че е пръв ръководител на страната, който издигнал идеята за обявяване на независимост на страната. Това не е вярно, тъй като още през 1887 г. Стамболов и Радославов, впоследствие и по време на Стамболовото управление, тази идея се дискутира и се използва в политическата борба. Вж. Попов, Р., Е. Стателова. Спомени за обявяване на независимостта на България. С., 1984, с.5.

⁹⁵ Народни права, №110, 22 май 1907 г.

⁹⁶ ЦДИА, ф.313, оп.1, а.е.175, л.2-3.

⁹⁷ Архив внешней политики России — ф.151, оп.482, д.1309, л.175-176.

⁹⁸ Юбилеен сборник на Народни права..., 12-13.

⁹⁹ Пак там, 11-12.

PRINCIPES IDEOLOGIQUES DANS LE PROGRAMME DU
PARTI LIBERAL (RADOSLAVISTE)

(1886 — 1904)

(RESUME)

Milko PALANGURSKI

L'analyse des documents concernant le programme, la plateforme idéologique et leur application dans la politique de Parti libéral prouve d'une manière catégorique que la formation radoslaviste emprunte grand nombre de principes du libéralisme classique et cherche à les mettre en pratique dans la réalité politique en Bulgarie.

Les Libéraux ont une notion précise du processus politique dans le pays et tentent de matérialiser leurs conceptions suivant la situation politique concrète. Il s'ensuit une divergence entre leurs déclarations et leur activité pratique.

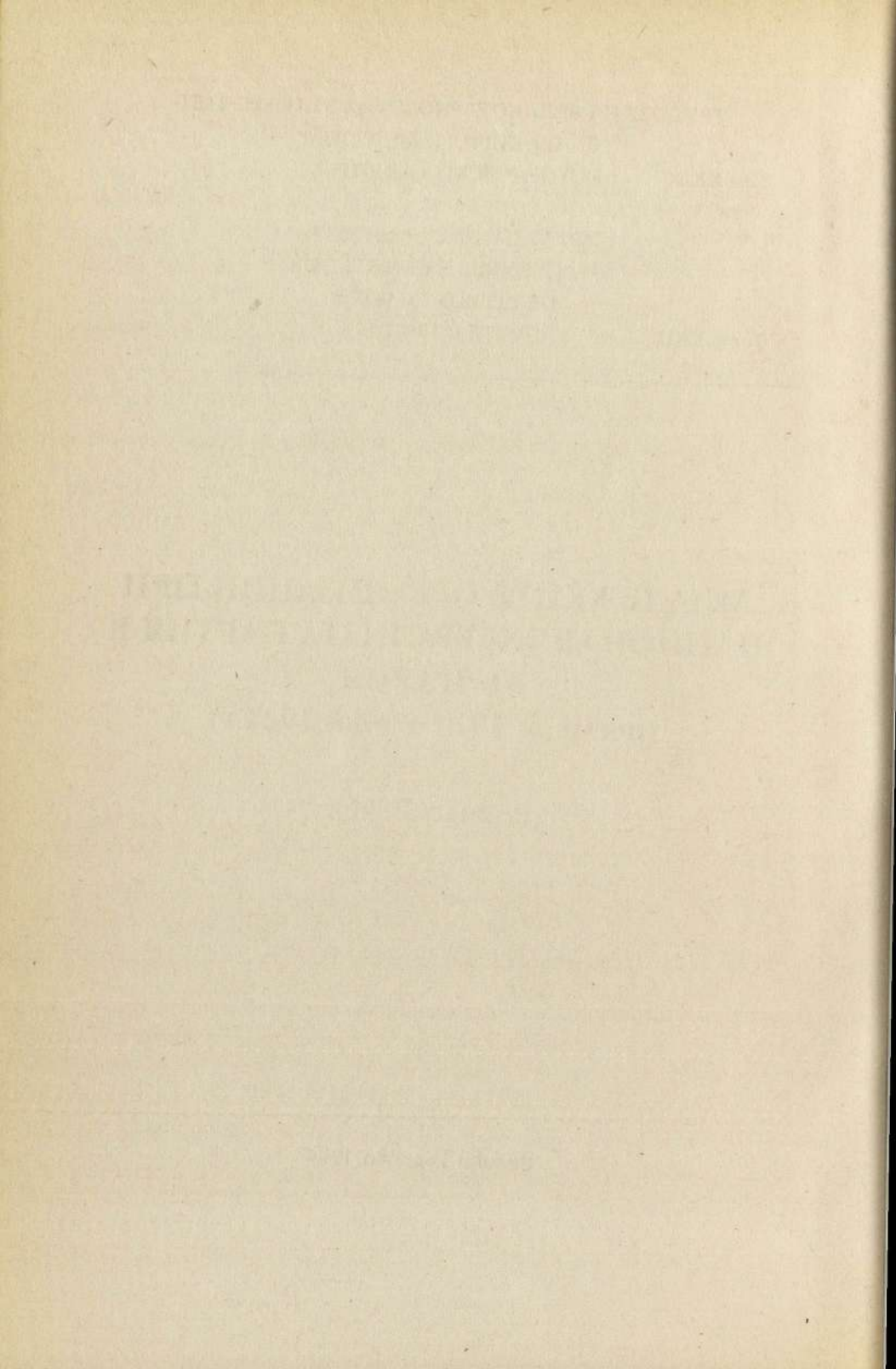
Avec leurs principes idéologiques et politiques les Libéraux se manifestent comme un parti du pragmatisme politique. Leur plate-forme comprend des idées sur tous les problèmes de la société bulgare: la politique extérieure, l'armée, la sécurité intérieure, l'éducation, la modernisation économique.

	ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ	
	“СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ”	
Том XXIX	ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ	1991
кн. 3		
	TRAVAUX DE L'UNIVERSITE	
	“ST. ST. CYRILLE ET METHODE”	
	DE VELIKO TIRNOVO	
Tome XXIX	FACULTE D'HISTOIRE	1991
livre 3		

**МЛАДЕЖКИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ ПРИ
НАЦИОНАЛЛИБЕРАЛНАТА ПАРТИЯ В
БЪЛГАРИЯ
(ноември 1920 — юли 1924 г)**

Велико Лечев

Велико Търново, 1994

Националлибералната партия (НЛП) в България има своето място и облик в родната ни история. Изследователският интерес на историците към НЛП е траен, тъй като тя играе важна роля в развитието на политическите борби в страната. Слабо проучена е историята на младежките организации при тази партия¹. Техните прояви остават най-често в сянката на сложното и противоречиво развитие на НЛП и досега не са били предмет на самостоятелно изследване.

Настоящата статия има за цел да разкрие и оцени мястото и ролята на младежите-националлиберали не само във вътрешнопартийната дейност на НЛП, но и в обществено-политическия живот на страната от ноември 1920 г. до юли 1924 г. Този хронологически период е исторически обособен. Той започва с обединението на Либералната партия, Младолибералната партия, Народнолибералната партия (петковисти), Народнолибералната партия (генадиевисти) и младежките им организации, довело до образуване на НЛП. До месец юли 1924 г. младите националлиберали извървяват сложен и наситен с много динамизъм път, завършил с учредяване на техния съюз.

Проучването на началната история на младежкото движение, свързано с НЛП, ще позволи да бъдат разкрити и някои нови моменти, отнасящи се до политическите тежнениа и борби на българската младеж в началото на 20-те години на ХХ в.

* * *

След втората национална катастрофа повечето от политическите партии в България започват целенасочена дейност за реабилитиране на своя накрънен социален престиж. Техните усилия заемат важно място в цялостното идейно-политическо и организационно развитие на политическите сили в страната². Особено активни са ръководните дейци на Либералната партия, Народнолибералната партия (петковисти) и Младолибералната партия. Те смятат, че биха могли да заличат политическия пасив на своите партии, натрупан по време на управлението им от 1913 г. до 1918 г., ако съумеят да разпрострат дейността си в нови обществени сфери и най-вече сред младежта. Тази цел се оказва трудно осъществима, тъй като народните маси, и в частност младежта, се отнасят с недоверие към трите либерални партии, обвинявани за тежкото състояние на страната след втората национална катастрофа. В по-благоприятно положение се намира Народнолибералната партия (генадиевисти), която по време на Първата световна война е в опозиция на правителството на д-р Васил Радославов. Като оценява важната роля

на младежта за разширяване на своето обществено влияние, през февр. 1920 г. ръководството на партията създава малка студентска група. За председател на групата е избран Н.Бронзов, а за секретар Д.Сакакушев. Националлибералната партия (петковисти) също успява да създаде своя младежка група във Враца³.

Усилия за привличане на младежите полага и Либералната партия. Непосредствено след Първата световна война нейната студентска група участва активно в партийния живот и натрупва известен политически опит. Групата следи с внимание водещия се диалог между четирите либерални партии, предшестваш тяхното обединение. През есента на 1920 г. нейните членове свикват поредица от събрания, на които отчитат, че предстоящото обединение ще бъде важна стъпка към извезждането на българските либерални партии от кризисното състояние. Най-активните застъпници на това становище — Хр.Радославов, П.Узунов и Хр.Христов — са избрани за делегати на обединителния конгрес, проведен на 29 ноември с.г. Те одобряват обединителния протокол, който провъзгласява образуването на НЛП. Изразяват съгласие и с изискването, залегнало в новоприетия устав, за изграждане на младежки групи⁴.

Останалите младежки организации и групи водят твърде анемичен живот и дейността им няма пряко отношение към работата на обединителния конгрес. Заедно с местните партийни организации те се сливат в НЛП.

* * *

НЛП започва да работи за разширяване на своето обществено влияние и социален престиж сред младежите при неблагоприятни условия. Освен от политическия пасив, натрупан през войните, нейната дейност е затруднявана допълнително от конкуренцията на БЗНС, БКП (т.с.), Социалдемократическата партия, Обединената народнопрогресивна партия и др., които по време на следвоенната криза успяват да завоюват влияние сред младежта⁵. Като отчита, че не би постигнала успехи в открито съперничество с посочените политически партии, НЛП се ориентира към усърдна работа сред младежите и девойките, намиращи се в родствени връзки с нейните членове. Много от местните партийни организации започват да канят на своите събрания и вечеринки, както възрастните партийни членове, така и техните синове и дъщери. Тази практика се възприема във вътрешнопартийния живот в края на 1920 г. и началото на 1921 г. За нейното утвърждаване допринасят твърде много местните партийни организации от София, Стара Загора, Враца, Русе, Лом, Пазарджик, Чирпан, Дупница и от други населени места. Заслужава да бъде отбелязана дейността на младежката група от Враца, участвала в подготовката на смесените събрания и вечеринки⁶.

В зимната кампания за привличане на младежта, участват и някои изяви дейши на партията — Д.Върбенов, Т.Дойчинов, В.Югов, д-р Н.Думанов и студентът Ив.Икономов. Със своя авторитет те допринасят

за засилване притегателната сила на НЛП сред младежта⁷. Най-значими резултати са постигнати в Луковит, Горни Дъбник и Нова Загора, където значителен брой младежи се записват в местните партийни организации⁸.

Привличането на нови млади сили е безспорно крачка напред в стремежа на НЛП към обновление⁹. Но постигнатото не трябва да се надценява, тъй като новозаписалите се младежи притежават незначителен политически опит и не участват пълноценно във вътрешнопартийния живот. Ето защо Постоянното присъствие (ПП) на НЛП настоява първоначално те да членуват в местните партийни организации. Едва след известен период на адаптация се предвижда създаване на младежки групи. С тези изисквания се съобразяват младежите от Варна, Попово, Радомир и Оряхово, образували през пролетта на 1921 г. свои групи. По същото време НЛП прави първите си опити за създаване на студентски поделения извън страната. Нейната инициатива е подкрепена от българските студенти националлиберали, следващи в Грац (Австрия). Образованата студентска група с председател Г. Сакакушев, на учредителното си събрание решава да установи тесни връзки с партийното ръководство и да подкрепени извършеното през ноември 1920 г. обединение¹⁰.

Младежките секции при НЛП правят своите първи стъпки в условията на самостоятелното земеделско управление. Младите националлиберали споделят опозиционния политически курс на своята партия и вземат участие в организираните от нея антиправителствени акции. Голяма активност проявяват групите от Враца, Радомир и Варна, които се включват в подготовката и провеждането на протестни събрания против БЗНС. Отстоявайки разбирането, че земеделското правителство е главният виновник за кризата в страната, младите националлиберали се стремят да снемат от своята партия вината за разрухата, сполетяла България след Първата световна война. По този начин те подпомагат борбата на НЛП против започналия в края на март 1921 г. процес срещу бившите министри от правителството на д-р В. Радославов¹¹. Особено категорична е младежката група в Попово, която участва в организирания в Ески Джумая (Търговище) антиземеделски митинг. Нейните членове подкрепят ораторите националлиберали, обявили се против съдебния процес, и се противопоставят решително на опита на органите на властта да разтурят митинга¹².

Изложените факти за първите организирани протестни събрания против правителството на БЗНС показват, че проблемът за вината на НЛП е един от факторите, които влияят върху дейността на младите националлиберали. Същевременно стремежът на младежките националлиберални групи да участват активно в политическите борби, дава известно самочувствие на партийното ръководство да разшири обсега на своята дейност сред младежта. През пролетта на 1921 г. са направени опити за привличане на младежи от БЗНС, БКП (т.с.) и Социалдемократическата партия съответно в Луковит, Долни Дъбник и Враца¹³.

Отправена е остра критика срещу насрочения на 9 май с.г. учредителен конгрес на Младежкия съюз при Обединената народнопрогресивна партия. Партийният орган в "Независимост" изтъква като причина за бързото свикване на конгреса добрата финансова обезпеченост на младежкото движение, свързано с тази партия¹⁴.

През първата половина на 1921 г. сред партийните лидери все повече се утвърждава становището, че биха постигнали по-значими успехи, ако учредят специална институция, която да поеме пряка отговорност за ръководството на младежкото движение. За формирането на това становище допринася опитът на Обединената народно-прогресивна партия, който е следен внимателно от ПП на НЛП и най-вече от студентите националлиберали¹⁵. Преценява се, че създадената от младите обединисти централа допринася за разширяване на партийното влияние. Заедно с това академичната младеж е принудена да се съобразява с настоятелните искания на министъра на просвещението Ст.Омарчевски, за забраняване дейността на студентите — членове на различните политически партии в Софийския университет¹⁶. Като отчита опасността от евентуални затруднения в своята бъдеща работа, студентският актив при НЛП смята за по-целесъобразно да учреди младежка организация в София, която да работи извън университета и да ръководи дейността на останалите младежки секции в страната. За да не бъде предизвикано подозрението на земеделските власти се решава в групата да се приемат и младежи нестуденти. Учредителното събрание се провежда на 10 юни 1921 г. В него участват членовете на ПП на НЛП д-р Вл. Чернев, Ст.Дойчинов и Г.Петров, а така също и членовете на нейния организационен съвет В.Савов и Ил.Личев. Те подпомагат подготовката и провеждането на събранието и насърчават присъстващите на него около сто младежи да работят неуморно за партийното укрепване и обновление¹⁷.

Важно място в работата на събранието заема изказването на Г.Т.Статев — член на НЛП. Той посочва необходимостта политическите изяви на младежите националлиберали да бъдат съобразени с програмата, приета от учредителния конгрес на партията през ноември 1920 г. Макар и кратка по съдържание, тази програма определя основните насоки в дейността на младежкото движение при НЛП. В хода на разискванията младежите поставят акцента върху чл.2, чл.3 и чл.4 от програмата, отнасящи се до запазване неприкосновеността на частната собственост в духа на конституцията. Това се вижда от изказванията на Н.Бронзов и Д.Сакакушев, които настояват младежките организации да противодействат на основните противници на едрия капитал в страната — БЗНС и БКП (т.с.). Солидаризирайки се със становището на двамата ръководни дейци на столичната младежка група, събранието поставя като основна цел пред младежките секции при НЛП борбата за сваляне на земеделското правителство от власт и за активно противопоставяне на комунистическото движение. Съсредоточили вниманието си върху необходимостта от пряко участие в развихрящите се полити-

чески борби в страната, делегатите на събранието не подлагат на разисквания външнополитическата част на програмата, в която се декларира готовността да се работи за отменяне на Ньойския мирен договор. Това е обяснимо като се има предвид, че младите националлиберали нямат възможност да влияят пряко върху външнополитическата дейност на НЛП. Ето защо конкретни действия в съответствие с тази важна точка от програмата не смята да предприеме в бъдеще и избраният Временен управителен комитет на столичната група в състав: К. Григоров, Д. Сакакушев, Н. Бронзов, В. Савов, Хр. Радославов, Ив. Личев, Ст. Тончев, Ер. Момчилов и Ив. Узунов. На този пропуск не обръщат внимание В. Савов и Ив. Личев, чието включване във Временния управителен комитет очевидно цели да гарантира тясната организационна и политическа обвързаност на младежите националлиберали с партията. Заедно с това участниците в събранието допускат грешка, като не приемат правилник (устав) за работата на групата. Поради това правата и задълженията на членовете ѝ, както и взаимоотношенията с ръководството на НЛП, не са регламентирани¹⁸.

Като недостатък в работата на събранието следва да се оцени и подценяването на въпроса за идеологическите принципи, от които трябва да се ръководи дейността на младите националлиберали. Наистина публикуваната във в. "Независимост" една седмица по-късно уводна статия със заглавие "Младежко раздвижване", разглежда накратко някои от основните идеи на френския и английския буржоазен либерализъм, а именно: гарантиране правата на гражданина от всяко посегателство на държавната власт; отдаване предпочитание на реформите като средство за развитие и обновление на обществото. Но Временният управителен комитет не предприема конкретни стъпки за разпространяване на тези идеи, отстоявани още в началото на XIX в. съответно от Бенжамин Констан и Джереми Бентам¹⁹. Подобно на НЛП, младежките националлиберални групи смятат за по-правилно да изоставят на заден план пропагандата на либерализма. Тази тяхна позиция се обуславя не само от слабата идейно-теоретическа подготовка на водачите на столичната група, но и от факта, че по време на следвоенната криза, когато в обществото доминират съсловната теория на БЗНС и марксистко-ленинската идеология на БКП (т.с.), пропагандата на либерализма няма особени изгледи за успех. По същите причини трудно може да се търси пряка връзка между посочените основни идеи на класическия буржоазен либерализъм и конкретната практическа дейност на младите националлиберали.

През първите няколко месеца след учредителното събрание, Временният управителен комитет на младежката националлиберална група от столицата не обръща особено внимание на посочените пропуски. Главните усилия на избраните в комитета дейци са насочени към разрастване и активизиране на младежкото движение при НЛП. Първата стъпка в тази насока е обръщението към младите националлиберали от страната, с което Н. Бронзов настоява да бъдат установени

връзки със столичната група. По този начин той се стреми да централизира младежката дейност и да противодейства на очерталата се през лятото на 1921 г. тенденция — младежките групи да дублират дейността на партийните организации. Тази тенденция е ясно изразена в Плевен, Бяла Слатина, Бяла (Русенско) и с. Торос (Луковитско), където младежките организации са образувани по инициатива на местни партийни дейци. Младите националиберали от столицата не постигат успехи в това свое начинание²⁰.

Със същите проблеми се сблъсква и новото ръководство, избрано на 13 юли 1921 г. С цел да издигне водещите функции на столичната група, то решава Временният управителен комитет да се преобразува в Постоянния присъствие начело със секретар. В ПП са избрани: Хр. Радославов — секретар; Ив. Узунов, К. Григоров, Д. Сакакушев, Ер. Момчилов и Т. Йовчев — членове²¹.

ПП не успява да се утвърди веднага като авторитетен ръководен орган на младежкото движение при НЛП, тъй като се сблъсква с редица трудности. Те са резултат от възникналите през втората половина на 1921 г. противоречия в столичната група. Като изтъкват, че са пренебрегнати при избора на управителното тяло, някои нейни членове — бивши активни дейци на Народнолибералната партия (петковисти) започват да издават младежкия в. "Свобода", на страниците на който настояват ръководството на младежкото движение при НЛП да се поеме от плевенската група²². Противоречия от подобен характер, но предизвикани от младежи — бивши членове на Народнолибералната партия (генадиевисти), съществуват и в младежката организация в г. Варна²³.

Сепаратистките настроения в младежкото движение при НЛП забавят неговото политическо и организационно укрепване. С цел да бъдат по-бързо преодоляни тези настроения, ръководните дейци на столичната група решават да направят компромис. В новото ПП, избрано на 17 авг. 1921 г., освен Хр. Радославов, Р. Аврамов, Д. Сакакушев, Г. Джорев, Ас. Занков и Н. Мачев, е включен и водачът на младежите около в. "Свобода" П. Стоянов²⁴.

Постигнатият компромис съдейства за стабилизирането на столичната група. Преодоляло вътрешните противоречия, нейното ръководство насочва вниманието си към подпомагане на младежите националиберали от провинцията. На 4 септ. 1921 г. Н. Бронзов, П. Стоянов и Г. Джорев посещават Ихтиман и подготвят образуването на младежка секция. Техният пример е последван от Д. Сакакушев, който се среща с младите националиберали в Русе. До края на 1921 г. са образувани още две младежки групи — във Велико Търново и Горна Оряховица²⁵.

Като следствие от постигнатия компромис следва да се разглежда и спирането на в. "Свобода". През октомври същата година започва да излиза в. "Националиберал" — орган на софийската младежка националиберална група. Вестникът способства за изглаждане на противоречията в младежкото движение при НЛП. Това се вижда от поместената в бр. 1 уводна статия, в която се казва: "Националиберал" ще се бори

срещу всички домогвания и стремежи... които биха разслабили сговора и взаимното разбирателство, толкова необходими сега, в първите години на нашето обединение."²⁶

По този въпрос на страниците на вестника изказват мнението си и някои ръководни дейци на столичната група, между които Хр. Радославов, Т. Йочев, Ст. Тончев и др. Те смятат, че гаранция за преодоляване на противоречията и укрепване на единството трябва да бъде стриктното придържане на младите националлиберали към програмните принципи на НЛП, приети от нейния учредителен конгрес²⁷.

В "Националлиберал" призовава младите националлиберали да участват активно в насрочените за 19 февр. 1922 г. селско-общински избори. Според П. Стоянов главна цел на групите трябва да бъде "изгонването на земеделци и комунисти от управлението на общините."²⁸ Той смята, че поставянето на такава цел е наложително, тъй като значителна част от общините се управляват от членове на БЗНС и БКП (т.с.)²⁹.

Младежките групи във Велико Търново, Горна Оряховица и Враца първи откликват на този призив, вземайки участие в публичните предизборни събрания на местните партийни организации. В антиправителствените прояви се включват и много млади симпатизанти на НЛП от селата: Долна Баня (Софийско), Мисловица (Трънско), Бобошево (Кюстендилско), Маноле, Климентово и Скутаре (Пловдивско). В хода на предизборната кампания младежите от изброените села образуват младежки групи. Заслуга за това имат и ръководните дейци на НЛП Г. Занков, В. Савов, М. Хранов, д-р Н. Думанов и др., осъществили тесни връзки с настоятелствата на новоосновените групи³⁰. Но усилията на партийните лидери не са подкрепени от столичната младежка организация. Нейното ПП не се свързва с групите от селата и по този начин се самоизолира. Предвид на незадоволителната политическа дейност на младежките националлиберали от столицата, ПП на партията свиква в навечерието на изборите, на 8 февр. 1922 г., свое заседание. На заседанието се приема предложението на д-р Вл. Чернев за свикване на младежка конференция, която да определи статута на младежките групи. С решаването на въпросите, отнасящи се до избирането и изпращането на делегати от средата на младежите националлиберали, са натоварени бюрата на местните партийни организации³¹.

Необходимостта от укрепване на младежкото движение е обект на разисквания и след селско-общинските избори. По тази тема дискутират оживено младежите — членове на столичната партийна организация. Те смятат, че известна вина за малкото гласове, получени от НЛП³², носи и ПП на столичната младежка група. На свиканото два дни преди конференцията събрание (20 февр. 1922 г.) младите партийни членове от столицата осъждат бездействието, проявено от ръководните дейци на младежката група. В приетата резолюция се посочва, че изход от това положение може да се намери, ако младите партийни членове преминат в редовете на младежката група. Със съгласието на малкото присъстващи на събранието дейци на групата, младите националлиберали от София се записват за нейни членове³³.

Откритата на 22 февр. 1922 г. младежка конференция санкционира постигнатите резултати от събранието. Заедно с това тя приема някои решения, залегнали в приетата резолюция. По-значимите от тях са следните: младежките групи да действат в тясно взаимодействие с партийните организации по места; в настоятелствата на групите да влиза с право на глас един от членовете на местното партийно бюро и обратно — в партийните бюра да бъде избран по един младеж от настоятелството на съответната група; в недалечно бъдеще да се образува Културно-просветен институт, състоещ се от трима членове на партията и трима членове на младежките групи; ПП на НЛП да изработи в духа на приетите решения проект за допълнение към партийния устав³⁴.

Постановките, залегнали в резолюцията показват, че според делегатите тясното обвързване на младежките групи с партията е необходимо. Това разбиране е оправдано, като се имат предвид неудачите в дейността на младежките секции при НЛП. То се приема по настояване на партийните лидери Ст. Дойчинов, Ив. Ангелов, д-р Вл. Чернев и М. Хранов, участвали активно както в подготовката, така и в провеждането на конференцията³⁵.

От изложените факти за младежката конференция се вижда, че тя приема редица важни решения за бъдещото развитие на младежкото движение при НЛП. Но заедно с това нейните организатори допускат грешка, като не подлагат на критичен анализ постиженията и недостатъците в дейността на младежките групи. Не е направен и отчет за числения ръст, организационното състояние и социалния състав на групите. Вина за това имат водачите на националлибералната младеж от столицата, които не събират такива данни. Като резултат от незадоволителната организационна дейност следва да се оцени и фактът, че на конференцията присъстват делегати само от десет младежки групи³⁶. В сравнение с най-влиятелните политически сили НЛП има по-малко привърженици сред младежта³⁷.

Практическото осъществяване на приетите от конференцията решения би помогнало на партията да се противопостави по-успешно на своите конкуренти. Но активът на младежката група е на мнение, че не бива да се избързва, тъй като предстоящият партиен конгрес трябва да утвърди тези решения. В резултат на възприетата изчаквателна тактика, настъпва известно дистанциране на младежките националлиберални групи от политическите борби в страната. Така например водачите на столичната група не използват благоприятните възможности за политическа изява по време на започналата в края на февруари 1922 г. университетска криза³⁸. Проявената пасивност не съдейства за установяване на контакти със студентите — членове на опозиционните буржоазни партии и задълбочава политическата изолация на младежите-националлиберали от столицата. Изключение правят отстояваните позиции от редакционния екип на в. "Националлиберал". Отпечатаните статии по време на университетската криза са със силен антиправителствен заряд, но не подпомагат практически борбата на студентите при

буржоазните опозиционни партии³⁹. От своя страна, академичната младеж, намираща се под влияние на опозицията, не проявява особен интерес към дейността на младите националлиберали.

От изложените факти се вижда, че положените усилия през първите месеци на 1922 г. за издигане на престижа на младежките националлиберални групи при НЛП са безрезултатни. Присъединяването към протестната кампания, насочена срещу игнорирането на НЛП при създаване на Конституционния блок допълнително задълбочава политическата изолация на групите. Тяхното отношение към кампанията е отразено най-точно в статията "Блокът", отпечатана във в. "Националлиберал". "Блокът е осъществен само между Демократическата и Народната партия — се казва в статията, — но в него е предвидено място и за Радикалдемократическата партия. Нас националлибералите не искат за задружна работа под глупавия предлог, че сме били нечестна партия."⁴⁰

Отправената съдържана критика срещу Конституционния блок изразява стремежа на младежките групи да се придържат стриктно към партийния политически курс. Делегатите на Първия конгрес на българските националлиберали, свикан на 28 април 1922 г., оценяват по достоинство положените усилия от групите да участват във водените от НЛП борби и гласуват единодушно за включване решенията на младежката конференция като отделни членове в партийния устав. Особено внимание заслужава чл.67, според който резолюциите на младежките конференции трябва задължително да се одобряват от ПП на НЛП⁴¹. Текстът на този член е приет с резерви от някои лидери на младежкото движение при партията. П.Стоянов и Н.Гаврилов смятат, че прекалено тясното обвързване с НЛП ще доведе до подценяване на специфично младежките измерения в дейността на групите. Но това разбиране не спечелва привърженици. П.Стоянов и Н.Гаврилов не са докрай последователни и решителни при неговото отстояване, тъй като се страхуват от евентуално изостряне на отношенията с ПП на партията. Поради своята слабост и финансова зависимост от местните партийни организации, предпазливост проявяват и младежките групи от провинцията⁴².

Настроенията към по-голяма самостоятелност са преценени от ПП на НЛП като ненавременни. Партийните водачи са на мнение, че при липсата на традиции и опит в работата с младежта, подобна стъпка би била рискована и даже вредна за развитието на групите. С цел да предотврати едно "преждевременно" ориентиране на младите националлиберали към по-голяма самостоятелност, ПП на партията не предприема конкретни практически мерки за конституиране на Културно-просветен институт и създаване на правилник за работа на младежките групи⁴³. Това становище се приема от столичната младежка организация с активното съдействие на нейния секретар Хр.Радославов. Той не се ангажира с персонална критика спрямо П.Стоянов и Н.Гаврилов. Проявявайки търпимост и такт спрямо техните разбираня, Хр.Радославов смята, че младежкото движение може и трябва да стане по-самостоя-

телно и независимо в действията си, но след като укрепне политически и организационно. Секретарят на столичната група успява да убеди членовете на нейното Постоянно присъствие в необходимостта от повече умереност, постоянство и упорита работа за издигане авторитета и социалния престиж на младежкото движение при НЛП⁴⁴.

След изглаждане на различията ръководните дейци на групата провеждат мащабна организационна кампания. Установен е контакт със секциите в страната. Най-жизнените от тях — в Стара Загора, Враца, Пловдив, Радомир, Варна, Плевен, Русе, Разград и др. — записват нови членове и заедно с това учредяват младежки групи в редица близки селища. Особено ценен е опитът на младите националлиберали от Враца, които създават няколко петорки за агитация в околията⁴⁵.

Успоредно с активната организационна дейност, младежкото движение при НЛП постига известни успехи в борбата против своите политически противници. През юли 1922 г. членовете на младежката група от гр. Пловдив успяват да провалят събрание на местната организация на БКП(т.с.). Два месеца по-късно отправят обвинения срещу комунистите от града и персонално срещу Г. Димитров за това, че не защитили в достатъчна степен работническите интереси по време на тютюноработническата стачка през лятото на същата година⁴⁶.

Политическа активност проявяват и членовете на младежката група от София. Те конкретизират своята антиправителствена пропаганда. Общите и неаргументирани обвинения срещу БЗНС отстъпват място на унищожителна критика срещу Земеделския младежки съюз, който по време на кампанията за избор на общински съветници в столицата подпомага дейно кмета-земеделец Ив. Длъгнечков⁴⁷.

Пропагандата против БЗНС и БКП (т.с.) се направлява от секретаря Хр. Радославов и Л. Петров. За да бъдат в течение на събитията, двамата дават редовни седмични дежурства в клуба на партията. По тяхно настояване редакционният екип на в. "Националлиберал" се ангажира с критика спрямо предприетото настъпление от земеделското правителство срещу едрата собственост в България. Най-често критикувани са Законът за трудовата поземлена собственост и законът за отчуждаване на здания за държавни, окръжни и общински нужди⁴⁸.

Борбата против правителството на БЗНС продължава да заема важно място в дейността на младежките националлиберални групи и през есента на 1922 г. Ръководните дейци на групите са единодушни, че трябва да полагат повече усилия в тази насока и заедно с това да съобразяват в по-голяма степен своите антиправителствени прояви с променящата се политическа обстановка в страната. Необходимостта от по-голяма гъвкавост се налага преди всичко от опитите на НЛП да подобри отношенията си с Конституционния блок, който през септември 1922 г. подготвя мащабни публични акции против БЗНС⁴⁹. Като одобряват тези опити на своята партия и смятат, че те ще създадат по-благоприятни условия за излизането ѝ от изолация, младите националлиберали се включват активно в подготовката на антиправителств-

вената кампания. Първи подкрепят Конституционния блок членовете на столичната младежка група. На 6 септ. същата година те свикват протестно събрание в партийния клуб. В произнесената реч Хр. Радославов обвинява земеделското управление за кризисното състояние на страната и настоява лидерите на Блока да не пренебрегват НЛП в опозиционната борба⁵⁰.

В подкрепа на организираниите от Конституционния блок антиправителствени прояви се изказват и членовете на врачанската група. Те предлагат в Търново да бъде свикана младежка националлиберална конференция, която успоредно с решаването на редица въпроси от организационен характер да изрази солидарност с планираната за 17 септ. 1922 г. манифестация на Блока в старопрестолния град. Но предложението на врачанската група не е осъществено, тъй като е направено само три дни преди акцията в Търново. Членовете на групата разбират грешката си и впоследствие предлагат конференцията да се проведе на 28-29 окт. 1922 г. След разгрома на блоковата акция обаче, те се отказват от това свое намерение предвид на засилената бдителност на земеделските власти в цялата страна и особено в Търново⁵¹.

Поражението на Конституционния блок засилва безпокойството сред опозиционно настроената буржоазия. Уплашени от развоя на събитията, нейните лидери стигат до извода, че борбата против земеделското управление би била по-успешна, ако Блокът успее да привлече на своя страна всички останали буржоазни партии. Особено настоятелни са исканията за сближение на Обединената народно-прогресивна партия, която подобно на останалите блокови партии понася тежък удар с арестуването на редица нейни водачи⁵². ПП на НЛП се отнася с внимание към тези искания.

На 25 септ. 1922 г. то излиза с комюнике, в което се обявява против преследването на дейците на Блока.

Водачите на столичната младежка група решават да отпечатат пълния текст на комюникето във в. "Националлиберал". По този начин те изтъкват пред младите националлиберали от цялата страна необходимостта от сближение с Конституционния блок⁵³.

Младежките организации при НЛП се солидаризират с комюникето и активизират своите действия в подкрепа на Блока непосредствено преди насрочения на 19 ноември 1922 г. референдум за съдене на министрите от кабинета на Ив. Евст. Гешов, д-р Ст. Данев и Ал. Малинов — Ст. Костурков. Предприетите практически стъпки целят да покажат, че партиите от Конституционния блок и НЛП имат общи интереси, тъй като съдбата на арестуваните бивши министри по време на Търновските събития и подведените под съдебна отговорност през 1920 г. членове на правителството на д-р В. Радославов зависи от решенията на земеделското правосъдие. В редица статии, отпечатани във в. "Националлиберал", дейците на столичната младежка група издигат своя глас в защита на всички арестувани водачи на буржоазната опозиция, независимо от това в коя партия членуват⁵⁴. Най-активни са групите от Плевен и Ловеч,

подкрепили местните партийни организации в организирането и провеждането на протестни събрания против БЗНС⁵⁵.

Членовете на столичната група настояват опозиционната борба на младежките групи да не дублира изцяло партийните акции. Като подлагат на жестока критика дейността на ЗМС, те дават пример на своите последователи и съмишленици от провинцията. Критикувани са преди всичко нарежданията на Висшия съвет на БЗНС до членовете на своята младежка организация — да следят за връзките на националлибералите с Конституционния блок. Същевременно младите националлиберали от София отправят нападки срещу д-р Р. Даскалов, подпомогнал подготовката и провеждането на конгреса на ДМС в началото на ноември 1922 г.⁵⁶

Остри нападки са отправени и срещу водачите на някои младежки земеделски дружества. Младите националлиберали от с. Кацуманица (Плевенско) принуждават основателя на местното дружество да го напусне. С цел да се попречи на установеното сътрудничество между младия земеделец и комунисти непосредствено преди референдума, натиск е упражнен и спрямо организацията на БКМС в селото. Някои от младежите се разколебават и впоследствие напускат организацията⁵⁷.

Постигнатото от младите националлиберали от с. Кацуманица е оценено положително от столичната младежка група. На свой ред нейното ръководство критикува органа на БКП (т.с.) "Работнически вестник", чийто редакционен екип отпечатва редица материали в подкрепа на насрочения референдум от земеделското правителство⁵⁸.

Независимо от това, че участието на младежките националлиберални групи в политическите акции, предшествали референдума, е свързано с преодоляването на редица трудности, то подпомага борбата на НЛП срещу двете най-влиятелни сили в страната — БЗНС и БКП (т.с.)⁵⁹. Естествено значимостта на това участие не трябва да се надценява, тъй като по-голямата част от групите не оказват помощ на своята партия. Основна вина за тази пасивност носи ПП на столичната младежка група, което не поддържа редовни контакти с повечето от тях. Оставени без надеждно ръководство, много от групите не свикват редовно свои събрания, не плащат членски внос и абонамента за в. "Националлиберал". Поради липса на достатъчно парични средства е преустановено издаването на вестника⁶⁰.

Като отчитат необходимостта от бързо разрешаване на натрупалите се проблеми, на 11 дек. 1922 г., членовете на групата свикват събрание, на което избират ново ПП в състав: Т. Йочев — секретар; д-р Н. Г. Гълъбаров, Г. Гендович, Ив. Ханджиев и Н. Гаврилов — членове. С цел да активизира организационната дейност на младежките подразделения при НЛП в провинцията новоизбраното ПП се обръща към тях с молба да предприемат мерки за финансовото си стабилизиране. От своя страна, секретарят на софийската група Т. Йочев кореспондира директно с младите националлиберали от Созопол, Горна Джумая (Благоевград), Ески Джумая (Търговище), Шумен, Габрово и Ловеч, и ги насърчава да

работят системно за издигане на своя социален престиж. Известно влияние върху дейността на новото ПП оказва съществуващият интерес на ръководните среди на НЛП към зараждането на италианския фашизъм. Като резултат от това влияние следва да се разглежда статията "Фашизмът в Италия", препечатана в последния излязъл брой на в. "Националлиберал" от сп. "Пролом". Но други значими стъпки за пропаганда на фашистката идеология не са предприети. Като цяло ПП на столичната група не възприема фашистките идеи и не се ангажира в по-нататъшната си дейност с подобен род пропаганда⁶¹. От своя страна, ръководството на партията смята, че младежките групи трябва да отделят повече внимание не на просветно-пропагандната, а на организационната дейност. Привърженици на това разбиране са д-р Н. Геннадиев, д-р Н. Думанов и Ат. Георгиев, които по различни поводи изтъкват необходимостта от укрепване на централизма в организационната дейност, като важно условие за нарастване относителната тежест на младежкото движение при НЛП в обществено-политическия живот на страната⁶². Това разбиране се споделя и от някои авторитетни дейци на НЛП от провинцията. С тяхното активно съдействие са образувани младежките групи в Софийско, Радомирско, Плевенско, Врачанско и Трънско⁶³.

Интересен е опитът на пловдивската младежка група, която първа започва да води отчет за социалния произход на новопостъпилите членове. От наличните данни се вижда, че повечето от тях са занаятчии. Но примерът на младите националлиберали от Пловдив не се утвърждава като масова практика, главно поради подценяването на въпроса за отчетността от ПП на столичната група⁶⁴. Ето защо не е възможно да се направи анализ на социалния състав на младежките групи при НЛП.

Успоредно с укрепването в организационната област в началото на 1923 г. младежкото движение при НЛП прави крачка напред към разширяване обсега на своята дейност в чужбина. По инициатива на студенти националлиберали са образувани младежки групи в Берлин и в Йена⁶⁵.

От изложените факти е видно, че младежкото движение при НЛП се разраства. Неговите лидери обаче не се ангажират с конкретна дейност, която да създаде в бъдеще условия за обединение на групите в младежки съюз. Както водачите на партията, така и младите националлиберали са на мнение, че поставянето на въпроса за младежкия съюз е ненавременен. Те смятат за по-важно групите да подпомагат борбата на буржоазните опозиционни партии и чак след евентуалния ѝ успех да започнат работа за свикване на учредителна конференция. Очевидно идеята за образуване на съюза минава на заден план, тъй като за нея не се споменава нищо дори и в приетия устав на младежката националлиберална организация на столицата⁶⁶.

През март 1923 г. става ясно, че опитите на НЛП да влезе в Конституционния блок са обречени на провал, и тя ще участва самостоятелно в насрочените за 22 април същата година парламентарни избори⁶⁷. Заобиколена от неприятели, партията отново е принудена да разчи-

та на помощта на своите младежкисекции. На 6 април партийният орган в "Независимост" отпечатва обръщение към младите националлиберали, с което ги призовава към активно участие в предизборната борба. Три дни по-късно Т.Иончев конкретизира задачите на младежкото движение при НЛП. Той изисква от групите да създадат свои отряди за агитация против земеделското правителство. Според него, заедно с антиправителствената агитация, младите националлиберали трябва да отправят нападки и срещу Конституционния блок, тъй като отказал да сътрудничи на НЛП⁶⁸.

Данните, с които разполагаме, позволяват да се твърди, че най-много агитационни отряди са създадени в Радомирско и Габровско, където дейността на младежите е подпомогната пряко от лидерите на НЛП М.Хранов и Б.Смилов. В предизборната борба се включва и студентската националлиберална група от Грац. Нейните членове разпространяват сред българите от Австрия позив, съдържащ нападки срещу кабинета на Ал.Стамболийски⁶⁹.

Независимо от това, че БЗНС отново спечелва най-много гласове, участието на младите националлиберали в предизборната борба е оценено високо от ПП на НЛП. Това е последната значима политическа акция на младежките националлиберални групи до 9 юни 1923 г., когато земеделското правителство е свалено от власт. След тази дата настъпват редица промени в развитието на младежкото движение при НЛП. Във връзка с разпорежданията на нейното ПП — да се прекрати организирането на прояви със строго партийен характер предвид на очакваното влизане в Демократическия сговор, повечето от групите преустановяват своята дейност. Само малка част от младите националлиберали — членове на групите в Стара Загора и София проявяват по-голямо постоянство. Те одобряват влизането на Б.Смилов в кабинета на Ал.Цанков и полагат усилия за укрепване позициите на своята партия в държавното управление⁷⁰.

* * *

Възстановяването на младежките групи започва след 16 авг. 1923 г. по нареждане на ПП на НЛП⁷¹. Малкото активисти — членове на групите, които през тримесечния период на прекъсване на младежката дейност продължават да следят с внимание политическите прояви на своята партия са на мнение, че това нареждане трябва да бъде час по-скоро изпълнено. Необходимостта от бързо организационно възстановяване се преценява като наложителна предвид на невлизането на НЛП в Демократическия сговор и очертаващата се перспектива за самостоятелно участие в евентуални парламентарни избори. Одобряването на нареждането от младите националлиберали се обуславя до известна степен и от правилното им по същество разбиране, според което успехите в организационната област трябва да бъдат гаранция и за резултатното противопоставяне на радикалдемократи, демократи и широки социалисти, осуетили влизането на НЛП в Демократическия

сговор. Ясно е, че младежният актив на партията осъзнава нуждата от бързи и ефикасни мерки за възстановяване на групите, но през месец септември и октомври той е лишен от възможността да работи за постигане на резултати в тази насока. Изострянето на политическата обстановка в страната вследствие избухването на Септемврийското въстание, както и яростните атаки на Социалдемократическата партия срещу НЛП⁷², довели до излизането на Б.Смилов от сговористкия кабинет, са причина младите националлиберали да не изпълнят своевременно нареждането от август 1923 г. Възстановяването на младежките групи се забавя допълнително и от засилването на сепаратистките настроения в партията. Напускането ѝ през септември същата година от 21 членове на Висшия партиен съвет — бивши стамболовисти, начело с д-р Н.Геннадиев, д-р Н.Думанов, Г.Юртов и др., и последвалото образуване на партията "Народно единство", предизвиква верижна реакция и сред младите националлиберали. Група млади дейци от София, между които Н.Бронзов и Н.Гаврилов, се присъединяват към отцепилите се от НЛП. В партията "Народно единство" се записват и някои бивши членове на прекъсналите своята дейност групи от Оряхово, Асеновград и с.Конарево (Белослатинско)⁷³.

Изложените факти показват, че сътресенията в НЛП забавят възстановяването на нейните младежки групи. То започва едва в края на октомври 1923 г. и е ръководено от Хр.Радославов и Т.Йочев, които полагат значителни усилия, за да подчинят възстановителната кампания на политическите цели, преследвани от взелите връх в партията дейци от радослависткото крило. По настояване на двамата лидери на столичната група на първите си събрания възстановените групи от Бургас, Пловдив, Харманли, Княжево и с.Ресен (Великотърновско) успоредно с мерките, целящи активизиране на организационната си дейност изразяват и своята готовност за запазване на единството в НЛП⁷⁴.

С ускорени темпове се възстановяват и младежките групи от Стара Загора, Чирпан, Бургас и Враца. Ръководните дейци на столичната група се стремят да установят тесни връзки с младите националлиберали от посочените градове, тъй като смятат, че с тяхна помощ ще могат да активизират не само организационната, но и обществено-политическата дейност на своите последователи. За целта в началото на 1924 г. членовете на младежката група от София вземат участие в провеждането на партийни събрания в тези градове, заедно с лидерите на НЛП Б.Смилов, Д.Кьорчев, М.Хранов, Д.Върбенков, Хр.Статев и др. Установеният пряк контакт с младите националлиберали от провинцията способства за приобщаването им към политическата дейност на партията. Доказателство за това са наличните сведения за хода на събранията. Така например в Стара Загора и Чирпан младежките групи изразяват готовността си да противодействат на отцепниците от партията "Народно единство" и на своя стар политически противник — Социалдемократическата партия. Що се отнася до събранията в Бургас и Враца, следва да се изтъкне, че

те са повлияни в по-голяма степен от бурните събития, които преживява страната през втората половина на 1923 г. За това свидетелстват речите на Д. Върбенков и Б. Смилов. Отправените нападки срещу "комунистическо-дружбашката конспирация" са аплодирани от членовете на местните младежки групи⁷⁵.

Бързото възстановяване на групите, както и резултатните усилия на техния актив за дейно участие в политическите борби, издигат авторитета на младите националлиберали в ръководните среди на НЛП. Като отчита това, ПП на партията е на мнение, че младежкото националлиберално движение ще получи нови импулси в бъдещото си развитие, ако всички групи се обединят в свой съюз. Лидерите на НЛП смятат, че решаването на този въпрос не трябва да се отлага още повече, че през пролетта на 1924 г. в някои от най-жизнените групи идеята за учредяване на младежки съюз взема широко разпространение. С цел да насърчи настроенията за единение на своите младежки секции, ПП на НЛП отпуска средства за издаване на вестник на младите националлиберали. Вестникът започва да излиза на 6 април същата година и по взаимно съгласие, постигнато между партийното ръководство и лидерите на столичната група, се нарича "Националист"⁷⁶.

Съществуващите настроения в полза на учредяването на младежки съюз при НЛП са изразени от представители на младежките групи от Пловдив, Варна, Павликени и Чирпан на манифестацията, предшестваша Втория партиен конгрес (6-8 април 1924 г.). За създаване на младежки съюз по време на самия конгрес настоява и делегатът на столичната група С. Загорев. В краткото си изказване Загорев изтъква необходимостта да бъдат направени съответни допълнения към партийния устав, които да регламентират цялостната дейност на бъдещия съюз. Съобразявайки се с това предложение, през втория конгресен ден делегатите отделят специално внимание на глава XII "Младежки организации". Към нея е прибавен чл. 53, според който младежките групи при НЛП имат право да образуват свой младежки съюз. Съгласно този член съюзното ръководство се осъществява от Централен комитет, състоящ се от седем члена — петима избрани от учредителната младежка конференция и двама представители от ПП на партията⁷⁷.

Съдържанието на чл. 53 и по-специално поставеното изискване — в ЦК на младежкия съюз да влязат двама членове от ПП на НЛП е показателно за проявения стремеж от делегатите на конгреса към по-тясно обвързване на съюзните изяви с партийните. Склонността към обвързване на младежкия съюз с НЛП личи и от предходния член, в който се казва: "Всички лица до 30-годишна възраст, партийни членове или съчувственици могат да образуват към местните партийни организации младежки групи, които в своята културно-просветна, организационна и партийна работа да действат под контрола и ръководството на местните бюра."⁷⁸

Цитираният пасаж показва, че глава XII регламентира прякото подчиняване ръководните и низови звена на младежкия съюз на пар-

тийните. В подкрепа на това твърдение е и текстът на чл. 54, според който решенията на младежките конференции стават задължителни за групите, след като бъдат одобрени от ПП на НЛП. Заедно с това глава XII посочва реда за свикване и провеждане на конференциите, както и изискванията спрямо партийната дисциплина⁷⁹.

Очевидно е, че допълненията към партийния устав поставят младежкия националлиберален съюз в пряка зависимост от ръководните институции на НЛП. Отстояването на тази зависимост от делегатите на конгреса и регламентирането ѝ от устава е обусловено от някои съображения. По-важните от тях са свързани с намеренията на партийното ръководство да решава множество свои проблеми в политическата област с помощта на своя младежки съюз. От значение са и опасенията от бъдещо активизиране на сепаратистките настроения не само в партията, но и в младежкия съюз. Делегатът на младите националлиберали от София С. Загоров смята, че тези съображения се надценяват от Втория партиен конгрес и на практика ще ограничат автономията на бъдещия съюз. Подобно е становището и на друг активен деец на столичната група — П. Стойнов, но той не е избран за делегат на конгреса и поради това не успява да подкрепи Загоров. В крайна сметка са утвърдени разгледаните по-горе допълнения към глава XII⁸⁰.

След Втория конгрес на НЛП водачите на столичната младежка група престават да издигат искания за даване на по-голяма самостоятелност на младежкия съюз. Тази тяхна позиция е обусловена на първо място от категоричния отказ на партийното ръководство да направи отстъпки. От друга страна, мнозинството от членовете на младежките групи в провинцията предпочитат да бъдат ръководени от местните партийни бюра поради незначителния си опит и трудностите, с които е съпроводено участието в политическите борби. Показателна за тяхната обвързаност на младите националлиберали с дейността на партията е организираната кампания преди изборите за окръжни и градски съвети, насрочени съответно на 4 май и 1 юни 1924 г. Редакционният екип на в. "Националист" поканва двама изявени дейци на НЛП — М. Хранов и Хр. Статев, да изложат основните принципи, от които ще се ръководи предизборната агитация. В публикуваните от тях статии на страниците на вестника се посочва, че самостоятелното участие на партията в изборите налага критиката спрямо управлението на Демократическия съговор да бъде съдържана, предвид на опасността от преследвания и репресии. Необходимостта от съдържаност, изразена от двамата партийни водачи, е обяснима като се има предвид, че сговористката власт не е взела решение за освобождаване на бившите министри от кабинета на д-р В. Радославов. Значително в по-остри са нападките срещу земеделци, широки социалисти и комунисти, които са извън управляващата коалиция⁸¹.

Съобразявайки се с дадените насоки, младите националлиберали подпомагат дейно предизборната борба на своята партия. Ръководството на столичната младежка група формира свой изборен комитет, който направлява действията на младежите от провинцията. Установени са връзки с младите националлиберали от Пловдив, Велико Търново,

Стара Загора, Радомир и Чирпан. Младежките групи от тези градове взаимодействат с местните партийни организации и агитират в полза на НЛП. Значимо е участието и на членовете на столичната група. Някои от тях са определени за застъпници на партийните кандидати, а други се включват в техническото обезпечаване на предизборната кампания. Заслужава да се отбележи участието на Т.Иочев, говорил пред редица събрания, предшествали изборите за градски общински съвети. Той се обявява против безредието в столичната община и незаинтересоваността ѝ към поддържане на училищните сгради⁸².

Независимо от това, че резултатите от изборите за окръжни и градски общински съвети не удовлетворяват ръководството на НЛП⁸³, следва да се изтъкне активното съдействие, оказано ѝ от младите националлиберали. За проявената активност благоприятства доброто организационно състояние, в което се намират повечето от групите през пролетта на 1924 г. Предвид на предстоящото свикване на конференция за учредяване на младежки съюз техните ръководства полагат много усилия за привличане на нови членове, събиране на парични средства и прочие. Значими успехи в тази насока постигат групите от София, Стара Загора, Пловдив, Хасково, Радомир и образуваните нови младежки групи в Свиленград, Карнобат и с.Искрец (Софийско). Определена заслуга за постиженията в организационната област имат ръководните дейци от столичната група С.Загоров и Ю.Тошев, които установяват преки контакти с младежките поделения на НЛП съответно в Северна и Южна България. По настояване на С.Загоров и Ю.Тошев всички групи в страната се задължават да изкажат своето мнение относно датата и мястото, където ще се проведе младежката конференция. Като вземат предвид съображенията на младите националлиберали от провинцията, ПП на столичната група решава конференцията да се проведе на 12-13 юли 1924 г. в Стара Загора. Това решение е взето със съгласието на старозагорската група, чиито членове оказват конкретна помощ на С.Загоров и Ю.Тошев. За провеждане на конференцията в Стара Загора се изказват и младежките групи от Южна България. Те имат известни основания, тъй като са повече на брой от групите в Северна България⁸⁴.

В резултат на добрата подготовка учредителната конференция на младежкия съюз при НЛП е свикана на предварително определената дата — 12 юли 1924 г. Проведена е в градския театър на Стара Загора и е открита от Б.Смилов, който произнася голяма реч. Заедно с ласкавите думи, отправени към младежите, в речта се посочват и някои сходни положения на бъдещата младежка дейност. Според Б.Смилов, съюзът трябва да противодейства решително на земеделци и комунисти, тъй като сплотяването им след септемврийските събития през 1923 г. представлява заплаха за сигурността на гражданите. Необходимостта от противопоставяне срещу БЗНС и БКП (т.с.) се определя като наложителна и поради неефикасните мерки на сговористкия кабинет да гарантира обществения ред в страната⁸⁵.

Съображенията на Б.Смилов са основателни дотолкова, доколкото вътрешнополитическата стабилност е важна предпоставка за излизането на България от кризата. Те са в основата на приетата резолюция от

конференцията, в която опитите на Демократическия сговор да се справи с "партията на анархията и разрушението" се преценяват като безрезултатни. Предвид на това на младежкия националлиберален съюз с поставя задачата да подпомага НЛП в борбата против земеделци и комунисти⁸⁶.

Интерес представлява докладът на Ю.Тошев — председател на комисията по пълномощията. От данните, които той изнася, може да се направи заключение за приблизителния брой на младежките групи. Според докладчика на учредителната конференция присъстват общо 278 делегати на отделните младежки групи. Следователно младежките секции на НЛП са около 130, тъй като повечето от тях са представени от по двама души. За съжаление Ю.Тошев не посочва общия брой на членуващите в тези секции⁸⁷.

През втория ден на учредителната конференция е утвърден уставът на младежкия съюз. Този важен документ не е запазен, но наличните документи за конференцията свидетелстват, че той е съобразен с глава XII от партийния устав, чието съдържание разгледахме по-горе⁸⁸.

Учредителната конференция завършва своята делова работа с избор на управителни тела на младежкия съюз. В Централния комитет са избрани: С.Загорев, Ю.Тошев, Б.Попов, К.Алтимирски и Л.Цанков. ПП на НЛП отлага определянето на своите двама представители в ЦК за по-късна дата. Избран е и Висш младежки съвет, в който влизат 12 души — членове на най-силните групи от провинцията, а така също и Контролен съвет от четирима души⁸⁹.

Учредителната конференция на младежкия националлиберален съюз е важно събитие в историята на младежкото движение при НЛП. Решенията на конференцията са в основата на бъдещото развитие на съюза⁹⁰.

* * *

През разглеждания период от време (ноември 1920 — юли 1924 г.) младежките организации при НЛП се стремят да провеждат активна обществено-политическа и организационна дейност. Върху тяхното развитие оказват влияние множество различни по своето времетраене и значимост фактори, по-важните от които са следните: повишената политическа активност на младежите, намиращи се в родствени връзки с членове на НЛП; резултатните действия на студентите националлиберали за образуване на младежки групи; оказаната помощ от партийния актив за създаване на младежки секции при НЛП, както и за приобщаването им към водените политически борби в страната. Вследствие на това младите националлиберали все повече се утвърждават като надеждна опора на своята партия.

Но предприетите мерки за политическо и организационно израстване на младежките групи при НЛП, не винаги дават предварително планираните резултати. Допуснатите слабости в тази насока са обусловени до известна степен от липсата на създадени традиции от партията в работата сред младежта през довоенния период. От значение е и

противодействието, оказано на младежките групи от земеделските власти. От друга страна, стриктното придържане към политическия курс на НЛП спрямо правителствата на БЗНС и Демократическия сговор ускорява процеса на политическо съзряване на младите националлиберали. Учредяването на младежкия съюз при партията следва да се разглежда като резултат от възходящото развитие на този процес.

Независимо от това, че НЛП привлича по-малко млади хора в своите редове в сравнение с най-влиятелните политически сили, нейните младежки секции подпомагат борбата на опозиционните на БЗНС партии.

Постигнатото от младите националлиберали през разглеждания период от време дава надежди на партийното ръководство за бъдеща резултатна дейност в тази насока.

БЕЛЕЖКИ

¹ В някои изследвания, посветени на НЛП се посочват само отделни факти за дейността на младежите-националлиберали. Вж.: Георгиев, В. Образуване на Националлибералната партия. — ИБИД, т.30, 1977; Радулов, Ст. Кризата в обществено-политическите възгледи на буржоазната демокрация в България (1918-1923 г.). — НТрАОНСУ, серия история, т.52, 1972.

² Радулов, Ст. Цит.съч., с.46 и сл.

³ Георгиев, В. Цит.съч., с.124, 126.

⁴ ЦДИА, ф.401, оп.1, а.е.31, л.35-38; Народни права, №262, 24 ноем. 1920.

⁵ История на младежкото революционно движение в България. С., 1971, с.107-112; Георгиев, В. Образуване на Обединената народнопрогресивна партия в България. — ИБИД, т.33, 1980, с.110, 114; Лечев, В. Учредяване и организационно развитие на Съюза на социалдемократическата младеж в България (1921 — 1924). — НТрАОНСУ, серия история, т.9, 1987, с.204-206.

⁶ Независимост, № 4, 5 ян. 1921; №11, 15 ян. 1921; № 15, 21 ян. 1921; №22, 29 ян. 1921; №32, 10 февр. 1921; №42, 22 февр. 1921.

⁷ Пак там, № 14, 20 ян. 1921; №16, 22 ян. 1921; №43, 23 февр. 1921.

⁸ Пак там, №46, 28 февр. 1921; №51, 9 март 1921; №55, 10 март 1921; №58, 14 март 1921; №60, 16 март 1921; №74, 31 март 1921.

⁹ ЦДИА, ф.580, оп.1, а.е.29, л.7; АБАН, сб.IV, а.е.194, л.14.

¹⁰ ЦДИА, ф.1157, оп.1, а.е.92, л.7-8; Независимост, №49, 2 март 1921; №88, 19 апр. 1921; №112, 20 май 1921.

¹¹ Независимост, №14, 20 ян. 1921; №124, 4 юни 1921; № 210, 3 окт. 1921; ЦДИА, ф.1157, оп.1, а.е.92, л.10.

¹² Независимост, №88, 19 апр. 1921; №89, 20 апр. 1921; №90, 21 апр. 1921; Петрова, Д. Самостоятелното управление на БЗНС (1920 — 1923). С.1, 1988, с.373.

¹³ Независимост, №43, 23 февр. 1921; №54, 9 март 1921; №63, 19 март 1921.

¹⁴ Пак там, №102, 9 май 1921; Мир, №6282, 10 май 1921; НБКМ-БИА, ф.12, оп.1, а.е.30, л.95.

¹⁵ Обединение, 1921, №4-5, с.4-5.

¹⁶ Новият закон за народното просвещение, който забранява съществуването на студентски партийни групи в Софийския университет, е приет от Народното събрание на 11 юли 1921 г. Вж.: История на Софийския университет "Климент Охридски", С., 1988, с.102-103.

¹⁷ Независимост, №128, 10 юни 1921.

¹⁸ Пак там; вж. и Георгиев, В. Образуване на Националлибералната партия..., с.157 и сл.

¹⁹ Независимост, №135, 18 юни 1921; История на политическите и правните учения. С., 1989, с.230, 237.

²⁰ Независимост, №132, 15 юни 1921; №137, 22 юни 1921; №139, 24 юни 1921.

²¹ Пак там, № 154, 15 юли 1921.

²² Свобода, №2, 6 авг. 1921.

²³ ЦДИА, ф.1157, оп.1, а.е.92, л.7-8.

²⁴ Независимост, №183, 18 авг. 1921.

²⁵ Пак там, №199, 6 септ. 1921; №208, 30 септ. 1921; №210, 3 окт. 1921; Свободна воля (Русе), №9, 10 ноем. 1921.

²⁶ Националлиберал, №1, 21 окт. 1921.

²⁷ Пак там.

²⁸ Пак там, №7, 10 февр. 1922.

²⁹ Вж. Петрова, Д. Цит.съч. с.246-248; Общинската политика на БКП (1891 — 1944). С., 1974, с.132-133.

³⁰ Независимост, №234, 21 ян. 1922; №235, 23 ян. 1922; №236, 24 ян. 1922; №237, 25 ян. 1922; №238, 26 ян. 1922; №242, 1 февр. 1922; №252, 13 февр. 1922; №256, 17 февр. 1922; №258, 20 февр. 1922.

³¹ Пак там, № 249, 9 февр. 1922.

³² Постигнатите изборни резултати са под очакваните. По броя на спечелените мандати НЛП се нарежда на пето място след БЗНС, БКП (т.с.), Демократическата партия и Обединената народнопрогресивна партия. Вж. Петрова, Д. Цит.съч. с.247.

³³ НБКМ-БИА, ф.402, оп.1, а.е.10, л.14-15.

³⁴ Независимост, №261, 23 февр. 1922; №262, 24 февр. 1922; Националлиберал, №19, 4 март 1922.

³⁵ Независимост, № 262, 24 февр. 1922.

³⁶ Пак там.

³⁷ Численият ръст на младежките съюзи при някои политически партии през 1921 — 1922 г. е следният: Земеделският младежки съюз (ЗМС) обединява в своите редове около 25 000 членове; Българският комунистически младежки съюз (БКМС) над 3 000 членове; Съюзът на социалдемократическата младеж (ССМ) 2234 членове; Младежкият съюз при Обединената народнопрогресивна партия над 13 000 членове. Вж. Киранов, П. Българското земеделско движение — идеи, развитие. С., 1927, с.127; История на младежкото революционно движение..., с.94, 121; Обединение, 1922, №5-6, с.163.

³⁸ По-подробно за университетската криза в България през 1922 г. вж.: Велев, Ал. Просветната и културна политика на правителството на Александър Стамболийски. С., 1980, с.54-59.

³⁹ Националлиберал, №13, 3 март 1922.

⁴⁰ Пак там, №16, 25 апр. 1922.

⁴¹ Пак там, №18, 14 май 1922.

⁴² Пак там, №23, 30 юли 1922; №31, 25 септ. 1922.

⁴³ Пак там, №31, 25 септ. 1922.

⁴⁴ Пак там.

⁴⁵ Пак там, №19, 1 юли 1922; №20, 8 юли 1922; №23, 30 юли 1922; №29, 14 септ. 1922; Независимост, №386, 29 юли 1922; №413, 31 авг. 1922; №420, 8 септ. 1922.

⁴⁶ Националлиберал, №20, 8 юли 1922; №30, 11 септ. 1922; вж. и Стачните борби на работническата класа в България. С., 1960, с.273-280.

⁴⁷ Земеделска България, №103, 21 юли 1922; №104, 28 юли 1922; Националлиберал, №23, 30 юли 1922.

⁴⁸ Националлиберал, №19, 1 юли 1922; №21, 15 юли 1922.

⁴⁹ Радулов, Ст. Управлението на БЗНС и българската буржоазия. С., 1981, с.326-329.

⁵⁰ Националлиберал, №29, 14 септ. 1922.

⁵¹ Пак там, №31, 25 септ. 1922.

⁵² Радулов, Ст. Управлението на БЗНС..., с.338-339.

⁵³ Националлиберал, №31, 25 септ. 1922.

⁵⁴ Пак там, №32, 1 окт. 1922.

⁵⁵ Пак там, №37, 2 ноем. 1922; №40, 11 ноем. 1922.

⁵⁶ Пак там, №34, 14 окт. 1922; №40, 11 ноем. 1922.

- ⁵⁷ Бдител (Плевен), №1-2, 26 ноем. 1922.
- ⁵⁸ Работнически вестник, №122, 13 ноем. 1922; Националлиберал, №41, 18 ноем. 1922.
- ⁵⁹ Резултатите от референдума показват силата и влиянието на БЗНС и БКП (т.с.). Вж.Петрова, Д. Цит.съч. с.312.
- ⁶⁰ ЦДИА, ф.401, оп.1, а.е.104, л.7; Националлиберал, №42, 6 ян. 1923.
- ⁶¹ Националлиберал, № 42, 6 ян. 1923; Пролом, 1922, №15-16, с.537-538.
- ⁶² Независимост, № 518, 6 ян. 1923; №519, 9 ян. 1923; № 537, 1 февр. 1923; Бдител (Плевен), №15, 30 март 1923.
- ⁶³ Независимост, №519, 9 ян. 1923; №528, 20ян. 1923; №561, 1 март 1923; Шопски глас (Радомир), №18, 27 апр. 1923.
- ⁶⁴ Независимост, №551, 17 февр. 1923.
- ⁶⁵ Пак там, №548, 14 февр— 1923; №613, 4 май 1923.
- ⁶⁶ Устав на софийската младежка националлиберална група. С., 1923, с.1-7.
- ⁶⁷ Против влизането на НЛП в Конституционния блок се обявяват лидерите на Демократическата партия и Радикалдемократическата партия. Вж. по-подробно Радулов, Ст. Управлението на БЗНС..., с.351-355.
- ⁶⁸ Независимост, №592, 6 апр. 1923; №595, 12 апр. 1923.
- ⁶⁹ Шопски глас (Радомир), №16, 12 апр. 1923; Независимост, №596, 13 апр. 1923; №598, 17 апр. 1923; №599, 18 апр. 1923.
- ⁷⁰ Независимост, №660, 3 юли 1923; №661, 4 юли 1923; вж. и Георгиев, В. Буржоазният политически фронт в навечерието на Септемврийското въстание 1923 г. — ГСУ-ИФ, т.66, 1975, с.258-259.
- ⁷¹ Независимост, №698, 17 авг. 1923.
- ⁷² Вж. Григоров, Б. От съгласителство към залез. Социалдемократическата партия в България (9 юни 1923 — 19 май 1934). С., 1980, с.53-64.
- ⁷³ Народно единство, № 3, 30 окт. 1923; № 15, 17 окт. 1923; 22, 5 ян. 1924; Независимост, №827, 17 ян. 1924; вж. и Георгиев, В. Буржоазният политически фронт..., с.269; Народният сговор (1921 — 1923). С., 1989, с.230-231.
- ⁷⁴ Националист (Велико Търново), №8, 20 окт. 1923; Независимост, №767, 10 ноем. 1923; №787, 5 дек. 1923; №790, 8 дек. 1923; №817, 12 ян. 1924.
- ⁷⁵ Независимост, №818, 14 ян. 1924; №819, 15 ян. 1924; №824, 22 ян. 1924; № 826, 24 ян. 1924; №830, 29 ян. 1924; №840, 11 февр. 1924.
- ⁷⁶ ЦДИА, ф.580, оп.1, а.е.29, л.10; Националист, №1, 6 апр. 1924.

- ⁷⁷ Независимост, №887, 8 апр. 1924; №888, 9 апр. 1924.
- ⁷⁸ Националист, №2, 20 апр. 1924.
- ⁷⁹ Пак там.
- ⁸⁰ Пак там, №5, 18 май 1924.
- ⁸¹ Пак там.
- ⁸² Пак там, №4, 11 май 1924; №5, 18 май 1924; №6, 1 юни 1924; Независимост, №905, 2 май 1924; №924, 28 май 1924.
- ⁸³ Така например в градските общински избори, проведени на 1 юни 1924 г., в шестте районни кметства на столицата НЛП печели само 4 мандата. Вж.: Народна правда, №7, 2 юни 1924.
- ⁸⁴ Националист, № 3, 2 май 1924; №4, 11 май 1924; №5, 18 май 1924; №6, 1 юни 1924.
- ⁸⁵ Независимост, №962, 15 юли 1924.
- ⁸⁶ Пак там, №84, 17 юли 1924.
- ⁸⁷ Пак там, №963, 16 юли 1924.
- ⁸⁸ Пак там.
- ⁸⁹ Пак там.
- ⁹⁰ ЦДИА, ф.580, оп.1, а.е.29, л.9-10.

LES ORGANISATIONS JUVENILES AUPRES DU PARTI NATIONAL-LIBERAL EN BULGARIE

(Novembre 1920 — juillet 1924)

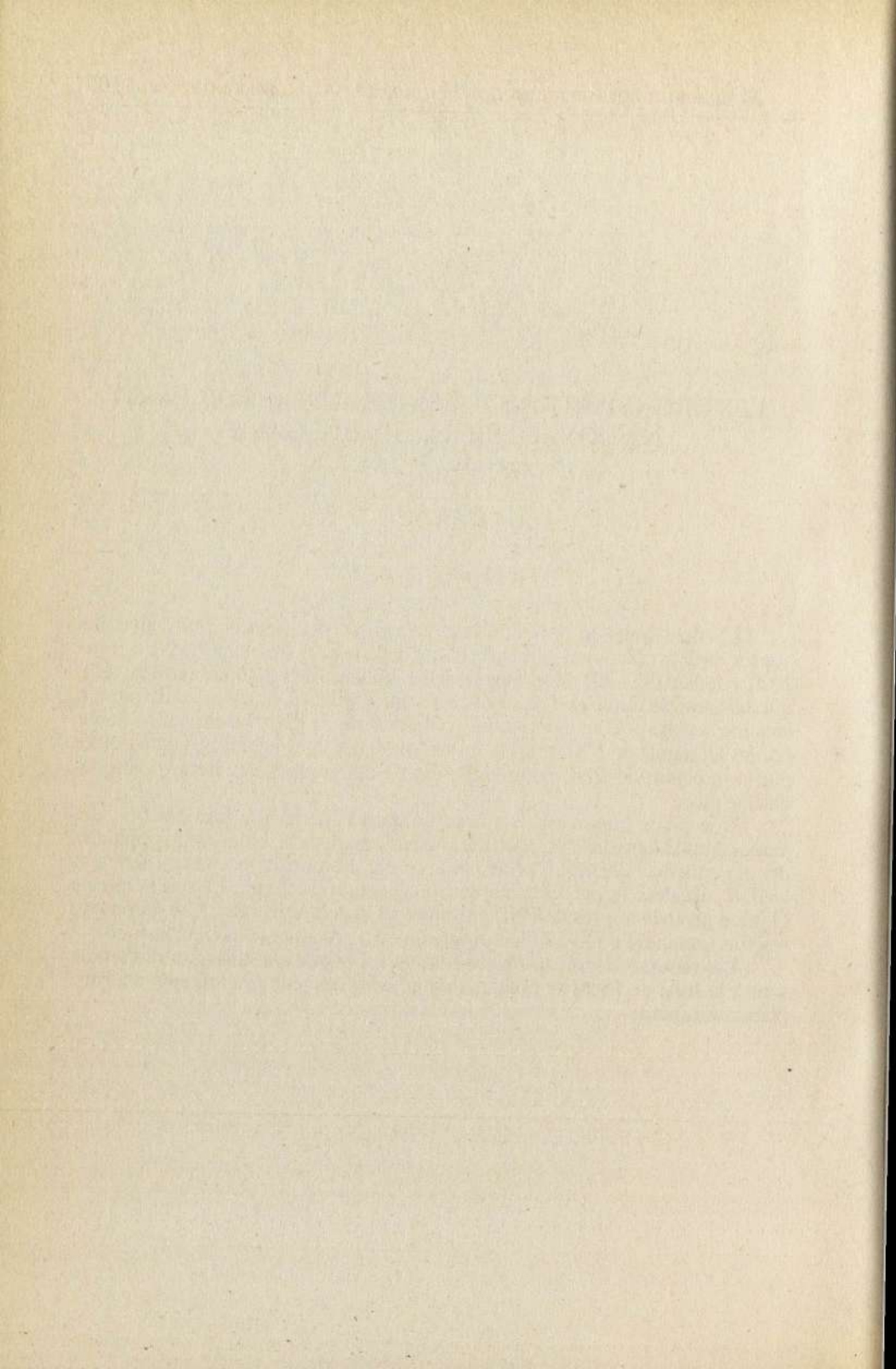
(RÉSUMÉ)

Veliko LETCHEV

L'article traite le développement historique des organisations juvéniles auprès du Parti National-Libéral (PNL) dans la période allant de Novembre 1920 à Juillet 1924. Ce développement est influencé par de nombreux facteurs qui diffèrent de durée et d'importance, parmi lesquels il est essentiel de retenir: la haute activité politique des jeunes sympathisants de PNL; les effectifs obtenus par les étudiants du PNL dans la formation de groupes juvéniles, l'aide portée par la direction du PNL pour l'adhésion de ces groupes aux luttes politiques dans le pays.

Une place importante est réservée dans l'article à la participation des jeunes dans la lutte du PNL contre le gouvernement de la seule Union populaire des agriculteurs bulgares. L'observation sévère du cours d'opposition menée par le PNL accélère le processus de leur maturation politique. La fondation de l'Union juvénile auprès de PNL en Juillet 1924 doit être considérée comme le résultat imminent de l'évolution progressive du processus déjà mentionné.

Les résultats de travail effectués durant la période considérée dans l'article sont à la base de l'activité politique ultérieure des jeunes adhérents du Parti National-Libéral.

	ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ	
	“СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ”	
Том XXIX	ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ	1991
кн. 3		
	TRAVAUX DE L'UNIVERSITE	
	“ST. ST. CYRILLE ET METHODE”	
	DE VELIKO TIRNOVO	
Tome XXIX	FACULTE D'HISTOIRE	1991
livre 3		

**ПО НЯКОИ ПРОБЛЕМИ НА
КОНСТИТУЦИОННИЯ
ВЪПРОС В БЪЛГАРИЯ
(1946 – 1947)**

Лора Дончева

Велико Търново, 1994

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DEPARTMENT OF THE HISTORY OF ARTS
AND ARCHITECTURE
1100 EAST 58TH STREET
CHICAGO, ILLINOIS 60637
TEL: 773-936-3700
WWW.HA.UCHICAGO.EDU

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DEPARTMENT OF THE HISTORY OF ARTS
AND ARCHITECTURE
1100 EAST 58TH STREET
CHICAGO, ILLINOIS 60637
TEL: 773-936-3700
WWW.HA.UCHICAGO.EDU

Интересът към така поставената тема се определя от необходимостта да се възстанови исторически вярната картина на събитията, свързани с един от важните моменти в обществено-политическия живот на България след Втората световна война — създаването на нова конституция, която трябва да регламентира основните начала на държавно-политическия и стопанския живот на обществото и да определи насоките на бъдещото развитие на страната. Допълнително основание за избора на този проблем е недостатъчното внимание, което му е отделено в съвременната българска историография и тенденциозните изводи, направени в резултат на необективния анализ на историческите факти. Целта на настоящата работа е да се направи опит за преодоляване идеологическата наслоеност на историографските оценки по проблемите на конституционния въпрос, чрез обективен анализ на конституционните възгледи на основните политически сили, отразени в изработените от тях конституционни проекти и отстоявани по време на парламентарните дебати във Великото народно събрание през пролетта на 1947 г.

В българската научна литература разкриването на позициите на политическите сили по конституционния въпрос е постигнато чрез последователно прилагане на марксистко-ленинското изискване за классово-партиен подход в историческото изследване. Анализът и оценката на конституционните проекти, които отразяват техните държавно-правни и идейно-политически възгледи, са съобразени с постулатите на марксистко-ленинската теория за държавата, изградена върху пълното отрицание на постиженията на политико-правната теория и практика на държавите с демократично управление. Утвърждава се тезата, че парламентарната демокрация е "исторически ограничена форма"¹, а Търновската конституция е "спирачка на развитието на народнодемократичната революция".² Според Н. Генчев проектът на Демократическата партия е "по-скоро програма на най-реакционните кръгове на едрата буржоазия за реставрация на стария строй", конституционните възгледи на Ст. Баламезов са "проява на ретроградния дух на формалистичните теории и доктрини на буржоазното държавно право", а характерните черти на проекта за конституция на Н. Петков, са израз на "социално-политическа демагогия".³ Я. Радев стига до извода, че в опозиционните конституционни проекти "отделните конституционни власти не са равни, нито са приведени в система, при която различните власти да се уравниват", а прокараният принцип за независимостта на депутатите "в преобърнат вид изразява привилегированото положение на изпълнителната власт".⁴ Същият автор, отричайки традиционните конститу-

ционни принципи на демократично управление, утвърждава становището, че конституционният проект на Отечественият фронт "закрепва юридически основните начала на една по-развита конституционна система в сравнение с най-последователните в демократичен смисъл буржоазни конституции."⁵ Я.Радев свързва положителните моменти в създаването на новата конституция с влиянието на съветското държавно право. Той разкрива процеса на прокарване на принципи и институции от съветското държавно право в българската конституция, което става за сметка на последователно отстраняване на характерните за парламентаризма принципи и механизми на осъществяване демократично устройство и развитие на обществото.⁶

Дейността на опозиционната група в парламента се оценява като неконструктивна и създаваща напрежение със своите "злостни обструкции и провокации".⁷ Според Я.Радев политическото поведение на опозицията във Великото народно събрание било пропито с ненавист към народнодемократичната власт, а репликата и апострофите, насочени към отечественофронтовското мнозинство се изразяват на "груб варварски език, лишени от всякакво остроумие."⁸ Анализът, който П.Остоич прави на идейните принципи и позиции, отразени в речите на опозиционните депутати, не отива по-далече от твърдението, че това е "един цикъл от лекции по буржоазно конституционно право, наситени с изобилие от хули и клевети срещу БРП(к) и народната власт."⁹ В отстояваната от опозицията идея за разделение на властите като единствена гаранция за демократично, балансирано управление се вижда опасност от ограничаване прерогативите на народното събрание и откъсване неговите действия от социалните инициативи на народните маси.¹⁰ Според М.Иусов опозиционните политически партии, съществуващи в рамките на политическата система на народната демокрация, без да бъдат органична част от нея, използват нейните парламентарни органи, за да призовават към реставрации на буржоазнодемократичната политическа система.¹¹

Оценките за значението на комунистическата партия при решаване на конституционния въпрос в съвременната историография, контрастират на негативния тон при разкриване ролята на опозицията в тези събития. Подчертава се приносът на комунистическата партия за изработването и защитата на отечественофронтовския проект за конституция. П.Драголюбов утвърждава мнението, че благодарение на своята отличаваша се със "страстна партийност и марксистко-ленинска научна обосновка" позиция, комунистическата партия успява "да разгроми идейно и политически буржоазната реставраторска опозиция"¹². Ако в парламентарните дебати отечественофронтовското мнозинство упорито настоява, че предложеният конституционен проект не узаконява социалистическия ред в страната, то от дистанцията на времето в историографията се утвърждава тезата, че внесената във Великото народно събрание проектоконституция е от "нов социалистически тип."¹³

Обективният подход към темата е свързан с необходимостта от

задълбочен и освободен от идеологически догми анализ на конституционните възгледи на политическите сили, отразени в създадените през есента на 1946 г. и началото на 1947 г. конституционни проекти, а също и с правдиво разкриване на същността и характера на парламентарните дебати във Великото народно събрание по внесения от конституционната комисия проект за конституция.

Полемиката във Великото народно събрание между парламентарната група на опозицията и депутатите на Отечествения фронт, носи белезите на конфликта между две очертали се тенденции в развитието на политическия живот на българското общество, на две противоположни концепции за обществения прогрес, на две системи от идейни ценности. Пряко отношение към поставения проблем имат реалностите и насоките във вътрешнополитическото развитие на България и влиянието, оказвано върху тях от състоянието на международните отношения през 1946 и първата половина на 1947 г. Анализът на конкретната историческа ситуация до голяма степен би съдействал за правилната оценка на политическото поведение на основните политически сили във Великото народно събрание, както и за характера и смисъла на политическите борби около създаването на новата конституция.

Българската историография, посветена на този период, разкрива достатъчно факти, които свидетелстват, че възникването и решаването на конституционния въпрос в България са съпътствани от непрекъснато растящо политическо напрежение в страната. Това е време, когато натискът на управляващата отечественофронтовска коалиция, в която водеща роля играе БРП(к) срещу публичните изяви на опозицията се засилва. С приемането на закони като закон за изменение и допълнение на наредбата-закон за защита на народната власт, закон за допълнение на закона за печата, закон за ръководство и контрол на войската през 1946 г., XXVI ОНС разширява законовата основа на настъплението срещу противниците на отечественофронтовския режим. Действията на БРП(к) приемат формата не на предизвикана реакция от дейността на опозицията, а по-скоро на съзнателно организирана и целенасочено провеждана кампания за унищожаване на българската опозиция.

Според В.Божинев курсът на политическо настъпление срещу опозицията, имащ за цел не само идейното ѝ разгромяване, но и "париране заговорническата и подривна дейност на реакцията", започва още в началото на 1946 г., но организирано и системно се провежда след образуването на второто отечественофронтовско правителство. За доказване на това твърдение авторът привежда в хронологически ред факти, отнасящи се до процеси срещу опозиционни лидери (през лятото на 1946 г. се провеждат процесите срещу Кр.Пастухов и д-р Г.М.Димитров); спиране на опозиционни печатни издания (февруари 1946 г. в. "Знаме" — за 10 дни, а през м.юни — за два месеца; април 1946 г. в. "Народно земеделско знаме" — за десет дни); процеси срещу военизирани групировки. В кампанията през 1946 г. започва да се прокарва тенденцията за търсене на връзки между нелегалните групировки и легалната опозиция (както е в процеса срещу организацията "Цар Крум").¹⁴

Според М.Исусов, упреците на съветското ръководство през пролетта и лятото на 1946 г., че българските комунисти проявяват пасивност и забавят революционния процес, ускоряват действията на ръководството на БРП(к) в определена посока. На 29 юни 1946 г. ПБ на ЦК на БРП(к) провежда заседание, на което приема план за настъпление срещу реакцията, а на състоялия се през месец август X пленум Г.Димитров посочва, че вътрешнополитическата ситуация се развива главно под знака на решително политическо настъпление против реакционните сили.¹⁵ Хронологията на събитията в организираната кампания за унищожаване на опозицията е свързана с два важни момента — началото на месец март 1947 г., когато БРП(к) получава съгласието на другите партии, Отечественият фронт да премине в широко настъпление срещу опозицията и началото на месец май 1947 г. след като ЦК на БРП(к) дава указания да се премине към още по-решителни действия за "задушаване" на опозицията.¹⁶

Г.Гунев развива и обосновава идеята за предварително замисляне и целенасочено провеждане на процесите срещу военните организации "Военен съюз" и "Неутрален офицер", чрез които да се създаде основата на обвиненията и доказателствата за унищожаване на легалната опозиция и нейният лидер Н.Петков.¹⁷ За подработване на следствието срещу организацията "Военен съюз" и Н.Петков с цел обединяване на двата съдебни процеса свидетелства Н.Павлов, виден функционер на БРП(к) преди 9.IX.1944 г. и непосредствено след установяване властта на Отечествения фронт, репресиран в края на четиридесетте години.¹⁸

Настъплението срещу опозицията с цел нейното унищожаване през 1946 г. и пролетта на 1947 г. е пряко свързано с реалностите в международните отношения и влиянието, което оказват Великите сили от антихитлеристката коалиция върху съдбата на България.

Още на Техеранската конференция става ясно, че САЩ и Англия фактически признават приоритета на Съветския съюз в решаването на въпросите за съдбата на Балканите.¹⁹ В съвременната историография си пробива път тезата, че решително значение за следвоенното развитие на България и на другите балкански страни имат договореностите между съюзниците от антихитлеристката коалиция. В духа на подобно твърдение се коментира октомврийската среща през 1944 г. между Сталин и Чърчил в Москва, на която според мемоарите на Чърчил се постига споразумение за разпределение сферите на влияние на Балканите.²⁰ Според М.Джилас, самият Сталин е имал разбирането, че в тази война, който завладее една територия ѝ налага своята социална система.²¹

Непосредствено въздействие върху българския вътрешнополитически живот оказва съветското военно присъствие и Съюзната контролна комисия, ръководството на която по силата на съгласиението за примирие, е поверено на Съветското главно командване. Приоритетното съветско влияние в решаването на българските проблеми, по красноречив начин се потвърждава от дейността на СКК. Главна роля в

осъществяване на контрола при прилагането на съглашението за при-
мирие имат съветските представители. В началния етап от дейността на
СКК, контактите между представителите на западните държави в нея и
българското правителство, се осъществяват само чрез съветските ръко-
водители в мисията. Ограничение се налага и върху движението на
представителите на Великобритания и САЩ извън София без придру-
жители — съветски офицери. Без последствие остават изложените
английски и американски претенции по отношение дейността на СКК
в меморандум до Ялтенската конференция.²² Едва през юли 1945 г.
съветското правителство излиза с предложение за бъдещата дейност на
СКК, което предвижда редовни срещи на председателя с британските и
американски представители, не по-рядко от един път на всеки десет дни,
както и предварително обсъждане на издаваните директиви по принцип-
ни въпроси.²³ Възшност съществени промени в по-нататъшната дейност
на СКК не настъпват. Ако през есента на 1944 г. ген.С.Бирюзов заема
твърда позиция по отношение съдбата на IV министерско постановле-
ние и свързаните с него събития, а през лятото на 1945 г. се произнася
за отмяна на изборите от XXVI ОНС, то през есента на 1946 г., когато
се организират изборите за ВНС и малко по-късно, когато се провежда
процесът срещу Н.Петков, съветските представители категорично се
противопоставят на искането на американските и английски предстиви-
тели за своевременна намеса и контрол от страна на СКК при провеж-
дането на изборите и при решаването на съдбата на Н.Петков под
предлог, че това било намеса във вътрешните работи на България.

Значително влияние при решаване на българските вътрешнополи-
тически проблеми оказва съветското ръководство и лично Сталин. В
съвременната историография все по-убедително се налага тезата, че
решението за ликвидирането на опозицията се взема извън България.²⁴
Още в края на март 1946 г., след неуспешния опит за прилагане реше-
нията на Московското съвещание от декември 1945 г., Г.Димитров
получава шифрограма от Москва, в която се отправят следните препо-
ръки към БРП(к) и ОФ за политиката, която трябва да следват по
отношение на опозицията: "... 2. Да предприемете редица обмислени и
умело организирани мерки за това да удушите опозицията."²⁵ Последва-
лите срещи в началото на юни 1946 г. на български комунистически
дейци със Сталин и съветското ръководство оказват решително въздей-
ствие върху тактиката на БРП(к) в процеса на ограничаване и ликвиди-
ране на опозицията.²⁶

Задълбочаването на противоречията между съюзниците от анти-
хитлеристката коалиция на периода на "студена война" в международ-
ните отношения през 1946-1947 г. имат като резултат все по-тясното
обвързване на България и другите страни с народна демокрация със
Съветския съюз, което придобива своя завършен вид в откритото при-
съединяване чрез участие и приемане доктрината на създаденото през
септември 1947 г. в Полша Коминформбюро.

Проявената готовност на западните държави да признаят легитим-

ността на правителството на Г. Димитров, чрез подписване и ратифициране на мирния договор с България през 1947 г., се явява друг важен момент от външнополитически характер, който ускорява разправата на отечественофронтовската власт с опозицията.

В такава сложна и противоречива вътрешнополитическа и международна ситуация през септември 1946 г. се провежда референдум за формата на държавно управление, а през октомври 1946 г. — избори за ВНС, което трябва конституционно да определи основните насоки в държавно-политическото и стопанското развитие на провъзгласената на 15 септември република. Подготовката и осъществяването на тези важни политически събития от най-новата българска история, преминава под знака на противопоставяне и отстояване на алтернативните по своята същност възгледи за държавно и политическо устройство на обществото на Отечествения фронт и опозицията.

В историческата литература е утвърдено становището, че опозиционните партии се ориентирали към подкрепа на идеята за република, поради опасността от дискредитиране пред народа при защитата на непопулярната кауза на монархията.²⁷ Несъмнено в това твърдение има известна истина, но се отминава фактът, че водещи опозиционни политически сили са партии като БЗНС-НП и БРСДП(о), които носят традиционно републиканската идея в себе си.

В политико-правен смисъл класическото разделение на държавите на републики и монархии към разглеждания исторически момент вече се поставя на преоценка. Според Ст. Баламезов, традиционното разделяне на държавите на републики и монархии не отговаря на съвременните реалности в конституционното изграждане на модерната държава. В неговото разбиране за делението на държавите според формата на управление се утвърждава принципът, че критерий в това отношение трябва да бъде доколко и как е гарантирано правото на изборителното тяло, чрез парламента или непосредствено да налага насоката на правителствената дейност. В този смисъл той определя три форми на управление — дуалистично, парламентарно-некабинетно, парламентарно-кабинетно.²⁸

Стремежът към обективна оценка на опозицията на една или друга политическа сила по проблема за формата на държавно управление през 1946 г. изисква отчитане на промените, които се налагат в политическото и конституционно-правното осмисляне на класическата формула република — монархия.

Открит остава въпросът до каква степен монархизмът и републиканството съществуват като традиционна черта в идеологиите на партиите и доколко те имат чисто теоретични или практически измерения в тяхното развитие и дейност. В монографията на В. Георгиев "Буржоазните и дребнобуржоазни партии в България 1934-1939 г." се прави интересна обобщаваща характеристика на тези идеи в политическия живот след 1934 г. Според автора антимонархизмът и републиканството, изповядвани от дребнобуржоазните партии и групи, имат стойността

повече на теоретичен, отколкото практически въпрос, и се различават съществено от антимонархизма и републиканската идея на комунистите. Ако една част от тези партии прегръща идеята за усъвършенстване на буржоазната демокрация на основата на Търновската конституция, (нефашистките буржоазни партии, БЗНС-Врабча 2, десницата на БРСДП), друга част (БЗНС-Пладне, "Звено", офицерите-деветнадесетомайци) издигат искания за "просветена и дисциплинирана демокрация", народническа власт и т.н.²⁹

В духа на тези разсъждения, с оглед на събитията след 9.IX.1944 г., когато монархическата институция е изгубила своето реално влияние, а Търновската конституция, възстановена формално, не гарантира политическия и стопански ред в страната, проблемът за формата на управление има своя акцент не толкова в избора между република и монархия, колкото в стремежа към узаконяване на демократичен ред, разбираан от управляващата отечественофронтовска коалиция като развитие и усъвършенстване на т.нар. народна демокрация, а от страна на опозицията като установяване на съвременна форма на парламентарна демокрация, която ще гарантира просперитета на обществото.

Противоречията при подготовката и провеждането на референдума се фокусират върху проблемите за принципите, които трябва да стоят в основата на управлението и силите, които ще упражняват управленческите и властническите функции в държавата. Опозиционният периодически печат огласява позициите на политическите опоненти на БРП(к) и Отечествения фронт. Вестник "Народно земеделско знаме" отразява разбирането на БЗНС-НП за същността на референдума по следния начин: "Ако днес се спори в България, то не е относно формата на управление, а относно съдържанието, което трябва да се даде на понятията като "демократична република", "народни свободи" и т.н.³⁰ Демократическата партия недвусмислено и точно заявява на страниците на вестник "Знаме": "Думата република сама по себе си не дава точен смисъл за характера на управлението. Има републики демократични, но има и авторитарни и тиранични. Думата република получава съдържание само по начина, по който се уреждат отношенията на властите, правата и свободите на гражданите, имуществените отношения и т.н. на основния закон."³¹ В същото време ДП вижда в стремежа на БРП(к) да утвърди водещите си позиции в управлението начин за налагане на нейните идейни принципи в държавно-политическия живот.³²

В кампанията по осъществяване на референдума за формата на държавно управление, всъщност се прокрадват първите нотки на изсяняване и противопоставяне на концептуалните виждания на основните политически сили по проблемите на новата конституция. Цялостно конституционните възгледи на Отечествения фронт и опозицията се разкриват в политическите борби около изборите за Велико народно събрание.

На 4 октомври 1946 г. е публикуван проектът за конституция на Отечествения фронт, създаден на основата на разработения през средата

на 1946 г. проект на БП на ЦК на БРП(к).³³ Конституционният проект се отличава със своя еkleктичен характер — в него се съединяват елементи на непоследователно приложен парламентаризъм и някои нови положения, заети от съветската конституционна система.³⁴ В него се утвърждава идеята, че "цялата власт произтича от народа и принадлежи на народа" (чл.2), а формата на управление се определя като "народна република с представително управление" (чл.1). Във втора глава се регламентират насоките на общественостопанското развитие, посочване приоритетното значение на формите на държавна и кооперативна собственост (чл.6) и при недостатъчно последователно и точно определяне възможността за реализиране на частния почин и развитие на частна собственост (чл.8). Разширяването на ролята на държавата в икономическата област се постига чрез функциите, които тя поема при направляване на външната и вътрешната търговия и при изготвяне на общ стопански план, целта на който е да постави в хармония развитието на държавния, кооперативния и частни сектор (чл.7, 10).

В трета глава са посочени функциите на конституционните органи — Народно събрание, председател на републиката, правителство, съдилища, местни органи на властта. Проектът предвижда широки правомощия на Народното събрание, които обхващат освен упражняването на законодателната власт и избора на председател на републиката (заедно с представители на околийските и областни съвети), общ избор на председател на Министерския съвет, главен прокурор, председател на Върховния касационен и Върховния административен съд. Народното събрание има изключителното право да се произнася по въпроса дали създадените от него закони са конституционно съобразени и да взема решение за прекратяване на дейността си преди изтичане на неговия мандат. В неговата компетентност е включена възможността да измени конституцията според установената процедура (чл.16, 20, 25, 83).

Принципите на парламентаризма, намерили място в проекта се отнасят до начина на съставяне на правителство и получаване на доверие от Народното събрание (чл.36).

Твърде ограничени са правата на държавния глава, който представлява републиката в международните отношения, назначава посочените от министър-председателя членове на правителството и приема техните оставки, подписва всички актове, за които се изисква указ по доклад на съветския министър, раздава ордени, упражнява правото на помилване и др.(чл.31).

Конституционните текстове, които се отнасят до упражняването на съдебната власт, предвиждат изборност на длъжностите председател на Върховния касационен съд, на Върховния административен съд, главен прокурор на републиката от Народното събрание и назначаване на останалите съдии и прокурори (чл.55), както и учредяване на съдилища за определени видове спорове и престъпления (чл.56).

Конституционният проект утвърждава императивния мандат, според който народните представители могат да бъдат отзовавани преди изтичане на срока, за който са избрани (чл.4).

Изброяването на основните права на гражданите става в духа на възможното и допустимото, без да бъдат предвидени категорични конституционни гаранции за тяхната ненарушимост и спазване (чл.60 — 76).

Този конституционен проект изцяло съответства на политическата линия на БРП(к) в периода на прогласената от нея народна демокрация, разбираана като етап в развитието на обществото в посока към социализъм. Според специалистите-юристи неговото основно съдържание се определя не от заетите парламентарни форми, а от принципите, прокарани под влиянието на съветското държавно право. Непоследователно прокараните принципи на парламентаризма, утвърждаването на принципа за единство на властта и поставянето на Народното събрание над останалите конституционни органи, зависимостта на народното представителство от избирателите, откритата перспектива за ограничаване на частната собственост създават необходимите предпоставки и улесняват действията на комунистическата партия към осъществяване на нейните програмни цели.

След публикуването на проекта за конституция на Отечествения фронт през есента на 1946 г., в опозиционния печат се появяват редица материали, които изразяват принципното виждане на опозицията по конституционния въпрос и представляват критика на основни моменти от обнародвания конституционен проект. В редакционни материали и статии на Ив.Коларов, Г.Петков, Ат.Москов, П.Стоянов, Г.Шевиков, М.Личев на страниците на вестниците "Свободен народ" и "Народно земеделско знаме", се подлага на критика преди всичко прокараният в конституционния проект принцип за единство на властта, чрез който се постига всевластие на Народното събрание, а другите конституционни органи се поставят в пряка зависимост от него. Развива се и мисълта, че в резултат на този основополагащ принцип, решаваща роля във вземането и прокарването на важни решения ще има партията, която е мнозинство в него. Авторите на материалите откриват в нарушаването на принципа за разделение на властите явление, характерно за всяка политическа диктатура.

Критикува се подходът към ограничаване правомощията на държавния глава, което води към обезличаване на самата институция.

Авторите отстояват принципа за независимост и несменяемост на съдиите и за създаване на Върховен конституционен съд, който ще се произнася по въпроса дали законодателните решения на Народното събрание са съобразени с конституцията.

Според тях правата и свободите на гражданите трябва да бъдат категорично и точно постановени, без да се оставя възможност на обикновения законодател да определя границите и реализацията на тези права и свободи.

Обосновава се необходимостта точно да се определи правното единство на бюджета.

От позицията на утвърждаване на труда единствено като неотменимо право се оспорва формулата, според която трудът е задължение на гражданите.³⁶

В печатния орган на Демократическата партия, вестник "Знаме", се поместват също материали, в които се подлагат на критика съществени моменти от отечественофронтовския конституционен проект — несигурността в съществуването и гарантирането на частната собственост, липсата на гаранции за правата и свободите на гражданина, императивния мандат и т.н. Цялостна оценка за този проект се дава в резолюция на ВС на ДП, според която "... отечественофронтовският проект представлява една крупна недемократична и противонародна назадничавост в сравнение със свободолюбивата Търновска конституция."³⁷

Вестникът на влизащата в управляващата коалиция партия "Звено" — "Изгрев", помества материали, в които известни учени-юристи като С.Баламезов, В.Ганев, П.Стайнов развиват и обосновават принципите на парламентаризма³⁸.

Всъщност идеите, намерили място на страниците на опозиционния печат отразяват постиженията на конституционно-правната мисъл, опираща се на вековния опит на развитите западни демокрации, но в същото време те са резултат и на осмисляне достойнствата и недостатъците на българската парламентарна традиция.

Актуалността на конституционния проблем през есента на 1946 г. и първата половина на 1947 г. предизвиква появата на няколко конституционни проекта на опозицията. Това са проектите на Демократическата партия, на проф.В.Ганев от името на Българската лига за защита правата на човека и гражданина и на БЗНС-НП³⁹. Със свои бележки по отечественофронтовския проект излиза и проф.Ст.Баламезов.

Най-общата характеристика на тези проекти е, че те утвърждават идеите на парламентаризма и демокрацията. В тях основополагащ е принципът за разделение на властите. В проектите са добре обособени правомощията и взаимоотношенията между основните конституционни органи.

Законодателната власт е съсредоточена изключително в дейността на Народното събрание (проект на ДП — чл.41; проект на БЗНС-НП чл.46; проект на проф.В.Ганев — чл.27). Институцията председател на републиката в опозиционните проекти намира своето място в системата на демократичното управление чрез определяне предмета на нейното действие като орган, осъществяващ върховен контрол над висшия изпълнителен апарат, притежаващ правото да назначава и уволнява министър-председателя и министрите (проект на ДП — чл.79; проект на БЗНС-НП — чл.15; проект на проф.В.Ганев — чл.51); да разпуска Народното събрание при съществуващи разногласия между законодателния орган и правителството преди изтичане на неговия мандат (проект на ДП — чл.23; проект на БЗНС-НП — чл.16; проект на проф.В.Ганев — чл.38).

Съдебната власт според тези проекти се осъществява от независими и несменяеми съдии, назначаването на които се извършва по реда, определен от съответния закон (проект на ДП — чл.92; проект на

БЗНС-НП — чл.68; проект на проф.В.Ганев — чл.62). Предвижда се учредяване на специална институция, която ще следи за спазването на конституцията при изработването и прилагането на законите. В проекта на проф.В.Ганев това е Конституционен гаранционен съд (гл.VI); Върховен касационен съд в проекта на БЗНС-НП (чл.72), Висш конституционен съд в проекта на ДП (чл.93).

В опозиционните конституционни проекти изменението на конституцията е предоставено на Великото народно събрание (проект на ДП — чл.63; проект на БЗНС-НП — чл.56; проект на проф.В.Ганев — чл.44).

Постановленията, които се отнасят до частната собственост са категорични — частната собственост е неприкосновена, а търговията и размяната — свободни (проект на ДП — чл.129-130; проект на БЗНС-НП — чл.84 — 85; проект на В.Ганев — чл.98). Утвърждава се правото на свободен труд и свързаното с него право на стачка (проект на ДП — чл.122; проект на БЗНС-НП — чл.96; проект на проф.В.Ганев — чл.91). Проектът на БЗНС-НП в тази си част съчетава категоричното признаване на неприкосновеността на частната собственост и неограниченото право на нейното наследяване с държавната намеса и контрол, чрез създаване на общ стопански план за поставяне в хармония на държавната, кооперативната и частна собственост (чл.95).

Значително място е отделено на правата и свободите на граждани. В категорична и недвусмислена форма е подчертана неприкосновеността на личността (проект на ДП — чл.115 — 116; проект на БЗНС-НП — чл.85). Предвижда се конституционна забрана на законите с обратна сила (проект на ДП — чл.119; проект на БЗНС-НП — чл.66; проект на проф.В.Ганев — чл.3) и на създаването и действието на изключителни съдилища (проект на ДП — чл.117; проект на БЗНС-НП — чл.71; проект на проф.В.Ганев — чл.85).

В проектите на ДП (чл.119) и на проф.В.Ганев (чл.87) се забранява създаването на концлагери, както и не се допуска принудително заселване на когото и да било в тях.

Парламентарното право на свобода на печата е гарантирано с конституционна забрана на всякакъв вид цензура (проект на ДП — чл.137; проект на БЗНС-НП — чл.113; проект на проф.В.Ганев — чл.82).

В пълнота са обхванати правото на свободно сдружаване на гражданите, както и на свободно провеждане на събрания (проект на ДП — чл.141 — 144; проект на БЗНС-НП — чл.110 — 112; проект на проф.В.Ганев — чл.83 — 84).

В проектите на БЗНС-НП и на проф.В.Ганев са включени конституционни текстове, с които се постановява, че правата и свободите на гражданите не могат да бъдат ограничавани и нарушавани и се предвижда наказателна отговорност за частни лица и държавни органи, които биха ги пренебрегнали (проект на БЗНС-НП — чл.117; проект на проф.В.Ганев — чл.89).

В началото на 1947 г. проф.Ст.Баламезов, специалист по конституционно право, излага своите виждания за конституционното устройство

на република България. За разлика от разгледаните конституционни проекти, в които е застъпена идеята за еднокамарен парламент, проф. Баламезов предлага парламентът да се изгради от две камари — Народно събрание и Народен отбор, като втората камара се избира от средата на самото Народно събрание. В тази парламентарна структура той вижда сериозна гаранция за ненарушаване буквата и духа на конституцията. Проф. Ст. Баламезов отстоява разбирането, че нова конституция може да се изработи от Учредително, а не от Велико народно събрание⁴⁰.

С избирането на Великото народно събрание, полемиката по проблемите на новата конституция се пренася първоначално в избраната от депутатите конституционна комисия, а през втората половина на май 1947 г. и в пленарната зала на парламента.

Внесена за обсъждане на 20 май проектоконституция е изработена на основата на конституционния проект на Отечествения фронт. Новите моменти в проектоконституцията отразяват тенденцията към развитие на вече установените принципи и положения в този проект.

Във варианта, изработен от конституционната комисия и внесен във Великото народно събрание, в по-категорична форма се развива идеята за държавната собственост като "+ общонародна" собственост (чл. 7), както и възможността за национализиране напълно или частично на определени клонове на промишлеността, транспорта и т.н. (чл. 10).

Конституционно се регламентира ролята на професионалните, стопанските и обществените сдружения и организации при изготвяне на общия стопански план (чл. 12).

Според този конституционен вариант, държавата направлява и контролира вътрешната и външна търговия (чл. 13).

В раздела, отнасящ се до институцията председател на републиката се прибавя чл. 35, с който се подчертава, че актовете на държавния глава са действителни, само когато са приподписани от министър-председателя или от надлежния член на правителството, които поемат отговорност за тях.

Според проектоконституцията, войската се поставя под върховното ръководство и надзор на правителството (чл. 45).

Конкретно се посочват случаите, в които членовете на правителството трябва да носят наказателна отговорност (чл. 52).

Друга редакция имат и текстовете, които се отнасят до надзора върху точното изпълнение на законите и институцията главен прокурор (чл. 61).

Тази проектоконституция, която изразява същността на отечественофронтовските възгледи за държавно-политическото и стопанското развитие на обществото, става предмет на оживени дискусии в парламента. Важно място в парламентарните дебати се отделя на основните конституционни начала. В изказванията на опозиционните депутати е залегнало убеждението в необходимостта от утвърждаване в новата конституция на принципа на разделение на властите, разбираан като

съществуване на обособени конституционни органи със строго определени изпълнителни, законодателни и съдебни функции и компетентности⁴¹.

Самата идея за разделение на властите се свързва с името на Ш.Монтескьо, считан за основоположник на теорията за конституционната държава. Според него, за да има действителна политическа свобода е необходимо обществената уредба да предполага възможността една власт да възпира друга. Трите власти трябва да бъдат разпределени между различни органи. Съсредоточаването на две от властите в ръцете на едно лице или орган, води до ограничаване на свободата⁴². Друг велик мислител на XVIII в., Жан-Жак Русо, развива идеята за народния суверенитет. Проблемът за противопоставянето или допълването на тези две идейни концепции съпътства по-нататъшното развитие на политико-правната мисъл. Двадесети век внася ново съдържание в разбирането на идеята на Ш.Монтескьо. Същността на принципа на разделение на властите се осмисля като разделяне функциите на суверенната държавна власт между различни държавни органи, които осъществяват своите взаимоотношения на основата на сътрудничеството и солидарността⁴³.

Според Ст. Баламезов, терминът разделение на властите съдържа три грешки, отнасящи се до това, че властта е една, а се говори за власти; че тя е неделима, а се говори за разделение и последно става дума не за разделение, а за поделение на отделните власти, т. е. за да бъде точен терминът, той трябва да гласи: разделение на властването⁴⁴.

В своите изказвания опозиционните депутати утвърждават принципа на разделение на властите като основополагащ за демократичната и правова държава. От тази позиция те критикуват принципа за единство на властта като осигуряващ базата за господство на една партия, която ще има мнозинство в парламента, като средство за установяване на диктатура. Парламентарната опозиция оспорва всевластието на народното събрание, чрез което се реализира в проектоконституцията този принцип от позицията на разбирането, че цялата власт принадлежи на суверенния народ, а не на парламента, който е само негово представителство⁴⁵.

В противовес на защищавания от опозицията принцип на разделение на властите, разбран в духа на изложените по-горе мисли, депутатите от партиите на Отечествения фронт са единни в отстояването на залегналите в проектоконституцията принцип за единство на властта. Те извеждат този принцип от идеята за върховенството на народния суверенитет и противопоставянето му на принципа на разделение на властите. В изказванията на В.Червенков и П.Цолов се прокарва схващането, че реализирането на този висш принцип на конституционното устройство се постига чрез поставянето на Народното събрание над останалите конституционни органи, тъй като то е възплътило в себе си народния суверенитет⁴⁶.

Въпросът за основните конституционни начала е пряко свързан с

определянето на формата на държавно управление. Смисълът на постановката, че България е демократична парламентарна република се свежда до това, че тази формулировка предполага конституционно закрепване на такава форма на управление, при която между конституционните органи ще се установят характерните за традиционната парламентарна демокрация принципи за взаимоотношения. Подчертаването в опозиционните конституционни проекти и изложения в парламента на формулата "демократична парламентарна република" съвсем не противоречи на прогласения в бл.2 на проектоконституцията принцип, че "цялата власт произтича от народа и принадлежи на народа". Опозицията приема идеята за народния суверенитет и счита, че той е неделим и неговата сила не може да бъде делегирана и обсебена дори от такъв висш представителен орган като Народното събрание. В този смисъл тя приема, че механизмът на упражняване на властта трябва да бъде такъв, че да не накърнява народния суверенитет, а това би било възможно само при едно балансирано, взаимодопълващо се, компетентно разделение на властите⁴⁷.

Народните представители от отечественофронтовското мнозинство защитават друго становище по този въпрос. Според В.Червенков, отстояването на формулата "Народна република с представително управление" съвсем определено идва да разграничи държавното устройство на България от страните с парламентарна демокрация чрез подчертаването на приоритета на Народното събрание, което трябва да осъществи народния суверенитет чрез превръщането му в единствен източник на властта⁴⁸.

Големия проблем за или против принципа на разделието на властите и свързаните с него спорове по формата на държавно управление, стоят в основата на разискванията по правомощията на конституционните органи, гаранциите на конституционното управление, статута на народните представители. Разгръщат се оживени дискусии при определяне компетенциите на отделните конституционни органи и взаимоотношенията между тях.

Според проектоконституцията, Народното събрание има приоритетно значение в системата на конституционните органи — избира министър-председател, председател на републиката (с представители на околийските и областни съвети), главен прокурор на републиката, председателите на Върховния касационен и Върховния административен съд, упражнява контрол над висшата изпълнителна власт, произнася се по конституционността на законите, саморазпуска се.

Опозиционните депутати оспорват някои от тези права на Народното събрание, основавайки се на своите идеи за балансирано парламентарно управление, изградено на сътрудничеството на конституционните органи, а не на господството на един от тях над останалите. Самите те не отричат първостепенната роля на Народното събрание при едно парламентарно управление, но виждат опасност при изключителните права, които са му поверени, на практика да се установи диктатура на партийното мнозинство в Народното събрание⁴⁹.

В системата от възгледи на опозицията, изборът на министър-председател от Народното събрание е израз на стремежа да се наруши връзката на председателя на републиката с представителното тяло, да се ограничи и лиши от действителни права институцията председател на републиката. Към това води и премахването на правото на държавния глава да разпусне Народното събрание при обстоятелства, наложени от промяната в общественото мнение и невъзможността на парламента да изпълнява своите задължения при съществени разногласия с правителството⁵⁰.

В този смисъл, ролята на държавния глава при осъществяване на държавната власт и управление, според представителите на опозицията, има своя оптимален вариант в схемата на класическия парламентаризъм и се изразява в следното: да следи за спазването на конституционността в управлението и да бъде арбитър между законодателното тяло и правителството. В системата на парламентарната демокрация държавният глава е този, който назначава министър-председателя и представените от него министри. Принципът на политическата (парламентарна) отговорност на министрите поставя в невъзможност държавния глава своеволно да назначава членовете на кабинета. В същото време правото на държавния глава да уволнява министрите, съчетано с правото на парламента да ги планира се явява гаранция за конституционното управление⁵¹. Чрез ограничаването на правата на държавния глава в проектоконституцията, последният се превръща според Й.Ковачев в "обикновен, прост служещ на парламента"⁵², лишава се от възможността да изпълнява определени функции по отношение контрола върху изпълнителната власт, въпреки че чл.35 отразява връзката му с нея, а също и от контакти с народното представителство при избора на висшите органи на изпълнителната власт.

Неустановеност има по отношение функциите, задачите и отговорностите на избирания от Народното събрание главен прокурор. Кой и как ще направлява и контролира дейността на този орган и не влиза ли народното събрание във функцията на управителен орган по отношение на главния прокурор, т.е. не излиза ли то извън обсега на своите законодателни и контролни функции? Това са въпроси, които поставят опозиционните депутати, опасявайки се от широките правомощия, гласувани на този орган и последствията, които би имала неговата дейност за нормалното осъществяване на държавно-политическия и обществен живот в страната⁵³.

Противоположна е оценката, направена от народните представители от отечественофронтовското мнозинство на конституционните текстове, отнасящи се до статута на Народното събрание. Всевластието на Народното събрание според тях изразяват най-пълно върховенството на народния суверенитет⁵⁴. Позитивна е преценката за ограничаването на правата на държавния глава, което според отечественофронтовските депутати не обезличавало тази институция, а гарантирало невъзможността държавният глава да установи авторитарен ред в страната⁵⁵.

В правото на Народното събрание единствено то да се произнася по конституционността на изработените от него закони, парламентарната група на опозицията вижда липса на гаранция за създаване на издържани в духа на конституцията закони, тъй като преценката на конституционната съобразеност на разработените закони би следвало да се повери на други лица (или институция), неангажирана с конкретното им разработване, с оглед на една обективна и задълбочена констатация.

Конституционното предвиждане на институция, към която ще може да се обърне всеки гражданин и учреждение с искане за проверка конституционността на всеки закон и в компетентността на която ще бъде силата да прекратява действието на противоконституционните закони, се явява според опозицията надеждна гаранция за демократично управление и правов ред в страната⁵⁶.

В духа на внесенния проект отечественофронтовските депутати считат, че единственият орган, който може и трябва да се произнася по въпроса, дали създадените закони противоречат или са в духа на конституцията, е самото Народно събрание⁵⁷.

Ефективността на работата на Народното събрание се свързва от опозицията с възможността депутатите да пристъпят към своите задължения с чиста съвест и убеждение, че те са представители на целокупния народ, а не представители на група избиратели. Свободата и независимостта в действията на народните представители е гаранция за успешната и творческа дейност на парламента като цяло. От тази позиция представителите на опозицията категорично се обявяват против императивния мандат, по силата на който депутатите се явяват обвързани от своите избиратели. Тази зависимост, изразена във възможността народните избраници да бъдат отзовавани преди изтичане на техния мандат ограничава свободата им да действат независимо при вземане на решения в парламента.

Проблемът според опозицията се фокусира във взаимоотношението между парламент и обществено мнение. Парламентът не може да не се съобразява с общественото мнение, но той трябва да запази относителна самостоятелност по отношение на него, тъй като то е твърде податливо на влиянието на различни фактори — морал, култура, политически борби и т.н. Краткостта на депутатския мандат, референдумът, разпускането на Народното събрание са форми на контрол, на обратна връзка между парламента и избирателите, чрез които се гарантира върховното право на народа да се произнася по състава на законодателното тяло. В този смисъл императивният мандат се явява само ограничение, спънка за ползотворната дейност на народните представители⁵⁸.

Противоположно е становището на депутатите от Отечествения фронт. В техните разбирания свободният мандат, който прави народния представител независим от своите избиратели, е антидемократичен и неприемлив. Според тях императивният мандат се явява важна гаранция

за върховен контрол от страна на народа⁵⁹. Изключение в тази насока е съмнението, което изразява народният представител от "Звено" А. Минков по отношение на императивния мандат, като вещаещ опасност от създаване на "олигархия на политически ръководства"⁶⁰.

Много са уточненията, редакциите, бележките, с които излизат опозиционните депутати при разискването на текстовете от проектоконституцията, отнасящи се до правата и свободите на гражданите. Опозицията настоява да бъде конституционно регламентирана невъзможността да се издават закони с обратна сила, които служат на управляващите за поправка на допуснатите грешки при липса на политическа прозорливост и при изменени социално-политически условия. Според нейните представители законите с обратна сила създават предпоставки за сериозно нарушаване на гражданските права⁶¹.

Непосредствена заплаха за правата и свободите на гражданите е предвидената в чл.60 на проектоконституцията възможност за създаване на специални съдилища, чрез които да се осъществява разправа с политическите противници на управляващите⁶². Идеята за ефективна и законосъобразна съдебна власт, която ще действа независимо че ще се подчинява само на законите е свързана с последователното прокарване на принципа на несменяемост на съдиите⁶³.

Опозиционните депутати настояват конституционно да бъдат забранени всички мъчения и унижаващи достойнството на личността действия, лагери и обществения за принудително възпитание⁶⁴, задържането без постановление повече от двадесет и четири часа и провеждане на ношни обиски⁶⁵.

В изказванията на представителите на опозицията се подчертава убеждението, според което, за да има действителна политическа свобода на гражданите, е необходимо в конституцията да се предвиди абсолютна свобода на печата от цензура и право на гражданите на политическо организиране при единственото условие създаването на политическо организиране да не противоречат на конституцията⁶⁶. Предлага се към прокламираното в чл.62 равенство пред законите да се добави изрично "без разлика на политическо убеждение"⁶⁷.

Опозиционните депутати категорично възразяват срещу чл.12 ал.2, с който без юридическо основание се закрепва конституционно ролята на обществени и стопански организации — на първо място отечественофронтовските комитети⁶⁸.

Особено критична е позицията по отношение на устройството на местните органи на властта. С чл.55 —56, според опозицията, се ликвидира общинското самоуправление⁶⁹. Й.Ковачев обобщава, че с унищожаването на общинската, околийската и областна автономия се постига централизация на управлението, която по своята същност е "диктатура над народа"⁷⁰.

Ако критиката на опозиционните депутати по отношение на четвърта глава "Основни права и задължения на гражданите" е насочена към недостатъчно категоричното и цялостно конституционно закрепва-

не на основните политически и граждански права и липсата на конституционни гаранции за спазването им (в качеството на установени конституционни механизми), то в изказванията на народните представители от парламентарната група на Отечествения фронт, акцентът се поставя върху конституционните текстове, отнасящи се до социалните права на личността. Твърде подробно те се спират върху правото на труд, почивка, пенсия и посочват достойнствата на членовете, които касаят изравняването правата на мъжа и жената, грижите за младежта, семейството и т.н.⁷¹ Положителната оценка на този дял от проектоконституцията съдържа и категоричната увереност, че най-голямата гаранция за спазването на правата на гражданите е отечественофронтовската власт и политическото съзнание, които партиите от Отечествения фронт култивират в трудещите се маси.⁷²

На фона на единните с духа на проектоконституцията изказвания на депутатите от мнозинството, отново Ат. Минков внася известно различие с настояването в конституцията да се включи текст, който ще предвиди създаването на специален закон за несменяемостта на съдиите с цел запазване на тяхната фактическа независимост⁷³.

Важен проблем в парламентарните дебати се явяват въпросите, свързани с насоките на стопанското развитие на обществото — форми на собственост, граници на държавната намеса в икономическата област, основни стопански фактори на икономическия прогрес и гаранции за свободната им изява. Основен акцент в изказванията на депутатите се поставя върху анализа на втора глава от проектоконституцията — "Обществено-стопанско устройство".

Според опозицията, постановленията за гарантирането на частната собственост, нейното наследяване и осигуряване на развитието ѝ са непълни и непоследователно прокарани. Неразрешен в проекта остава въпросът за наследяването на частната собственост, с което се предоставя на обикновения законодател неограниченото право да го урежда⁷⁴. Неопределеност е налице по отношение на инструкцията и процедурата, по която ще се определя коя собственост е придобита чрез "труд и спестовност"⁷⁵. Не представлява реална гаранция за съхраняването на частната собственост условната и лишена от реални измерения "особена закрила" на държавата по отношение на частната инициатива и собственост. Обезсилването на тази "особена закрила" става с предвидената в проектоконституцията възможност за национализиране "напълно или частично" на различни клонове на промишлеността, размяната, транспорта и кредита (чл. 10)⁷⁶.

Признаването на частната собственост и личния почин се ограничава и от чл. 12, с който се постановява, че държавата насочва с общ стопански план държавната, кооперативната и частната собственост. Й. Ковачев изразява съмнение в полезността от планирането, тогава когато то се въведе като "всеомогъщо право", което ще доведе до "невъзможност на граждани да действат по друг начин"⁷⁷.

П. Стоянов подлага на критика използването в проектоконститу-

цията понятие "общонародна собственост". Според него, народът, имайки своята държава, може чрез нея да нарежда по своите интереси собствеността, но това става само чрез държавата — посредством нейните органи и закони, т.е. друга собственост освен държавна няма⁷⁸.

Липсата на точни постановки в проектоконституцията за гарантиране на частната собственост, от една страна, безспорно приоритетното значение на формите на колективна собственост, съчетано с неограничената намеса и контрол на държавата в стопанския живот, от друга, дават основание на опозиционните депутати да направят извода, че стремежът на управляващите чрез предложения проект е намаляване на частната собственост и ограничаване на нейното наследяване и поставяне на гражданина в отношение на пълна зависимост от държавата чрез въвеждането на дирижираното стопанство като редовен конституционен принцип⁷⁹.

Опозиционните депутати градят своята критика върху разбирането, че частната собственост и инициатива са естественят двигател на стопанския и социален прогрес и стоят в основата на свободата, материалния и културен напредък във всяка демократична страна⁸⁰.

Не стоят на същата позиция представителите на Отечествения фронт. В изказването на П.Куний недвусмислено се подчертава, че чрез проектоконституцията се осигурява превръщането на частнокапиталистическия сектор в един второстепенен, негосподстващ сектор в народното стопанство⁸¹. Отечественофронтските депутати защитават тезата за необходимостта от приоритетно развитие на държавната и кооперативната собственост и за все по-решително засилване ролята, която трябва да играе държавата в стопанския живот. Проблемите на частната собственост според тях са достатъчно добре изяснени в предложения проект. Утвърждава се мнението, че чрез конституционните текстове, които регламентират стопанското развитие на обществото се цели осигуряване икономическата свобода на трудещите се и се декларира убеждението, че стопанската политика на Отечествения фронт най-пълно отговаря на интересите на основните класи — работници и селяни⁸².

Опозиционните депутати откриват противоречия и липса на последователност при утвърждаването на труда като основен общественостопански фактор. Признаването на труда за основен стопански фактор е свързано с изискването той да бъде свободен, тъй като само свободният труд създава икономическия просперитет и благоденствие в обществото. Антидемократично начало е неустановеността в устройството на труда според чл.6 и чл.63 на проекта. Според П.Стоянов липсата на свободен труд води до "модерно робство и отнемане свободата на човека."⁸³ Обвързването на труда със задължителни норми (чл.63) свидетелства според М.Личев за въвеждане на диктатура и чрез труда⁸⁴. Народните представители от опозицията настояват да бъде конституционно гарантирано правото на стачка и на свободен избор на труд, с оглед създаване на реални предпоставки за свободна изява на личната инициатива и утвърждаването на труда като действителен стопански фактор⁸⁵.

Постановленията за труда в проектоконституцията са подкрепени изцяло от изказалите се представители на отечественофронтовското мнозинство. Според тях признаването на труда за основен общественостопански фактор и едновременното му определяне като право и задължение на българските граждани изразява най-пълно и точно стремежа на народнодемократичната държава към установяване на трудова и социално справедлива демокрация⁸⁶.

Какви са всъщност цялостните оценки на опозиционните депутати и представителите на Отечествения фронт за представения конституционен проект?

Критичният анализ, който правят народните представители от опозицията на проекта ги довежда до извода, че това е една проектоконституция, лишена от обща концепция, непоследователна и противоречива в редица случаи. Причината за това според тях се дължи на различните влияния, оказани при изработването ѝ⁸⁷. Посредством тази конституция, която осигурява всевластие на Народното събрание по пътя на отричане принципа на разделение на властите и чрез определяне според неговата воля границите на съществуване на частната собственост и гражданските права, се открива възможност за създаване на една държавно-политическа система, при която партията, имаща мнозинство в Народното събрание ще установи своето влияние върху всички сфери на обществения живот.

Според Н.Петков, това е конституция, която с основните си положения създава система, присъща на тоталитарната държава⁸⁸. П.Търпанов счита, че конституцията в този си вид ще осигури "откриване пътя на узаконената диктатура и робството на българския народ."⁸⁹ Според Й.Ковачев с проектоконституцията "не се създава правова държава, а се създава една обикновена държава, в която може да се срещат по силата на широките текстове, които са създадени, и произволът срещу закона и произволът на самия закон."⁹⁰ П.Стоянов твърди, че "държавата, която създава проекта за конституция, е държава бюрократическа, държава на грубото ограничение и на убиването на всяка лична инициатива."⁹¹ Още по-точен и категоричен е М.Личев — "формата на проекта не е нищо друго, освен остатъци от демократичия етапа на пролетарска диктатура, с крайна цел комунизирането."⁹²

Депутатите от отечественофронтовското мнозинство са единни в цялостната си положителна оценка на конституционния проект. Според В.Червенков, Ан.Петров, П.Куниц, Т.Павлов, проектоконституцията не само отразява обективно новото съотношение на обществените сили в резултат на промяната на 9.IX.1944 г. и отговаря на характера на народната демокрация като по-висш тип държавно-политическо устройство на обществото по отношение на най-развитите форми на буржоазнодемократично управление, но и съдържа в себе си възможностите за по-нататъшното прогресивно развитие и усъвършенстване на народнодемократичната държава⁹³.

Търсенето на оптималния вариант на държавно устройство, което

да осигурява прогреса на обществото пряко кореспондира с идеите на опозицията и Отечествения фронт за Демокрацията.

Критиката, която прави опозиционната парламентарна група на проектоконституцията, отразява една цялостна система от идейни възгледи за същността на демокрацията и нейното значение за личността и обществото, механизмите на осъществяването ѝ. В центъра на демократичните възгледи на опозицията стои проблемът за осъществяване на действителна политическа, стопанска и духовна свобода на личността. Основен принцип в идейната концепция на опозицията е приемането на демокрацията не само като форма на управление, а като начин на живот, като единствен естествен път на политически, стопански, културен и нравствен прогрес. В този смисъл всяко отстъпление от общодемократичните ценности се осъжда от представителите на опозиционната парламентарна група.

Според опозицията демокрацията предполага управление на мнозинството, но при зачитане правата на малцинството. Демокрацията е такова състояние на обществото, при което наличието на гарантирани политически свободи е единственото условие и средство за създаване на мнозинство на основата на защитата на определена кауза за постигане на програмни цели. Осъществяването на демокрацията е възможно само при строг правов ред в обществото и при действително равенство на всички граждани пред законите.

Демокрацията се разбира не само като нормално функциониране в политически и стопански смисъл на обществото, но и като единствено възможен начин за неговото саморазвитие и самоусъвършенстване.

В цялостното разбиране на опозицията за демократичното устройство на обществото стои идеята за изграждането на такъв механизъм на държавна власт и управление, който ще гарантира правата и свободите на гражданите. Конституционното осигуряване на необходимите условия за свободното развитие и реализация на отделната личност в една правова и демократична държава, опозиционните депутати виждат в последователното прилагане на принципа на разделение на властите, разбран като сътрудничество и взаимно неутрализиране на конституционните органи. По този начин се пресича възможността от съсредоточаване на неограничени правомощия в един конституционен орган, в едно лице, което би било условие за установяване на диктатура, поставяща под заплаха свободната изява на личността.

Идеите на опозицията за демократично развитие на обществото контрастират на заложените принципи в проектоконституцията и защитаваните от отечественофронтовското мнозинство възгледи.

Ако опозицията вижда в демокрацията средство и цел на развитието, то мнозинството, в основната си част представители на БРП(к), е повлияно силно от комунистическата идеология, чиито основни постулати, формулирани от К.Маркс и Фр.Енгелс, са окончателно развити от Ленин. Марксистко-ленинското разбиране за демокрацията има преди всичко класово-политически характер — това е проблемът за полити-

ческото господство, за властта на една или друга класа. Не се обхващат и изследват други аспекти на демокрацията — в икономически, социално-психологически, културно-творчески план.

Демокрацията се разглежда като необходимо условие и средство за установяване на пролетарска диктатура, която е единствен път за изграждане на комунистическо общество. Издигането на идеята за месианската роля на една класа — пролетариата в обществения живот е свързано с отрицанието на основни демократични ценности — равни политически права на всички граждани, търпимост към политическите опоненти, еднакви възможности за създаване на мнозинство от всички политически сили на базата на свободно обсъждане на техните идейни програми. Комунистическата идеология съдържа и други несъвместими с демокрацията моменти — утвърждава класовата ненавист и насилието като решаващи средства за построяването на новото общество, а чрез идеята за революционния авангард и практиката на създаване на партиен елит, се реализира възможността за поява на нови форми на социално неравенство⁹⁴.

Тоталитарният дух на марксизма-ленинизма, приложен към стопанската сфера на обществения живот се реализира чрез одържавяване на икономиката и лишаването на гражданите от стопанска самостоятелност.

В държавно-политически план стремежът към строго прилагане на централизма в държавното управление е съсредоточаване на цялата власт в Народното събрание, създава реалната възможност комунистическото партийно мнозинство да налага своята воля и разбирания за насоките на общественото развитие.

Най-голямото посегателство на комунистическата идеология се изразява в ограничаване свободната изява в политическо, стопанско и културно отношение на личността. Докато идеята за демокрация поставя като централен проблема за осигуряване на оптимални условия за развитие и реализация на личността, то комунистическите догми унифицират културните стремления и нравствените търсения на личността, лишават я от свободна духовна изява и от правото ѝ на избор на гражданска позиция⁹⁵.

Разглеждането на демокрацията, като средство за постигане на победа в смисъл на установяване на диктатура на пролетариата, а не като цел на развитието на обществото към създаване на универсален механизъм на икономическо, социално-политическо, културно и нравствено усъвършенстване, стои в основата на идейно-политическите възгледи на комунистическото мнозинство и се отразява пряко в принципите и механизмите, заложили в защитаваания от тях конституционен проект.

Опитът да се анализират алтернативните конституционно-правни убеждения на Отечествения фронт и опозицията, като част от тяхната ценностна система, без да се обвържат с конкретната атмосфера на парламентарните дебати във Великото народно събрание, би означава-

ло да се изрази съгласие с изказаното в историографията твърдение за нетолерантност и неконструктивност в поведението на опозицията. Въсъщност поведението на политическите опоненти, начинът по който излагат и защитават политическото си кредо, са поредно доказателство за наличието или отсъствието на демократичен дух, който е присъщ на личности с демократични убеждения и принципи.

Поведението на комунистическата партия в България след 9.IX.1944 г. е потвърждение на основополагащия за комунистическата теория и практика принцип "който не е с нас е против нас" и той се проявява в непримиримостта към идейно различните; в неоправданите претенции за монопол върху истината. Строгото спазване на партийната дисциплина, идейната непоклатимост, с която се отстояват позициите, нетърпимостта към мнението на политическите опоненти са основен шрих към характеристиката на политическото поведение на комунистическото мнозинство в парламента. Апострофите, обструкциите, обидите и нападките от двете страни (но с преобладаване от страна на мнозинството) свидетелстват за високото политическо напрежение във Великото народно събрание. В политическото поведение на отечественофронтовската парламентарна група ясно личи сигурността в собствените позиции. Съветското военно присъствие в страната, ръководната позиция на БРП(к) в държавното управление, нейното подавяващо мнозинство в парламента, определя осъзнаваното от комунистическите депутати чувство на сигурност и политически приоритет. То се подхранва от амбициите за усвояване на цялата власт, макар и зад благовидните формули — народовластие, равенство, социална справедливост.

Мнозинството действа в парламента като монолитно цяло и този факт поставя проблема за плурализма в поведението и мисленето на депутатите, за личностното присъствие при решаването на важни за обществото въпроси.

Комунистическите депутати се придържат строго към разбирането, че свободата на действие се заключава в рамките на идейната програма и се подчинява на партийната дисциплина. Марксизмът-ленинизмът не само не отрича, но и утвърждава необходимостта от подчинението на индивида на колективната воля, изгражда и илюзията за единството между социалистическите идеи и едноличната диктатура⁹⁶.

В социално-психологически план организираниите общности отразяват една закономерност — издигането на личности, които до голяма степен олицетворяват същността на тези организирани структури. Лидерите, притежаващи качества и способности да водят масите, да изразяват и внушават определени идеи, да насочват техните действия, се превръщат в определен смисъл в образец за поведение, мислене и подражание, което от своя страна предполага стремеж към идентифициране на индивидите от тази общност с идеала в лицето на водещата личност⁹⁷. В този смисъл психологическата дилема за свободата на личността и нейната реализация при комунистическото мнозинство, се решава чрез отхвърляне на нейното бреме и разтвяряне в общата маса

на монолитното цяло, подчинено на идейните догми и на силната личност в лицето на Г. Димитров.

В комунистическото поведение прозира вече познатата от съветския опит схема на психологическо въздействие, чрез налагането на авторитета на комунистическия лидер — Г. Димитров, чрез създаването и натрапването на мита за неговата значимост за бъдещето на България. За изключителните достойнства на неговата личност се използват изрази, които в следващите години ще обсебят българския политически и духовен живот. В изказването на П. Таков Г. Димитров е издигнат на пиедестала на "учител и вожд на българския народ"⁹⁸, а Т. Павлов подчертава ролята и значението на комунистическия лидер като "най-голям вдъхновител, покровител и ръководител на всеотдайната наша материална и духовна култура"⁹⁹. Патетично звучат думите на П. Запрянов (БЗНС-ОФ), който характеризира нова България като "България на двама велики българи и исторически фигури от международна величина: Ал. Стамболийски и Г. Димитров, автентични и несравними изразители на мисълта, волята и съвестта на българските селяни и работници, безспорни представители на политическия гений на българския народ"¹⁰⁰. С подобаваща за комунистическата психология и йерархия вяроност и склонност към безкритично приемане на казаното от партийния лидер, на Г. Димитров се позовават и други комунистически депутати¹⁰¹. Посрещането на партийния лидер с ръкопляскания и ставане на крака подчертава значението, което се отдава на неговата личност, свидетелства за стремежа към утвърждаване на неговия авторитет, налагане на първостепенната му роля в създадалата се конкретна политическа ситуация, когато се решават важни за страната и народа въпроси.

Нюанси към психологическия портрет на комунистическото мнозинство, който е свързан с нейното политическо поведение в парламента, е нагласата за разкриване на врага и неговото разгромяване. Заплахите, отправени от комунистическите дейци към опозицията и парламентарният скандал при лишаването на Н. Петков от депутатски имунитет, са ярко доказателство за тази иманентна за комунистическото поведение враждебност към проявите на демократично мислене и изява. В изпълнените със заплахи реплики прозират перспективите на бъдещото развитие на политическия живот в страната¹⁰².

Политическото поведение на комунистическите съюзници в лицето на представителите на отечественофронтовските партии е пример за политически конформизъм — политическо обезличаване, принасяне собствената свобода и принципи в служба и подчинение на силните на деня, което е и високата цена за участието в упражняването на държавната власт и управление.

Поведението на мнозинството в парламента е демонстрация за категоричното намерение на комунистическите депутати и техните съюзници, да отстранят противниците на отечественофронтовския режим и да не отстъпят от конституционните принципи и механизми, залегнали в проектоконституцията, тъй като те откриват пътя към

обсебване на цялата власт и осигуряват реализацията на комунистическата партийна програма.

В тази обстановка на постоянен натиск — в обществото чрез ограничения в стопанския живот и непрекъснати нарушения на гражданските права и свободи, а в парламента чрез силата и волята на отечественофронтовското мнозинство — опозицията проявява забележително достойнство, отстоявайки последователно принципите на демокрацията. Предопределеността на изхода от парламентарните дебати се чувства в политическото поведение на опозиционната парламентарна група. Нейните членове обясняват своето неучастие в последния етап на дейността на конституционната комисия, с невъзможността за действително участие в създаването на проектоконституцията. Въпреки това, в пленарната зала представителите на опозицията използват своето парламентарно време, за да изложат и защитят демократичните си възгледи.

Докато във фракцията на отечественофронтовските депутати се откроява тенденция към подчертаване изключителните качества на личността на Г. Димитров, то в редовете на опозиционната група липсват подобни прояви, насочени към величаене на Н. Петков, безспорен лидер на опозиционния БЗНС. Показателен в това отношение е случаят с отнемането на депутатския имунитет на Н. Петков. Защитата на водача на опозицията от неговите съидейници е лишена от суперлативи и изразява твърдата убеденост в неговата невинност. Позицията на опозиционните народни представители съчетава отстояването на тезата за недостатъчни доказателства по обвиненията срещу Н. Петков, с убеждението, че чрез подготвяния процес отечественофронтовският режим се стреми да нанесе удар върху опозиционния БЗНС¹⁰³.

Трудно бихме могли да обясним непримиримото поведение на опозицията единствено с междупартийните борби за политическо надмощие и стремеж към властта. Ситуацията в България и света през първата половина на 1947 г. е такава, че изключва възможността трезвомислещи политици да не преценят тенденциите в общественото развитие и влиянието на международния фактор. Твърдото противопоставяне на прокарваните от мнозинството конституционни принципи, има в основата си традиционната убеденост в необходимостта от развитие и усъвършенстване на демокрацията. Последователната критика на проектоконституцията, защитата на алтернативен модел на конституционно устройство, издържан в духа на парламентаризма, точните и безкомпромисни оценки на политическия режим в България от страна на опозицията имат морално-политически характер. Политическата позиция и поведение на опозиционната парламентарна група във Великото народно събрание е една от последните публични изяви на свободната политическа мисъл в България, на открито противопоставяне на налагащия се комунистически ред в българското общество. Представителите на опозицията, ръководени от демократичните си убеждения, анализират критично политическите реалности в страната и правят забележително точни прогнози за бъдещето на България.

Изложените дотук мисли дават основание да се направят няколко извода. Конституционният въпрос през 1946—1947 г. се намира във фокуса на политическите борби в българското общество. Отечественият фронт и опозицията предлагат алтернативни по своята същност варианти за неговото разрешаване. Техните конституционни възгледи, отразени и защитени в периодичния печат, в конституционните проекти и парламентарните дебати във Великото народно събрание, са съществена част от цялостната им идеология.

Конституционните възгледи на опозицията са в духа на постиженията на политикоправната теория и практика на демократичните страни. Чрез предлаганите от нея идейни принципи, конституционни механизми и гаранции се отстояват демократични и общочовешки идеали, които откриват пътя на естественото развитие на народите към прогрес и усъвършенстване. Стремещт към създаване на универсален механизъм на държавно устройство, опозицията свързва с необходимостта от осигуряване на оптимални условия за пълноценно развитие и изява на личността.

Отричайки традиционните за парламентаризма принципи и механизми на гарантиране демократично устройство и функциониране на държавата, Отечественият фронт предлага конституционен вариант, при който се нарушава балансът във взаимоотношенията между държавните органи и се извежда Народното събрание като доминиращ фактор в сферата на държавната власт и управление. Новата конфигурация на конституционните органи в държавната организация създава възможност за налагане на партийна диктатура в държавния и обществен живот. Идеите за конституционно устройство на Отечествения фронт очертават контурите на обществото, в което държавата може да се превърне в инструмент за ограничаване и лишаване на гражданите от политическа, стопанска и духовна свобода. В своята същност възгледите на отечественофронтовското мнозинство са силно повлияни от комунистическата интерпретация на проблема за същността и характера на демокрацията.

Същността на демокрацията се изразява не само в системата от идейни ценности и практически модели за тяхното осъществяване, но и в начина на поведение и взаимоотношения в обществото. В този смисъл, политическото поведение на Отечествения фронт и опозицията внася допълнителен шрих в цялостния образ на политическите опоненти и дава представа за разположението и шансовете на политическите сили в края на 1946 г. и първата половина на 1947 г.

В заключение е необходимо да се подчертае, че с настоящата работа не се изчерпва голямата и значима по своята същност тема за конституционното санкциониране на промяната след 9.IX.1944 г. Нейната цел е оставянето на някои проблеми, свързани с оценяването на този важен за българското общество и държава исторически момент, без да претендира за тяхно окончателно и всеобхватно разработване.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Радев, Я. Държавни представителни органи 1944—1947 г. С., 1965, с.126.
- ² Генчев, Н. Политическите борби между Отечествения фронт и буржоазната опозиция около създаването на конституцията на НРБ от 1947 г. — Исторически преглед, 1962, №5, с.6.
- ³ Пак там, с.16 —26.
- ⁴ Радев, Я. Цит.съч., с.148
- ⁵ Пак там, с.138
- ⁶ Радев, Я. Влиянието на съветското държавно право за създаване на българската народнодемократична конституция. — В: Въпроси на държавата и правото при разгърнатото строителство на социализма в НРБ. С., 1964, 133 —171
- ⁷ Драголюбов, П. Изборните борби и работата на БКП в Народното събрание (1945 —1949 г.). — ИИИ БКП. Т.13, 1965, с.255
- ⁸ Радев, Я. Държавни представителни органи..., с.128 —129
- ⁹ Остоич, П. БКП и изграждането на народнодемократичната държава 9.IX.1944 — XII.1947 г. С., 1967, с.228 —229
- ¹⁰ Исусов, М. Комунистическата партия и революционният процес в България 1944 —1948. С., 1983, с.251
- ¹¹ Пак там, с.252
- ¹² Драголюбов, П. Цит.съч., с.263
- ¹³ Пак там, с.262
- ¹⁴ Божинов, В. Защитата на националната независимост на България 1944 —1947 г. С., 1962, 120 -125
- ¹⁵ Исусов, М. Сталин и България. С., 1991, с.47; Комунистическата партия и революционният процес..., 225 —226
- ¹⁶ Исусов, М. Политическите партии в България 1944 —1948. С., 1978, с.348; Генчев, Н. Разгромът на буржоазната опозиция в България през 1947 —1948 г. — ГСУ ик ВУЗ, 56, 1963, с.200.
- ¹⁷ Гунев, Г. Към брега на свободата или за Никола Петков и неговото време. С., 1992, с.115 —120.
- ¹⁸ Наумов, Д. Конвой. Документи (свитък първи). С., 1992, с.97 —98
- ¹⁹ Несторов, Хр. Антихитлеристката коалиция и деветосептемврийската революция в България. — Векове, 1974, № 4-5, с.21
- ²⁰ Гунев, Г. и Ив.Илчев. Уинстън Чърчил и Балканите. С., 1989, 230 —241; Лалков, М. Проблемът за южнославянската федерация (XI.1944

—П.1945 г.). —В: Сборник от лекции по следдипломна квалификация. VI, СУ, ИФ, 1983, с.115—116

²¹ Цит. по: Д. Драганов. В сянката на сталинизма. С., 1990, с.33

²² Пинтев, Ст. Начална дейност на Съюзната контролна комисия в България (октомври 1944 —януари 1945 г.) -Исторически преглед, 1979, № 4—5, с.196—203.

²³ Пинтев, Ст. България и английската политика от Московското примирие до Потсдамската конференция. —В: Международни отношения и външна политика на България след Втората световна война. С., 1982, с.20

²⁴ Гунев, Г. Към брега на свободата..., с.115; Н.Петков. След 42 години — опит за портрет. С., 1990, с.10; Исусов, М. Сталин и България..., с.41—50.

²⁵ Исусов, М. Сталин и България..., с.46.

²⁶ Пак там, с.46—48.

²⁷ Генчев, Н. Политическите борби..., с.9; Исусов, М. Политическите партии..., с.292—294.

²⁸ Баламезов, Ст. Сравнително и българско конституционно право. ч.1, С., 1938, с.176—177.

²⁹ Георгиев, В. Буржоазните и дребнобуржоазни партии в България 1934—1939. С., 1971, с.457—460.

³⁰ Народно земеделско знаме, №109, 13 авг. 1946.

³¹ Знаме, № 172, 20 авг. 1946.

³² Знаме, № 180, 29 авг. 1946.

³³ Генчев, Н. Политическите борби..., с.11—12.

³⁴ Български конституции и конституционни проекти. С., 1990, с.154—166

³⁵ Радев, Я. Влиянието на съветското държавно право..., 133—168

³⁶ Народно земеделско знаме, №150, 5 окт. 1946; №151, 6 окт.—1946; №156, 12 окт. 1946; №157, 13 окт. 1946; №158, 15 окт. 1946; №159, 16 окт. 1946; №15, 22 ян. 1947; Свободен народ, №197, 5 окт. 1946; №199, 8 окт. 1946; №215, 26 окт. 1946; №216, 27 окт. 1946; № 9, 15 ян. 1947; №22, 30 ян. 1947.

³⁷ Знаме, № 257, 28 ноем. 1946.

³⁸ Изгрев, № 693, 6 ян. 1947; № 694—696, 10—12 ян.1947; №745—749, 12—16 март 1947.

³⁹ Български конституции и..., с.167—213.

⁴⁰ Баламезов, Ст. Бележки върху проекта за нова конституция. —Изгрев, № 745—749, 12—16 март 1947.

⁴¹ Стенографски дневници на ВНС, дял II, кн.І, с.3—7

- ⁴² Монтеско, Ш. За духа на законите. С., 1984, с.225 —227
- ⁴³ Владикин, Л. Организация на демократичната държава. С., 1937, с.24; Стайнов, П. Разделността на властите и конституцията. —ГСУ, ЮФ, 1946 —1947, с.15, 25
- ⁴⁴ Баламезов, Ст. Цит.съч., с.100
- ⁴⁵ Стенографски дневници на ВНС, дял II, кн.І, с.51, с.78 —79, 108, 269, 278 —279.
- ⁴⁶ Пак там, с. 21, 160
- ⁴⁷ Пак там, с.81, 109, 269.
- ⁴⁸ Пак там, с.21
- ⁴⁹ Пак там, с.81, 278 —279, 292.
- ⁵⁰ Пак там, с.109, 270, 292.
- ⁵¹ Баламезов, Ст. Цит.съч., с.137 —158
- ⁵² Стенографски дневници..., с.280
- ⁵³ Стенографски дневници на ВНС, дял II, кн.І, с.81 —82, 292.
- ⁵⁴ Пак там, с.37, 45, 129.
- ⁵⁵ Пак там, с.27.
- ⁵⁶ Пак там, с.107, 279.
- ⁵⁷ Пак там, с. 27
- ⁵⁸ Пак там, с.51, 79, 109, 288.
- ⁵⁹ Пак там, с.22, 28, 38.
- ⁶⁰ Пак там, с.48.
- ⁶¹ Пак там, с.108, 279.
- ⁶² Пак там, с.82, 106, 280.
- ⁶³ Пак там, с.82, 106, 113.
- ⁶⁴ Пак там, с.82, 281.
- ⁶⁵ Пак там, с.110, 281.
- ⁶⁵ Пак там, с.110, 281.
- ⁶⁶ Пак там, с.52, 82, 110.
- ⁶⁷ Пак там, с.270.
- ⁶⁸ Пак там, с.79, 287.
- ⁶⁹ Пак там, с.106, 292.
- ⁷⁰ Пак там, с.280.
- ⁷¹ Пак там, с.27, 71, 240 —242.
- ⁷² Пак там, с.246
- ⁷³ Пак там, с.48.

- ⁷⁴ Пак там, с.52.
- ⁷⁵ Пак там, с.80, 278, 290.
- ⁷⁶ Пак там, с.105.
- ⁷⁷ Пак там, с.278
- ⁷⁸ Пак там, с.105.
- ⁷⁹ Пак там, с.52, 79 —80, 278.
- ⁸⁰ Пак там, с.107, 110, 291.
- ⁸¹ Пак там, с.100.
- ⁸² Пак там, с.23, 29, 70 —71, 100 —101.
- ⁸³ Стенографски дневници на ВНС, дял II, кн.I, с.106.
- ⁸⁴ Пак там, с.293.
- ⁸⁵ Пак там, с.272, 281.
- ⁸⁶ Пак там, с.71, 161, 239, 365.
- ⁸⁷ Пак там, с.104 —106.
- ⁸⁸ Пак там, с.51.
- ⁸⁹ Пак там, с.83.
- ⁹⁰ Пак там, с.283.
- ⁹¹ Пак там, с.113.
- ⁹² Пак там, с.285.
- ⁹³ Пак там, с.20, 23, 69, 94, 100, 166.
- ⁹⁴ Ленин. Събрани съчинения. С., 1981, т.38, с.88, 484 —485; т.40, с.277, 387 —388; т.42, с.159, 196 —197, 283; т.43, с.14, 57, 83 —84; т.44, с.386 —387; т.45, с.396.
- ⁹⁵ Соловьев, Вл. Стопанско начало на обществото. Социализъм и гражданско (буржоазно) общество. Шумен, 1904, 10 —11, 18 —19; Булгаков С. К.Маркс като религиозен тип. Пловдив, 1909, 9 —12; Кауцки, К. Тероризъм и комунизъм. Принос към естествената история на революцията. С., 1919, с.124 —125, 134, 150; Бердяев, Н. Социализмът. С., 1935, с.47; Източници на руския комунизъм. —Факел, 1990, №2, с.190, 193 —194; Ципко, Ал. Хороши ли наши принципи. —Новый мир, 1990, № 4, с.196 —197.
- ⁹⁶ Ленин. Цит.съч., Т.37, с.185.
- ⁹⁷ Фройд, З. Дисекция на психологическата личност. —Съвременник, 1989, №4, с.443; Илков, Ал. Психология на българската политическа партия. Лом, 1929, с.13 —19.
- ⁹⁸ Стенографски дневници на ВНС, дял II, кн.I, с.148.
- ⁹⁹ Пак там, с.168.
- ¹⁰⁰ Пак там, с.86.

¹⁰¹ Пак там, с.19 —20, 68, 241.

¹⁰² Стенографски дневници на ВНС, дял II, кн.І, с.19, 131 —145, 216 —223.

¹⁰³ Пак там, с.141 —150.

LES PROBLÈMES SUR LA QUESTION
CONSTITUTIONNELLE EN BULGARIE PENDANT
1946 — 1947

(RÉSUMÉ)

Lora DONTCHEVA

L'article présenté est un essai à surmonter les variations idéologiques des estimations historiographiques sur les problèmes de la question constitutionnelle, à l'aide d'une analyse objective des points de vue constitutionnels des forces politiques d'une très grande importance. Ces points de vue sont marqués dans des projets constitutionnels, élaborés d'elles-mêmes et défendus au cours des débats parlementaires dans L'Assemblée Nationale pendant le printemps de 1947.

Les points de vue constitutionnels de l'opposition sont conformés à la pratique des pays démocratiques. Leurs idées sur la structure de l'Etat et de la société sont liées à la tendance pour la formation d'un mécanisme universel de fonction du pouvoir étatique et d'un gouvernement qui assurera le développement de la personnalité.

Les idées du Front National rejettent les principes traditionnels du parlementarisme et les mécanismes de la structure constitutionnelle de l'Etat. La prévision d'une nouvelle configuration des organes constitutionnels et la rupture des relations entre eux, créent la possibilité d'imposer la dictature d'un seul parti dans la vie sociale. Elles menacent aussi la liberté politique, économique et spirituelle de peuple.

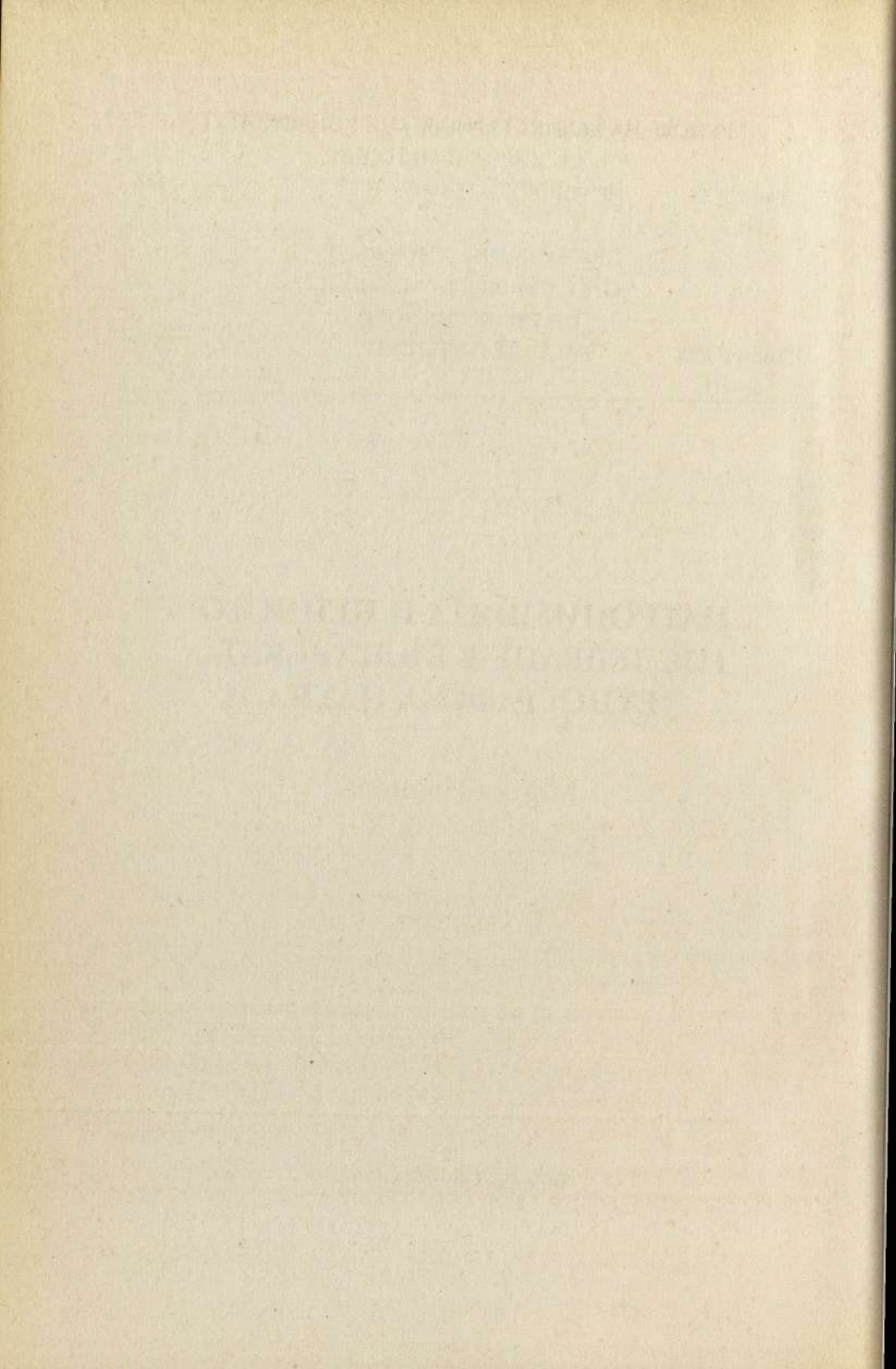
La conduite politique de Front National et de l'opposition, contribue à la révélation des opposants politiques. Elle nous présente les forces politiques et les chances des alternatives qu'elles exposent pour un développement démocratique en Bulgarie à la fin de 1946 et la première moitié de 1947.

	ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ	
	“СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ”	
Том XXIX	ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ	1991
кн. 3		
	TRAVAUX DE L'UNIVERSITE	
	“ST. ST. CYRILLE ET METHODE”	
	DE VELIKO TIRNOVO	
Tome XXIX	FACULTE D'HISTOIRE	1991
livre 3		

**ПАТРОНИМИЯТА И НЕЙНОТО
ИЗСЛЕДВАНЕ В БЪЛГАРСКАТА
ЕТНОГРАФСКА НАУКА**

Мария Иванова

Велико Търново, 1994

Чуждицата "патронимия" е сложна дума, образувана от лат. "pater" —баща и "nomen" —име и буквално означава наименование по баща.

В етнографските изследвания нейната употреба обикновено се свързва с две значения: като наименование по баща, което се отнася само за жената на бащата и техните деца от брака, и като понятие, с което се отбелязва традиционната патриархално-родова организация на едно общество¹.

Специално в българската етнографска наука предпочитанията на изследователите са към второто значение на патронимията, с което се обозначават родовите групи на българите като задруга, род или родова махала. Първите сведения за тях са от втората половина на XIX в., когато започват да се събират и описват обичайните норми на обществен живот в българските земи². Те са публикувани още през 60-те години на XIX в. в изследванията на В.Богишич за правните обичаи на славяните, който ги описва по следния начин. Когато семейството нарасне и в родното село няма достатъчно място за да се раздели, тогава близо до селото се основават "колиби" под управлението на дядото, глава на семейството. Тези "колиби" носят название по името на дядото, в управлението на който са основани: Влайковци, Ганчевци, Енковци и т.н. Понякога в "колибите" се срещат и няколко семейства със същите еднакви прозвища³.

По-късно, от 80-те години на XIX в., в нашата етнографска наука остава и сведението на Ив.Гешов за патронимичните родови отношения в Западна България. Когато описва задругата там, той отбелязва, че в Грахово децата на всички задругари от различни челяди се познават в селото по името на домакина. И той задава въпроса дали този факт не подсказва, че домакинът се счита за баща на цялата задруга⁴. Като доказателство Гешов изброява именно патронимичните названия на селата в Софийско, Трънско и Кюстендилско — Драгалевци, Филипповци, Обрадовци, Продановци, които са образувани по имената на първите заселени там родове⁵.

Към мнението на Ив.Гешов се придържа и другият голям български изследовател на задругата С.Бобчев⁶. В своите изследвания той също признава, че патронимичните названия на селата подсказват техния родов произход от нарастването на една първоначална задруга⁷.

Както за Гешов, така и за Бобчев българската задруга обединява няколко челяди в един дом и представлява т.нар. от В.Караджич "plures familiae in eadem domu"⁸. В Софийско и цяла Западна България тя се означава с народните названия "задружна челяд", "купщина", "купчина",

"у куп", "дома"; В Средна Родоп, Твърдишкия балкан, Софийско, Граховско, Искрецо — "дружина"; в Татар-Пазарджишко — "къща", "челяд"; в Търново и еленските села — "голяма къща", "дружина са вкъщи"; в Хасковско — "дружина вкъщи"; в Македония — "род", "кука", "колело"⁹.

Самото название "задруга" не се среща в народния говор на българите, но двамата автори са на мнение, че такива изрази като "задружни сили", "задружна къща", "те не са задружни, а самци" допускат нейното наличие и като народно название¹⁰. Даже Бобчев прави уговорка, че крива или права, думата "задруга" се употребява в науката и трябва да се примирим с нея¹¹. Той обаче обръща внимание и на останалите нейни научни названия, които се срещат в задграничните етнографски изследвания. Например французите приемат задругата като "communité de familiale" (семейна община); немците като "familien koinonie" (семеен кръг), а английските социолози като "joint family" (задружно, голямо семейство)¹².

В българската етнографска наука от края на XIX в. някои наши изследователи също предпочитат употребата на споменатите задгранични названия за "задругата" в своите изследвания. Например д-р В. Балджиев публикува обзорна студия върху българското персонално съпружествено право, в която въвежда чуждицата "familia" за означаване на "задругата"¹³. Според него в нашата обществена култура съществуват "два вида фамилии", които са образувани на две различни основания по отношение на фамилната собственост и власт.

В исторически план по-ранна е т.нар. "стара фамилия", която представя класическата древнославянска семейна община¹⁴. Тя обединява семействата на няколко поколения родственици по бащина линия в едно домакинство, където фамилната собственост върху имота е обща и неделима. Начело в управлението на фамилията застава най-старият или най-способният, избран от останалите членове, който олицетворява само фамилната власт в родовия колектив. Наричат го "старейшина" или "домакин" на фамилията.

Балджиев изрично споменава, че по правило в "старата фамилия" остават само семействата на мъжете, родственици на бащата, които по обичайното право наследяват фамилната собственост и власт¹⁵.

За разлика от "старата фамилия", другата, наречена от Балджиев "нова фамилия", обединява в едно домакинство само отделното семейство, начело с бащата¹⁶. Според него тя вероятно произлиза от разделението на класическата фамилия и през XIX в. вече преобладава в българските земи. Отличителните белези на новата фамилия са неограничената бащина власт върху фамилното имущество и управление, и безусловното подчинение на всички останали фамилни членове.

Според нас, употребената в случая от Балджиев лат. дума "familia" за означаване на българското домакинство също не се среща в народния говор на българите от XIX в. Например в своето подробно описание-отговор на обширния въпросник, изпратен от В. Богишич в България, Ст. Захариев вместо "фамилия" употребява народните названия "къща",

"домочадие" и "семејство"¹⁷. Според него къшата обединява по пет, шест средни домочадия и "секо семејство одделно има своето презиме като Секоловци, Углешовци, Караджиевци, Смиленовци, Мрџкарковци и пр."¹⁸ На въпроса на Богишич дали всички задругари са роднини по крѳв или не, Ст.Захариев отговаря, че "сичките семејства ся състават од домочадия еднокрѳвни."¹⁹ Сведенията на Ст.Захариев се отнасят за обществената култура на Западна Тракија и точно отразяват народната представа за семејство и род през 60-те години на XIX в.

По това време етнографски материали до Богишич испраща и П.Оджаков, който описва семејството в Търновско и Лясковец. Според него то представлява едно "домочадие" начело с башата, или най-възрастниот син, ако няма баша²⁰.

Чуждицата "фамилия" не може да се открие и в публикациите на големия български събирач на "живи старини" Д.Маринов. Неговите блестящо събрани етнографски сведения се отнасят за обществената култура на населението от Северозападна България през последните три десетилетия на XIX в. Те са подредени в книга II от поредицата "Жива старина" със заглавие "Племената, влаките, задругите, семејствата, имената и коровете в Западна България"²¹. Самото дълго заглавие подсказва, че авторът описва семејниот живот и родовите одношения, като приема, че те обхващат семејството, задругата, влаката и племето. В случај за Д.Маринов семејството е "най-малката единица в нашиот обществен строй", под којто "ние разбираме мџ и жена с децата си или без деца"²². Колкото до задругата, то тя е родствена единица, "семејство, състојаче од 10-15-20, па и повеќе малки семејства или домаќинства (мџ и жена и децата), които живеат в едно гумно, работят на едно, принасят в едно, едат наедно и се управљават од един човек"²³. В Северозападна България го наричат "старец", а сички останали са негови деца — "челяд"²⁴.

Всъшност употребата на названието "фамилии" в народниот говор на българите, откриваме пак в обществената култура на населението од Западна България, но вече събрана и описана в по-късно време од българската иследователка Р.Пешева. По-точно сведенията на Р.Пешева за семејниот бит и родовите остатоци на населението од Западна България са публикувани в 50-те години на XX в.²⁵ В тях за првиот път откриваме и конкретна карактеристика на народната представа за "фамилијата". Тя е описана по следниот начин од авторката. Фамилијата како родова група е образувана од неколку семејства, които произхождат од общ прадед и са свѳрзани помежду си с по-тесни роднински вѳрзки. Обичновено това са 3-4 поколения родственици, т.е. семејствата на братјата, првите братовчеди и техните деца²⁶.

Малко по-късно, в друга своя теоретична публикација за структурата на семејството и рода в България од края на XIX и началото на XX в. Р.Пешева вѳвежда и тезата, че "фамилијата" е патронимична родова група, којто вѳзниква чак след разделението на задругата²⁷. Доказателство за този извод тя тѳрси в научната концепција на М.Косвен за

патронимията, която отнася появата на отделните родови групи чак след разделението на семейната община (задругата — б.м.)²⁸. Р.Пешева приема още, че образуването на фамилията като родова група бележи и признаците, които придружават разлагането на патриархалния род и изчезването на действителните родови връзки²⁹.

Към мнението на Р.Пешева се присъединява и Л.Маркова, която в началото на 60-те години публикува обширна студия за социалната организация на българската селска община от XIX в.³⁰. Според нея групата семейства (т.е. фамилията — б.м.), която притежава общо име, води своя произход от една задруга, която е съществувала 3-5 поколения назад³¹. Л.Маркова поставя и проблема за броя на семействата във фамилията. Например в с.Хлевене, Ловчанско, тя обединява 34 семейства, които се отличават с общо патронимично название; в с.Горни Лом, Белоградчишко най-голямата фамилия включва 27 семейства; в с.Чупрене — 17 семейства; в с.Ръжево Конаре, Пловдивско — 17 семейства и т.н.³² Все пак, тя приема, че в българското село преобладават родовите групи с общо патронимично название, които обединяват по-малък брой семейства и добре помнят фамилията си произход³³. Накрая Л.Маркова обобщава, че българските патронимични родови групи от XIX в., с присъщата им родова екзогамия и трудова взаимопомощ, трябва да се тълкуват като остатък от епохата на първобитнообщинния родов строй³⁴.

В действителност, ние вече забелязваме, че през 60-те години на XX в. в българската етнографска наука се оформя нова концепция за патронимичната родова група "фамилия", която е съвсем различна от останалите, утвърдени в края на XIX и началото на XX в. Например докато за Балджиев "фамилията" е родова група, равнозначна на описаната от Гешов, Бобчев и Д.Маринов "задруга", то за Р.Пешева и Л.Маркова образуването на българската "фамилия" се отнася чак след разделението на задругата³⁵.

Споменатото различие в тълкуването на фамилията като родова група се запазва и през следващите десетилетия в изследванията на българските етнографи. Първо ще отбележим мнението на Хр.Вакарелски, който приема, че в по-ново време (разбирай първите десетилетия на XX в. — б.м.) в народния говор на българите, все по-често за означаването на семейството се употребява чуждицата "фамилия"³⁶. От друга страна, в нашата етнографска наука е прието и становището, че само в Северозападна България малката родова група, която обединява семействата на 3-4 поколения родственици се нарича "фамилия"³⁷. Същата родова група в Средна Западна България носи народното название "кръв", а в останалите български земи за нейното обозначение няма специализиран термин³⁸. Докато за Р.Пешева семействата от една фамилия в Северозападна България са разположени в няколко самостоятелни домакинства, то за К.Дончев същите семейства могат да живеят и "на куп", т.е. заедно в едно домакинство³⁹. Според Е.Керемидарска, в Кюстендилско фамилията включва роднините по бащина линия до 4,

най-много 5 поколения, които имат общо потекло, име и някога са живели заедно⁴⁰. В Годечко за В.Филчева теренните наблюдения показват, че фамилията като родова група обединява всички родственици, които живеят в една къща⁴¹. Същото народно тълкуване е записано от К.Кръстанова и в Знеполе, където фамилията събира в едно домакинство семействата на няколко женени братя⁴². Към мнението на К.Кръстанова се присъединява и Д.Москова, която описва семейната организация в Пловдивско. Според нея в този български край населението подразбира фамилията като голямо, неразделно семейство, състоящо се от родители, оженени синове и внуци⁴³.

И така, ако трябва да обобщим изследването на родовата група "фамилия" в българската етнографска наука от втората половина на XIX в. до наши дни, можем да извлечем следните изводи. Преди всичко в повечето от публикациите вниманието на изследователите е насочено главно към стопанското развитие на българската "фамилия" като домакинство в края на XIX и началото на XX в. Даже всички автори поставят именно нейната социално-икономическа организация и като водещ фактор в определението ѝ като родова група. Затова може би и фамилините родови граници са толкова непостоянни и се движат от нуклеарното семейство до т.нар. истинска "задруга" и групата независими в стопанско отношение близки родствени семейства.

За съжаление почти неизследвани остават другите родови белези на нашата "фамилия" като патронимията, образувана от личното име на нейния основател, или родовата екзогамия, която е задължителна за всички нейни членове. Можем само да отбележим, че всички изследователи приемат "фамилията" като родова група, която обединява родственици по кръв и се отличава по своето патронимично название. Онези изследователи, които я тълкуват като родова група, която включва повече от едно семейство, са единодушни, че това са семейства само на патрилинейните родственици — мъже. Според обичайното народно право по патрилинеен път от баща на син се предава и патронимията, образувана от личното име на основателя на фамилията. Колкото до развитието на родовата екзогамия, която придружава "фамилията", нашите изследователи само отбелязват, че тя се отнася и за третите братовчеди на българите от края на XIX и началото на XX в. Този е родственият кръг, определен и от каноническото право⁴⁵.

Всъщност, така описана, родовата екзогамия по-скоро очертава границите на другата по-голяма патронимична родова група, известна в българската етнографска наука като "род". За нейното означение в Северозападна България населението употребява още народните названия "влака", "джинс", в Средна Западна България "братство", а в Родопите "корен" или "джинс"⁴⁶.

В нашата историография се откриват и по-конкретни етнографски сведения за динамиката на родовите отношения в отделните краища на българските земи. Например през втората половина на XIX в. населението на Северозападна България тачи рода до седми повой⁴⁷. В Западна

Тракия кръвното родство също "се възпира" до седма степен, а в Чепинските села се женят и в четвърта степен⁴⁸. В Пирдопско женитбите са разрешени чак след осмата степен на родство, което ще рече, че и родът се пази дотогава⁴⁹. До 20-те години на ХХ в. в Кюстендилско родът се пази до 4-6 поколения, след което той обединява само родствениците до 3-4 степен⁵⁰. В Годечко забрана за брак съществува до 3-6 повой, а от началото на ХХ в. и до 3-4 повой⁵¹. В Средните Родопи женитби не се разрешават до трети братовчеди, а по спомени и до пети пояс⁵². В Източна България женитби не се разрешават до седми пояс, а в Ловешко заради имот се срещат и женитби между втори братовчеди⁵³. В райони с по-архаична обществена култура родът се пази и до девето коляно, като забраните за брак имат различна сила за родствениците от бащиния и майчиния род⁵⁴. Например за населението в Средните Родопи родството по баща "излиза" по-бързо отколкото родството по майка⁵⁵.

В цялата българска етническа територия се съхранява непокътнато и народното поверие, че ако "се вземат двама млади" от един род, то родът ще е нещастен до девети пояс. Народна пословица гласи, че бащина и майчина клетва също стига до девета рода⁵⁶.

От описанието е видно, че членовете на рода са свързани помежду си с ясното съзнание за конкретна родова близост. Според Р.Пешева външен израз на това родово единство е именно общото патронимично название, характерно за всички родственици. Понякога то се предава от поколение на поколение до шеста-седма степен на родство⁵⁷. Иначе в Ловешко родовото име се пази до трето коляно, а в Кюстендилско най-много до четвъртото и петото⁵⁸.

Всеки род се отличава и със своя морална характеристика, която определя отношението към неговите членове в традиционното българско общество. Например българите вярват, че от "калпав род не може да излезе добър човек"⁵⁹. Обикновено най-престижна е народната представа за род, който притежава изключително силна родова солидарност и трудова взаимопомощ между своите членове. Много често те имат и свое "родово" място в селското гробище, за да са заедно и на "онзи" свят.

Независимо от народната поговорка, че "род рода не храни" все още в края на ХІХ и началото на ХХ в. се среща и използването на общи, неразделени родови имоти. Например в Ловешко и през 20-те години на ХХ в. като такива се запазват горите и пасищата⁶⁰. В Пловдивския край се владеят колективно ливади, воденици и тепавици. Последните се използват от всеки родственик за определени дни (саръ). Тук се срещат и т.нар. "роднински дървета", които се берат от всички родственици, докато е живо дървото⁶¹. До 50-те години на ХХ в. в Кюстендилско като общи родови имоти се използват "корините" и "мерите"⁶². Най-често родовият имот се означава с названието "заеднички" (общи) ливади, гори, мелници и тепавици. Като далечно ехо от първичната стопанска общност на рода се тълкува и до късно съхранената обичайна норма при закупуване на имот, предимство да имат роднините⁶³.

Когато бащиният род, който обединява само семействата на своите

родственици-мъже, се отличава и с патрилокалната си териториална форма на организация, тогава се образува и патронимичната родова махала, която постепенно може да прерастне и в село. Според Р.Пешева в края на XIX и началото на XX в. родовата махала е най-многобройната патронимична родова група в традиционното българско общество⁶⁴. Означава се с народните названия "братство", "махала" и "колиби"⁶⁵. Запазена е предимно в Западна България и Централна Стара планина⁶⁶. Среща се още в Ботевградско, Тетевенско, Ловешко, Троянско, Габровско, Севлиево, Еленско и отчасти Сливенско. Откриваме я също и в полите на останалите планини — Рила, Пирин, Родопите, в Кюстендилско и Благоевградско⁶⁷.

Всички изследователи са единодушни, че в родовата махала родствениците са обединени в отделни самостоятелни домакинства. Според Р.Пешева в една родова махала могат да бъдат разположени до 15-20 домакинства⁶⁸. Например в с.Чупрене, Видинско родовата махала на Ранчински е от 11 домакинства, на Мартинови от 13, на Караиванови от 14, на Дафинкичови от 17 и т.н. А в с.Трекляно, Кюстендилско и гробищата са разделени на 14 части, съобразно 14-те родови махали в него⁶⁹.

Основна тенденция в развитието на родовата махала е неусетното преминаване на роднинските взаимоотношения в съседски. Причината е в естественото нарастване на отделните родствени домакинства и в тяхното разделение, което изисква нови поселения за младите семейства. По този начин се образуват допълнително нови родови махали, които вече съставят селото. Като спомен от старата родова махала остава нейното патронимично название, което вече се превръща в общоселско наименование. Обикновено всички жители на селото помнят и преданието за своя общ родов произход в миналото. Помежду си те се отличават и със своите съседски взаимоотношения, които понякога твърде много се доближават до класическите родови отношения. Такива са например обичайните норми за трудова взаимопомощ между съседите, които се съхраняват в българското село почти до средата на XX в.

* * *

До тук ние се постарахме обективно да изложим всички публикувани сведения за патронимичната родова организация на българите в нашата етнографска наука.

Започнахме с конкретното описание на патронимичната родова група, наречена "задруга" или "фамилия", след което продължихме и с описанието на останалите патронимични родови групи — рода и родовата махала. Избрахме точно този модел на изложение, защото той най-вярно представя и нашата историографска традиция при изследването на родовите отношения. Както проследихме, тя се отличава с конкретни етнографски описания на отделните патронимични родови групи, но сякаш остава безпомощна да отговори еднозначно на най-важния въпрос, свързан с тяхната родова характеристика. Защо точно

"задругата" или "фамилията", бащиният род и родовата махала представят именно патронимичните родови групи в традиционната родова структура на българите. Кой са онези техни специфични родови особености, които ги превръщат в толкова авторитетни социални групи за българина дори и в началото на ХХ в.

На тези два въпроса ние ще си позволим да потърсим ново научно решение, което предлагаме на вниманието на нашата етнографска наука.

Най-напред ще започнем с употребата на самото понятие "патронимия" в етнографските изследвания. Вече знаем, че първото се употребява за означаването на буквалното наименование по баща, а след това и за означаването на патриархалнородовата организация в едно общество. Онези изследователи, които приемат употребата на "патронимията" само като наименование по баща, се базират на твърдението, че във всяко общество реалните или фиктивните родови отношения по кръв започват винаги от семейството⁷⁰. Затова те тълкуват и патронимията само като наименование по баща, което се отнася за жената на бащата и техните деца от брака. В противен случай за тези изследователи употребата на понятието "патронимия" не може да обхване всички останали бащини родственици и да отрази реално родовите отношения между тях⁷¹. Обратно на току-що описаното мнение, другата част от изследователите приемат, че патронимията като понятие може да обозначи цялата патриархалнородова организация на едно общество. Основание за своето твърдение те откриват в самата етимология на думата "патронимия". В Етимологичния речник на латинския език, съставен от френските учени А.Ерну и А.Мейе е записано, че думата "pater" не се употребява за означаването на буквалното физическо бащинство, за което съществуват думите "parens" и "genitor". Според тях основното значение на "pater" е в неговата употреба като название за бащата, който е начело на определен социален колектив. Например "pater dominus" и "pater familias"⁷². От посоченото етимологично значение на думата следва и тълкуването на патронимията като понятие, което подсказва социалната значимост на бащата при обединението на неговите потомци в един колектив⁷³.

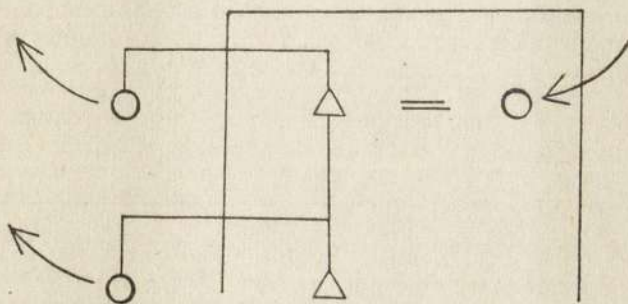
От написаното дотук следва, че за нас остава задачата първо да проследим развитието на българската патронимия като наименование по баща и форма на родова организация, за да определим и нейното социално значение за родовите отношения в българското общество.

За целта ще започнем с едно обобщаващо мнение за българските изследователи, което показва, че нашата патронимия обединява семействата на кръвните родственици — мъже. Нещо повече, изследователите подчертават, че това са семействата на онези кръвни родственици-мъже, които имат общ произход от един прадед и чието лично име се превръща в патронимично название за целия родов колектив⁷⁴. За нас тези две твърдения са много важни, за да приемем, че изследването на патронимията като наименование по баща и форма на родова организация

трябва да започне също от родовите отношения в семейството на прадеда-основател. С други думи казано, ние трябва да проследим първо родовите отношения по брак и кръв в нуклеарното семейство, за да открием главния структурен принцип, по който се извършва перманентното набиране и на останалите родственици в българската патронимична родова организация.

Вече знаем, че в нашето традиционно общество от XIX в., за да се осъществят брачните отношения между един мъж и една жена те трябва да принадлежат към две различни родови групи по рождение. Това положение е продиктувано от обичайно-родовата норма, наречена екзогамия, която забранява брачните отношения между близките кръвни родственици. Всички изследователи на родовите отношения подчертават обаче, че след брака жената-брачен партньор вече принадлежи към родовата група на своя съпруг. Доказателство за нейната принадлежност е именно наименованието по мъж, което тя получава като родственица по брак⁷⁵. Например Кольовица, Иванца, Илчовица и т.н.

Към родовата група на брачния партньор-мъж принадлежат и децата му от брака, които получават същото наименование, образувано от личното му име, но вече като родственици по кръв⁷⁶. Или оказа се, че в основата на българската патронимия е семейството на брачния партньор-мъж, което обединява в една родова група неговата жена и децата от техния брак. Графично можем да изобразим родовите отношения между тях по следния начин⁷⁷.

В случая, изобразеното първо родово отношение показва, че брачните партньори веднъж са мъж и жена като родственици по брак и втори път баща и майка за своите деца. Като такива те принадлежат и към първото поколение родственици по кръв, от които ще започне формирането на патронимичната родова група на бащата-мъж. Отвесно спуснатата черта, с която се означава родовата принадлежност по кръв между поколението на родителите и техните деца показва, че те също се отнасят към родовата група на своя баща като майка си. В зависимост от пола децата също могат да бъдат мъжки и женски, т.е. синове и дъщери на своите родители.

Според нас след този анализ вече не е трудно да се определи и кое от децата в българското семейство ще има по-важно значение за перманентното набиране на родственици в бащината патронимична родова група. Това ще бъде синът, който след време ще повтори функциите на своя баща като брачен партньор-мъж и по този начин ще осигури следващото поколение родственици по брак и рождение за бащината си родова група. Обратно на него, дъщерята, както своята майка, ще напусне родовата група на баща си и след брака ще принадлежи към родовата група на своя съпруг.

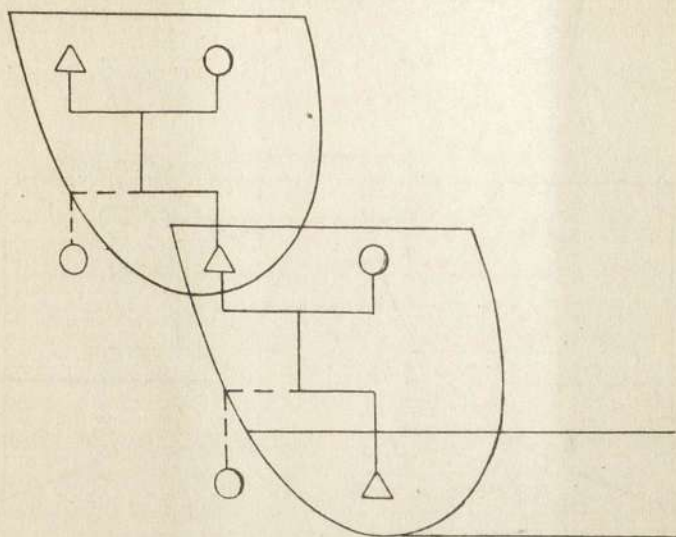
За да завършим обаче социалната представа за бащата в обществото, ние трябва да проследим и неговата позиция в стопанското развитие на семейния родов колектив. За целта пак ще започнем с твърдението, че семейната патрилокална родова група обединява бащата, майката и техните деца от брака. И ще допълним, че по този начин българското семейство се отличава и със своята резидентна форма на съвместно съжителство⁷⁸. Няма съмнение, че в традиционното българско общество тази резидентна форма на съвместно съжителство е патрилокална, понеже майката и децата живеят заедно при бащата. Всички изследователи допълват още, че начело в управлението на резидентната патрилокална родова група като домакинство е отново бащата, който ръководи семейния колектив⁷⁹.

Този извод е много важен за нас, защото той окончателно оформя социалната представа за бащата в българското общество. Както проследихме, той съчетава в себе си функциите на брачен партньор, родоначалник и глава в управлението на най-малката социално-икономическа единица на обществото, от която започва и изследваната от нас патронимична родова организация.

Следователно ние можем да приемем, че употребата на термина "патронимия", като наименование по баща се отнася за българското нуклеарно семейство, което обединява в една специфична родова група бащата, майката и децата от техния брак. В своята стопанска организация това патронимично семейство се отличава още и с резидентната си патрилокална форма на съвместно съжителство, която го превръща в най-малката социално-икономическа единица на българското общество.

Оттук нататък, за да приемем безусловната употреба на термина "патронимия" и за означаването на останалите по-големи родови групи в българското общество, ние трябва да открием същия механизъм, по който да се извършва перманентното набиране на родственици в тях. И ние ще продължим конкретно с изследването на този проблем, като проследим тяхното формиране.

Вече се досещаме, че образуването на първата по-голяма патрилинейна родова група е възможно само чрез брачните отношения на сина, които ще осигурят следващото поколение родственици за нейния състав. Графично можем да изобразим по следния начин всички родови отношения в новообразуваната родова група.

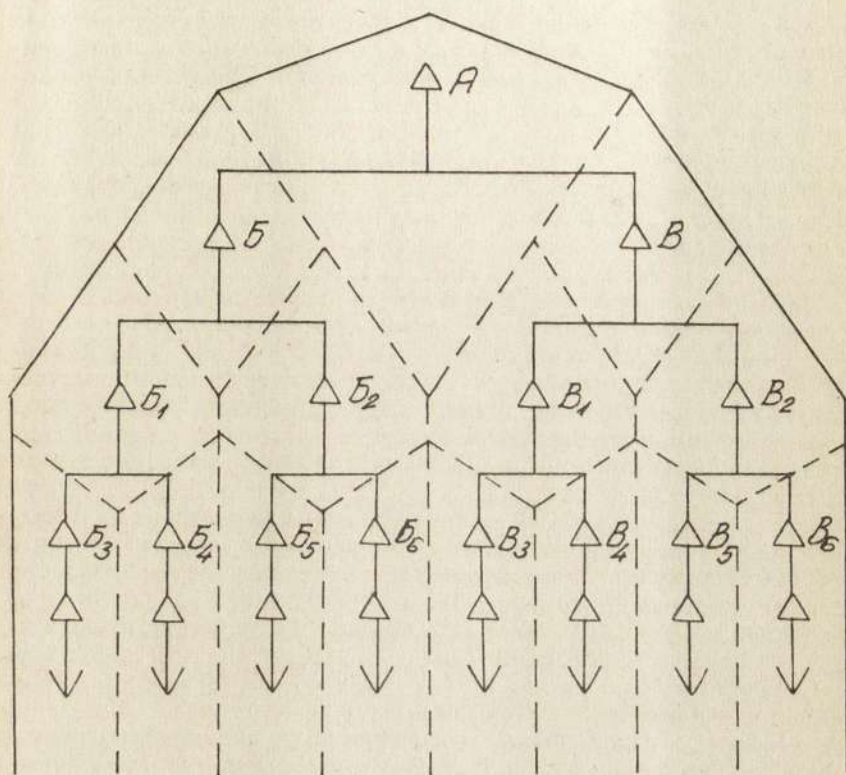
Легенда:

△ — мъж

○ — жена

От схемата е видно, че в структурно отношение тази родова група се състои от две семейства: това на бащата и на неговия син. Родовата връзка между тях се осъществява от сина, който едновременно се явява дете мъжко за баща си и майка си, брачен партньор за своята жена и роден баща за децата си. Благодарение на родния син е възможно и образуването на специфичната патрилинейна родова група по кръв, която обединява само родствениците по бащина права линия на родство⁸¹. В случая тя е представена от родния баща, от неговите деца и от децата на сина му. В традиционното родово устройство на българите наличието на патрилинейната родова група обуславя родовата принадлежност на своите членове. Според обичайното народно право патрилинейната родова принадлежност се предава от поколение на поколение единствено от патрилинейните родственици-мъже. Графично този процес може да се изобрази по следния начин.

му рода екзогамия, постоянно място в неговия родов състав заемат мъжете-патрилейни родственици по кръв, докато техните сестри и дъщери са принудени винаги да го напускат чрез персоналните си брачни отношения. Следователно непрекъснатото нарастване на отделния род зависи само от неговите патрилейни родственици-мъже, които чрез семейно-родовите отношения могат да осигурят набирането на отделните поколения родственици по кръв. Графично този процес може да се изобрази по следния начин.

От схемата е видно, че "родът" или "вълката" наистина нарастват благодарение на унилейното патрилейно родство по кръв. В българската етнографска наука е утвърдено становището, че в края на XIX в. те обединяват само патрилейните родственици до

трети братовчеди включително, за които е задължителна и родовата екзогамия⁸³. За нас обаче в случая има значение нещо друго, което е много важно за изучаваната от нас "патронимия". Ако се вгледаме по-внимателно в изображението, ще открием, че главният структурен принцип за перманентно набиране на патрилинейни родственици позволява на родовите отношения да нарастват до безкрайност, като включват n -поколения родственици по баща. Например в схемата с буквата А е означено поколението на прадедародоначалник на всички изобразени по-долу патрилинейни родови групи. Съответно с буквите Б и В е означено поколението на неговите синове, а с B_1, B_2, V_1, V_2 поколението на неговите внуци. Буквите $B_3, B_4, B_5, B_6, V_3, V_4, V_5, V_6$ се отнасят вече за поколението на неговите правнуци, които чрез родовите си отношения по брак осигуряват и следващото поколение на праправнуците и т.н. В развитието на българските родови групи това качество на патрилинейното родство намира най-ярко потвърждение в култа към прадедародоначалник и в преданията за него. Например жителите на отделните български села с патронимични наименования ревниво пазят спомена за своя основател като го предават от поколение на поколение. Още Ив. Гешов изказва предположението, че навярно тези села водят своя произход от първите заселени в тях родове⁸⁴. Самият Д. Маринов пише, че през XIX в. много "влаки" в Западна България са преобърнати в цяло село, па и в две села⁸⁵.

Ние бихме допълнили само, че демонстрираното от нас обичайно правило за перманентно набиране на патрилинейни родственици е най-важното за развитието на традиционната родова структура⁸⁶. Както проследихме, неговите възможности са заложени още в специфичните родови отношения на отделното нуклеарно семейство, от които започва и образуването на патрилинейните родови групи. От друга страна обаче, така описаното нарастване на отделните патрилинейни родови групи вече подсказва, че патронимията в буквалното си значение като наименование по баща е характерна само за неговите родни деца. Във всички останали случаи тя функционира като родов белег, който придружава нормалното нарастване на отделните патрилинейни родови групи. По този начин всеки патрилинейен родственик по кръв е носител на няколко патронимични названия от различен порядък.

И за да докажем този наш извод до край, ние ще продължим с изследването на другата характерна черта на нашето семейство, която се отнася до функционирането му като резидентна патрилокална родова група (домакинство). Вече знаем, че в народния говор на българите освен с названието семейство неговото домакинство се означава и с народните названия "челяд", "домочадие", "къща", "дом". В отделните изследвания за неговото означаване се използват и названията "фамилия" или "индивидуално домакинство", когато заедно живеят бащата, майката и техните родни деца⁸⁷.

Много често обаче българското семейство участва в родовия колектив на по-големи домакинства, които като резидентни патрилокални родови групи обединяват семействата на бащата, тези на неговите синове и евентуално внуци. В народния говор на българите това голямо домакинство се означава също с родовите названия "челяд", "задружна челяд" или "дружина" и с народните названия "голяма къща", "купчина", "у куп", които потвърждават съвместното съжителство на родовия му колектив. Учените пък го означават още и с названията "истинска задруга", "стара фамилия" или "сложно съставно домакинство", като подчертават съвместния начин на живот на отделните близкородствени семейства⁸⁸.

За нас обаче най-важното в организацията на българското домакинство е, че независимо от конкретния му родов състав, то винаги обединява семейните членове в резидентната родова група на бащата. С други думи казано, при образуването на нашите домакинства като резидентни патрилокални родови групи винаги се спазва същият структурен принцип за перманентно набиране на родственици в тях, както в описаните преди това патрилинейни родови групи. Този наш извод намира потвърждение в тяхната вътрешно-семейна организация, където задължително се уважава родовата иерархия на мъжете патрилинейни родственици. Например П.Оджаков изрично пише до Богишич, че начело в управлението на нашето домочадие е винаги бащата и само ако домочадието няма баща, тогава начело в неговото управление може да застане най-големия му син⁸⁹. Освен това всички български народни названия, с които се означава бащата-основател на домакинството, също подсказват веднъж социалната му значимост като родоначалник и втори път функциите му на "глава" в неговото управление. Например "баща", "дядо", "старият" или "стопан", "домакин", "управник". Същото положение се наблюдава и при развитието на патронимията, която като наименовние по баща и форма на родова организация, веднъж служи за означаването на родовия колектив в домакинството, и втори път регулира вече наследствените права на отделните родственици върху неговото стопанско имущество. Например, всяко българско домакинство се отличава с патронимия, образувана от личното име на бащата —негов основател, която притежават всички останали нисходящи патрилинейни родственици в домакинството. Според обичайното народно право обаче, когато трябва да се раздели стопанското имущество на едно домакинство, то винаги се извършва "по колена", т.е. само между синовете на неговия основател, които са истинските носители на патронимията. За нас наследяването в българското домакинство като резидентна патрилокална родова група е най-голямото доказателство, че патронимията като понятие трябва да се употребява само за членовете на нуклеарното семейство.

Логично е да предположим, че след като се раздели описаната от нас резидентна патрилокална родова група, нейният патрилинейен родов колектив също ще се раздели като образува нови, родствени помежду

си резидентни патрилокални родови групи. В действителност, всяка нова резидентна патрилокална родова група ще обедини в едно домакинство само семейството на отделния син и семействата на неговите нисходящи патрилинейни родственици — мъже. За нейните членове ще бъде характерна и нова патронимия, образувана от личното име на основателя ѝ. Естествено начело в нейното управление ще бъде отново бащата-основател, който се явява и родоначалник на целия обединен родов колектив.

Вече се досещаме, че по този начин фактически се образува родовата махала, която също се отличава със своята патрилокална териториална форма на организация. Като такава, тя обединява вече всички семейства на патрилинейните родственици-мъже, които имат общ произход от един прадед — техен родоначалник. Отличителен белег за родовата принадлежност на всички родственици ще бъде отново патронимичното название на родовата махала, образувано от личното име на прадеда-родоначалник и неин основател. В своята стопанска организация като териториална общност, родовата махала ще се отличава веднъж с отделните, родствени помежду си самостоятелни домакинства, и втори път с колективното използване на "заеднички" родови имоти, чието разделение е неефективно за стопанската дейност на отделното домакинство. Например българските изследователи най-често споменават като общи родови имоти горите, мерите, ливадите, тепавиците и мелниците. Според обичайното народно право обаче при тяхното евентуално разделение отново се следи за наследствените права на отделните родственици по баща.

Вече се досещаме, че на определена степен от развитието на родовата махала действителните родови връзки между членовете на отделните домакинства окончателно ще се прекратят и тя ще прерастне в типично българско село, или дори и в две села. Като спомен от миналата родова близост ще се съхрани само патронимичното название на селото, образувано от личното име на неговия основател и родоначалник, чиито потомци са всички жители на селото. За нас най-голямо доказателство в този случай са всички онези обичайни норми, които "изненадват" изследователите с жизненото си присъствие и през XIX в. в организацията на нашата селска община. Такива са например обичайните норми на задължителна съседска трудова взаимопомощ, които малко се различават от нормите на обичайната родова солидарност. Или пък обичаят, който не допуска продажба на земя на "чужд", а ако това се случи, жителите на селото, в което се намира участъкът, имат право да го изкупят⁹⁰. Всеобща е и обичайната практика при продажба на земя, право на покупка първо да имат родствениците и съседите.

Според нас написаното дотук е достатъчно засега, за да отговорим и на въпроса защо са толкова авторитетни за българина бащините родови групи. Както проследихме, оказва се, че българската традиционна родова структура на обществото е патрилинейна и с качеството си безкрайно да нараства принуждава всички българи да се чувстват родственици⁹¹. И в това няма нищо странно, защото за отделния българин

действителното родство, така както го разбираме, започва винаги от неговите персонални семейно-родови отношения. Понеже българското семейство е онази най-малка социална единица, която определя и кръга от реалните родственици за своите членове⁹². В настоящото изследване ние проследихме само развитието на бащиното родство в традиционното родово устройство, защото то обуславя и родовата принадлежност на всеки българин.

БЕЛЕЖКИ

¹ Пешева, Р. Род, родствени групи и традиции.- В: Етнография на България. Т.І. С., 1980, с.302-311; Същата. Род и родови групи.-В: Българска народна култура. С., 1981, с.225-228.

² Петров, П. Хр. Непубликуван ръкопис на Стефан Захариев от 1867 г.-ИЕИМ, Т. XI, 1968, с. 303-332.

³ Bogisic, V. Pravni obicaji u slovena. Zagrebu, 1867, p.23-59.

⁴ Гешов, Ив. Ев. Задругата в Западна България.-ПСп, кн.21-22, С.,1887, с.437-438.

⁵ Пак там, с.437-439.

⁶ Бобчев, С. Българската челядна задруга в сегашно и минало време.-СбНУНК, Т.22-23, С., 1906-1907, с.1-207.

⁷ Бобчев, С. История на старобългарското право. Лекции и изследвания. С., 1910, с.490-497.

⁸ Гешов, Ив. Ев. Задругата в Западна България..., с.427; Бобчев, С. Българската челядна задруга..., с.39.

⁹ Бобчев, С. Българската челядна задруга..., с.36.

¹⁰ Гешов, Ив. Ев. Задругата в Западна България..., с.438-439; Същият. Задружното владение и работение в България.-ПСп, кн.28-30, С.,1889, с.540, бел. 2; Бобчев, С. История..., с.490.

¹¹ Бобчев, С. История..., с.490.

¹² Бобчев, С. Българската челядна задруга..., с.39.

¹³ Д-р Балджиев, В. Т. Студия върху нашето персонално съпружествено право.-СбНУНК, кн. IV, 1891, с.156-193.

¹⁴ Пак там, с.167-169.

¹⁵ Пак там.

¹⁶ Пак там, с.169.

¹⁷ Петров, П. Хр. Цит. съч., с.307.

¹⁸ Пак там.

¹⁹ Пак там.

²⁰ Bogisic, V. Op. cit., p.33-35.

²¹ Маринов, Д. Избрани произведения. Т. II, с.173-378.

²² Пак там, с.174, 316.

²³ Пак там, с.293.

²⁴ Пак там, с.297.

²⁵ Пешева, Р. Родови остатъци и семеен бит в Северозападна България. —В: Експедиция в Северозападна България. 1956, С., 1958, с.7-51; Същата. Семейството и семейнородствените отношения в Средна Западна България. Комплексна научна експедиция в Западна България (Трънско, Брезнишко, Кюстендилско) през 1957-1958. С., 1961, с.530 — 533.

²⁶ Пешева, Р. Родови остатъци и семеен бит... с.11-14.

²⁷ Пешева, Р. Структура на семейството и рода в България в края на XIX и началото на XX век. —ИЕИМ, Т.VIII, С., 1965, с.110-111.

²⁸ Косвен, М.О Семейная община и патронимия. М., 1961, с.97-125.

²⁹ Пешева, Р. Родови остатъци и семеен бит..., с.11; Същата. Структура на семейството и рода в България..., с.110-111.

³⁰ Маркова, Л.В. Сельская община у болгар в XIX в. —В: Славянский этнографический сборник. —Труды института этнографии АН СССР, нов. сер., Т.62, М., 1960, с.6-109.

³¹ Пак там, с.72, 73.

³² Пак там, с.72.

³³ Пак там.

³⁴ Пак там, с.71.

³⁵ Д-р Балджиев, В.Т. Студия върху нашето персонално съпружествено право..., кн.IV, с.167-169; Гешов, Ив.Ев. Задругата в Западна България..., с.427; Бобчев, С.С. Българската челядна задруга..., с.39; Маринов, Д. Цит.съч., с.293; Пешева, Р. Структура на семейството и рода в България..., с.110-112; Маркова, Л.В. Сельская община у болгар..., с.71.

³⁶ Вакарелски, Хр. Етнография на България. С., 1977, с.445.

³⁷ Пешева, Р. Род, родствени групи и традиции..., с.310.

³⁸ Пешева, Р. Късни родствени форми в България. —В: Първи конгрес на Българското историческо дружество. Т. II, С., 1972, с.149.

³⁹ Дончев, К. За обичайното право у торлаците в Михайловградско. —Музеи и паметници на културата, 1984, кн.2, с.20.

⁴⁰ Керемидарска, Е. Семейно-родови отношения в Средна Западна България (по материали от Кюстендилско). —В: Втори международен конгрес по българистика. Т.10. Етнография. С., 1987, с.450.

⁴¹ Филчева, В. Структура на семейството в Годечко. —В: Народна култура в София и Софийско. С., 1984, с.253-254.

⁴² Кръстанова, К. Една общинна традиция при използване на земята в Знеполе. —Във: Въпроси на етнографията и фолклористката. С., 1980, с.7-11.

⁴³ Москова, Д. Обичайно право. —В: Пловдивски край. С., 1986, с.200-210.

⁴⁴ Георгиев, Ив. Родствени връзки и роднински названия. —В:

Българска народна култура. С., 1981, с.229.

⁴⁵ Пак там.

⁴⁶ Маринов, Д. Цит.съч., с.278; Пешева, Р. Късни родствени форми в България..., с.149; Георгиева, Ив., Д. Московска, Система на родство в Средните Родопи. — В: Родопски сборник. Т. IV. С., 1976, с.104.

⁴⁷ Маринов, Д. Цит.съч., с.280.

⁴⁸ Петров, П.Хр. Цит.съч., с.315-320.

⁴⁹ Д-р Балджиев, В.Т. Студия върху нашето персонално съпружествено право. — СБНУНК, кн. V, 1891, с.186-189.

⁵⁰ Керемидарска, Е. Цит.съч., с.450-451.

⁵¹ Филчева, В. Цит.съч., с.258.

⁵² Георгиева, Ив., Д. Московска, Цит.съч., с.104.

⁵³ Рачев, Д.Н. Народно право. — ИНЕМ, год. XII, С., 1936, с.152; Ц.Цанкова. Задругата в село Брестово, Ловешко. — ИЕИМ, т.13, С., 1971, с.301.

⁵⁴ Георгиева, Ив., Д. Московска, Цит.съч., с.104.

⁵⁵ Пак там, с.88.

⁵⁶ Славейков, Р. Български народни обичаи и вярвания. С., 1924, с.37.

⁵⁷ Пешева, Р. Род и родови групи, с.226.

⁵⁸ Цанкова, Ц. Цит.съч., с.303; Керемидарска, Е. Цит.съч., с.449

⁵⁹ Пешева, Р. Род и родови групи, с.226.

⁶⁰ Цанкова, Ц. Цит.съч., с.303.

⁶¹ Московска, Д. Обичайно право, с.202-203.

⁶² Керемидарска, Е, цит.съч., с.449.

⁶³ Пешева, Р. Род и родови групи, с.227; Маркова, Л.В. Цит.съч., с.74.

⁶⁴ Пешева, Р. Късни родствени форми..., с.144-148.

⁶⁵ Пак там; V. Vogisic, Op.cit., p.23.

⁶⁶ Пешева, Р. Късни родствени форми..., с.144-148.

⁶⁷ Пак там; Пешева, Р. Род, родствени групи и традиции..., с.306-307; Същата. Род и родови групи, с.226-228.

⁶⁸ Пешева, Р. Род и родови групи, с.227.

⁶⁹ Пешева, Р. Семейството и семейно-родствените отношения..., с.530-533; Същата. Род, родствени групи и традиции..., с.307.

⁷⁰ Lowie, R.H. Primitive society. New York. 1947, p.63.

⁷¹ Lowie, R.H., Op.cit., p.63-65; R.Fox. Sistemas de parentesco y matrimonio. Madrid, 1979, p.106 — 109.

⁷² Ernout, A., Meillet, A. Dictionnaire étymologique de la langue latine. T.I. Paris, 1951, p.8.

⁷³ Косвен, М. О. Цит.съч., с.97.

⁷⁴ Д-р Балджиев, В.Т. Студии..., с.167-169.

⁷⁵ Младенов, М.Сл. Отражение на елементи от народния мироглед в езика. — Българска етнография, 1981, кн.1, с.47-48.

⁷⁶ Петров, П.Хр., Цит.съч., с.307.

⁷⁷ С Δ означаваме мъжките родственици в семейството, а с О женските родственици в семейството. С = е означена брачната връзка

между жената и мъжа.

⁷⁸ Виж **Фох, Р.** *Op.cit.*, p.77-80.

⁷⁹ **Бобчев, С.С.** Българската челядна задруга..., с.42.

⁸⁰ **Murdock, G.P.** *Social structure*. New York, 1949, p.68.

⁸¹ **Бобчев, С.С.** Българската челядна задруга..., с.49; **Маринов, Д.** *Цит.съч.*, с.297.

⁸² **Петров, П.Хр.** *Цит.съч.*, с.307.

⁸³ **Георгиев, Ив.** Родствени връзки и роднински названия, с.229.

⁸⁴ **Гешов, Ив.Ев.** Задругата в Западна България..., с.437-438.

⁸⁵ **Маринов, Д.** *Цит.съч.*, с.278-279.

⁸⁶ По-подробно за развитието на патрилинейната родова структура на обществото виж **A.R.Radcliffe-Brown**. *African systems of kinship and marriage*. Oxford, 1950, p.14-15; **R.Fox**. *Op.cit.*, p.119.

⁸⁷ **Д-р Балджиев, В.Т.** *Студия...*, кн.IV, с.167-169; **С.С.Бобчев**. Българската челядна задруга..., с.42; **Макавеева, Л.** Етносоциални аспекти в развитието на съвременното българско семейство. — *Българска етнография*, 1981, кн.1, с.5 — 7.

⁸⁸ Пак там.

⁸⁹ **Vogisic, V.** *Op.cit.*, p.33-35

⁹⁰ **Бобчев, С.** Сборник на българските юридически обичаи. Ч.І. отд.ІІ, ІІІ, ІV. С., 1902, с.43-44.

⁹¹ За първи път предположението, че всички българи през ХІХ в. са родственици откриваме в изследването на **В.Макушев**. *Задунайские и адриатическые славяне*. С.Петербург. 1867, с.25-26.

⁹² Например една от особеностите на реалното родство в патрилинейната родова структура на обществото е строгото разграничение на родствениците по бащина и майчина линия. По-подробно виж **Георгиева, Ив.** Родствени връзки и роднински названия, с.229-230; **Radcliffe-Brown, A.R.** *African sisteme of kinship and marriage*. Oxford, 1950, p.77-78; **Fox, R.** *Op.cit.*, p.224-225.

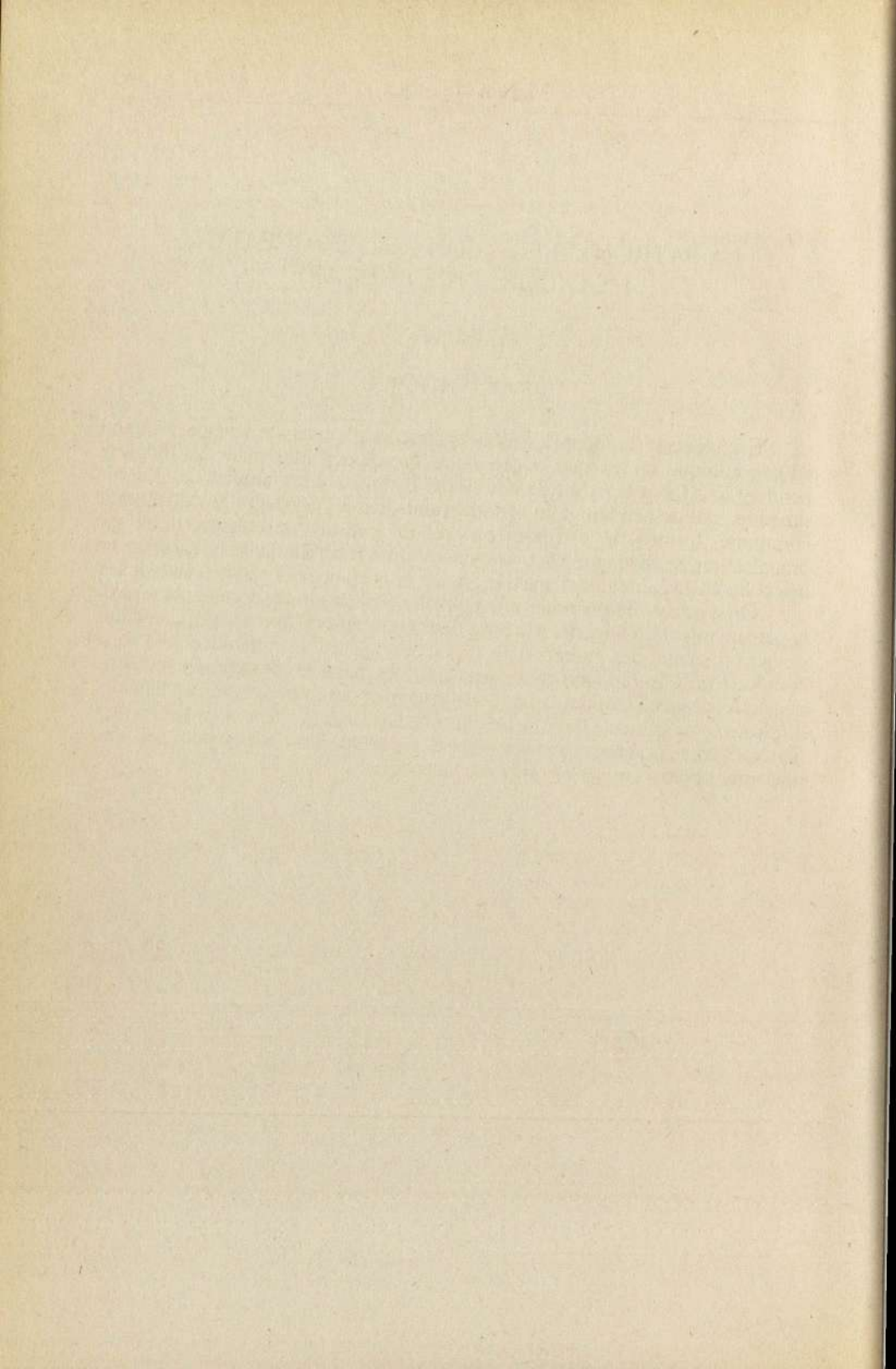
LA PATRONYMIE ET SON RECHERCHE DANS L'ETHNOGRAPHIE BULGARE

(RÉSUMÉ)

Maria IVANOVA

En utilisant la dénomination "patronimie" dans la science bulgare-ethnographique, on marque les génériques groupes traditionnels des Bulgares pendant le XIX et le début de XX siècle. Ils unissent les familles des parents sanguins, qui descendent d'un arrière-grand-père et possèdent une patronymie commune, formée de son nom propre. La patronymie bulgare, dans son organisation, se distingue avec sa localisation territoriale qu'elle transforme en une collectivité générique d'une très grande importance pour la société bulgare.

On a essayé de proposer une nouvelle explication du développement de la patronymie dans l'article, à la base d'un nouveau principe structural; à l'aide de qui on cueillit des parents dans la société bulgare. Comme idée, elle ne se comporte qu'à les rapports génériques entre les membres de la famille bulgare-nucléaire, desquels on commence à se former de nouveaux groupes patrilinéaux, de plus en plus grands. Dans tous les autres cas on accepte la patronymie comme un relatif trait caractéristique des groupes génériques, car elle ne peut pas nous présenter objectivement les rapports entre eux.

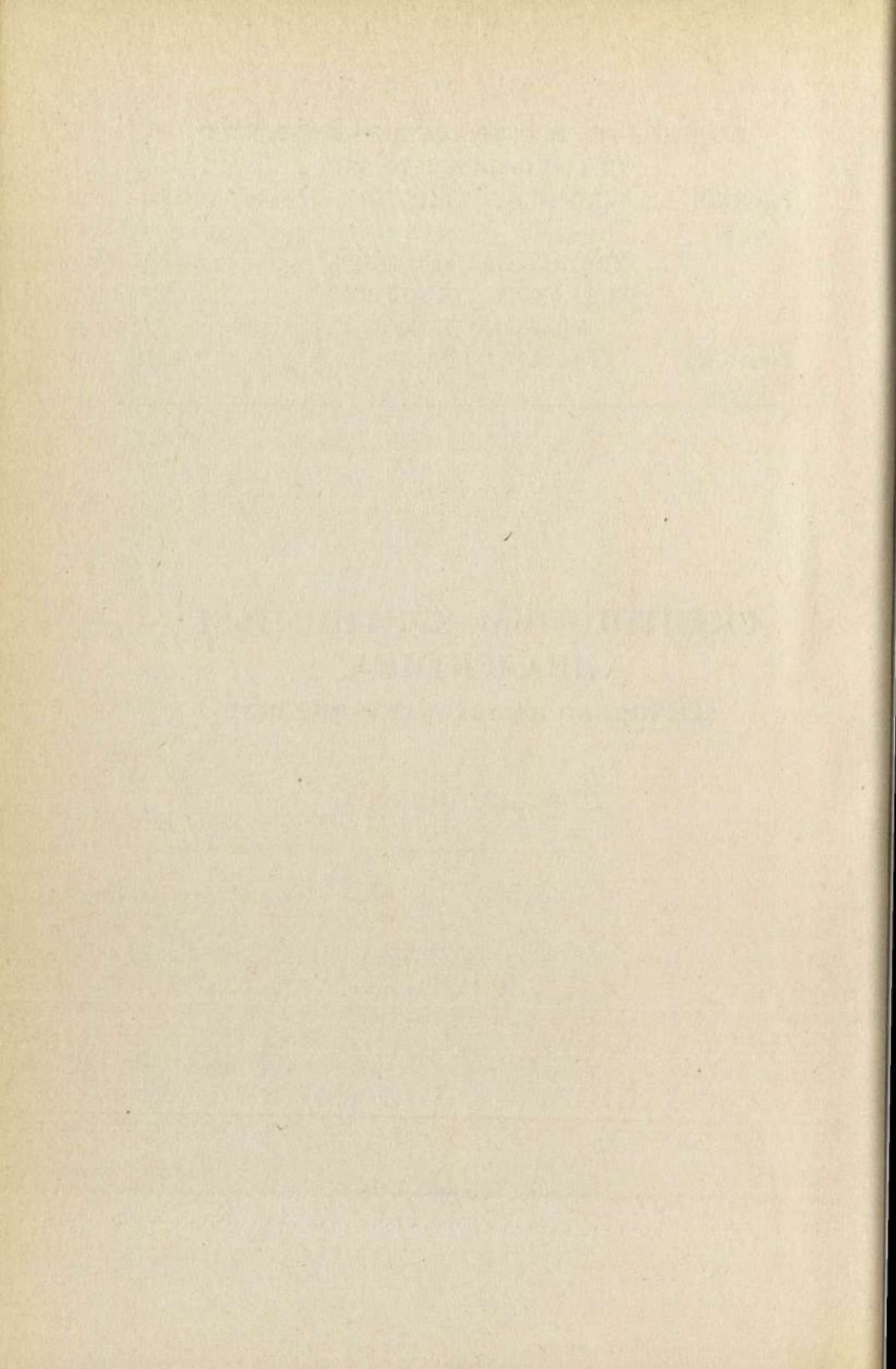

	ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ	
	“СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ”	
Том XXIX	ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ	1991
кн. 3		
	TRAVAUX DE L'UNIVERSITE	
	“ST. ST. CYRILLE ET METHODE”	
	DE VELIKO TIRNOVO	
Tome XXIX	FACULTE D'HISTOIRE	1991
livre 3		

**СКЕПТИЦИЗЪМ, КРИТИЦИЗЪМ,
 ДИАЛЕКТИКА
 (Историко-философски анализ)**

Лъчезар Андреев

Велико Търново, 1994

Антидогматизмът има много измерения. Във философията той е ако не универсален, то широко разпространен, но формите, които проявяват изключителен афинитет към него, са скептицизмът, критицизъмът и диалектиката. В тях антидогматизмът постига своя "истински живот". Общото и различното между скептицизма, критицизма и диалектиката може да се види и при разкриване на отношението им към съмнението на фона на историческите своеобразия.

I. СКЕПТИЦИЗМЪТ И ФИЛОСОФИЯТА НА ВЪЗРАЖДАНЕТО

Всяка една философия през XVI — XVIII век, доколкото иска да мине за наука, е принудена да дефилира под издигнатия най-напред от античните скептици принцип на критично усъмняване в истинността на постигнатото знание. Основният колорит на философията на Възраждането се придава от страстната антидогматична насоченост, която издига лозунг : "Всичко пред съда на разума".

В действителност десетилетия преди да се прокламира това само по себе си вярно положение, Пиер Абеляр в своето съчинение "Да и не", подкопава чрез последователно приложено съмнение църковната догматика. Наченки на скепсис могат да се открият и в схващанията на други представители на късната схоластика. Както е известно в средновековните университетски "спорове" официално се назначавали опоненти, които били задължени винаги да се съмняват в справедливостта на аргументите на активните участници във всеки диспут.

В следващото изложение ще се опитаме да покажем, че не може да се разбере новата история на човечеството като духовно формиране без изясняване проблема за скептицизма. Съвсем не е случаен фактът, че "в продължение на XVI — XVIII век както прогресивните, така и реакционните мислители наричали скептицизъм всяка критика на религията и догматичната метафизика изобщо. Скептически идеи се съдържали в произведенията на Николай Кузански, Еразъм Ротердамски, Агрипа Нетесхеймски, но най-много, пълно и ярко били изразени у Монтен"¹.

Естествено скептицизмът е преживял еволюция. За нея свидетелстват различните линии на разсъждения на "новите" скептици. Тези на Монтен, Шарон, Гюе, Ламот Левие, Липс, Вивел, Пико, Расус, Фонте-нел, Паскал, Бейл и т.н. Отнасянето на тези мислители към едно

течение, се основава на общия им подход към третирания философски проблем, въпреки различието в начините на техните решения и на различната социална насоченост на философските възгледи.

За избягване на някои недоразумения ще отбележим, че външното сходство между възгледите на тези мислители не бива да замъглява дълбоката, принципиалната разлика между тях. Цялата работа е в това, как се разбира съмнението като философия и философията като скептицизъм? В зависимост от това, как се решава проблемът за обосноваване на знанието, противоречията и парадоксите, зависи и съдбата на скептицизма.

Но има и други не по-малко важни въпроси: Имат ли някаква реална стойност постановките на скептицизма? Коя характеристика от еволюцията на скептицизма е по-адекватна, и била ли е тази еволюция изобщо достатъчно съществена? Същността на тази еволюция се заключава според нас в постепенното развитие на скепсиса, но не по отношение на принципа на скептицизма изобщо, а по отношение на конкретно-историческите форми, които скептицизмът е приемал. Доколкото догматичните традиции са съществували и съществуват като фактор, регламентиращ поведението на големи групи от хора, тяхното преодоляване е било и ще бъде свързано с големи усилия и мащабни размествания в нормативно-ценностната сфера. В тези условия скептицизмът е ставал и става необходимият нравствен контрапункт на догматизирания свят.

Отхвърляйки и разрушавайки утвърдените стереотипи и форми на живот, организация на дейност и мислене, скептицизмът се очертава не толкова като антипод, по-скоро като отрицание на догматизма. Заедно с това обаче, трябва да признаем, че скептицизмът е един от възможните и необходими, но не единствен вариант на антидогматизма. В учението на скептиците има както силни, така и слаби страни. Скептичната философия е уязвима, и по принцип, няма нищо осъдително в самия факт на нейната критика от другомислещите. Целият въпрос е в това, за какво се критикува скептицизмът и от какви позиции се води тази критика.

За мислителите от XVI — XVIII век главното е методът, инвариантът на прехода от един субект към друг, еднозначният път за достигането на обективната истина. Съмнението може да играе ролята на отправна точка за движение на мисълта в две посоки — към търсене на истината, и към въздържане. Различните интерпретации на съмнението водят до позитивно или негативно отношение към скептицизма.

1. ПРОЦЕСЪТ НА СБЛИЖАВАНЕ СЪС СКЕПТИЦИЗМА (М.МОНТЕН)

Някои историци на философията се опитват да припишат на скептицизма на Възраждането точно изразена агностическа насоченост, считайки, че ако античните скептици така и не намерили критерий за истината, то скептиците на Възраждането намират такъв критерий... в

религиозната вяра. Тези възгледи са подложени на обстойна и аргументирана критика в изследванията на В.М.Богусловски². Ние ще добавим, че в историята на философията е имало много разновидности на скептицизма (или някои философски системи започнали със скептицизма), които не достигат до агностицизъм. Така например, М.Монтен се обявява за последовател на "философията на съмнението"; приема "пиронизма за най-правдоподобната философия"; убеден е, че "всички велики философи са били скептици в дълбините на своите души"³. Но скептицизмът на Монтен не е просто възраждане на древния скептицизъм, не е възкресение на античния пиронизъм. Монтен разкрива доста сполучливо редица недостатъци на античния скептицизъм. Скептицизмът на Монтен е породен от неговия век и този век е който определя както субективната му природа, така насоките и степента на влиянието на античния скептицизъм върху него.

При един по-внимателен анализ на Опити се долавя присъствието както на Пирон, така на Протагор и Сократ. Монтен не може да бъде доволен от станалото модно обяснение, че безсилието на разума е най-солидният аргумент на скептицизма. Неговият скептицизъм поставя акцента колкото върху ограничеността на разума, толкова и върху неограничеността на света — "вселената не съзнава силата си, но човек съзнава безсилието си". Това не може да бъде иначе, след като се знае, че "няма никакво неизменно битие — нито наше, нито на обкръжаващите ни предмети. И ние, и нашите съждения, и всички смъртни неща непрекъснато текат и се движат. Затова не може да се установи нещо сигурно за един предмет на основание на друг, доколкото и оценяващият и оценяваният се намират в непрекъснато изменение и движение."⁴

Следователно, съмнението е най-естественото за човека състояние. Иначе ще изпадне в положението на хора, които твърдят нещо, без да знаят дали го знаят. Тук очевидно се изхожда от положението на Протагор, че "в природата няма нищо друго, освен съмнение; че за всички неща може да се спори с еднакво основание; може да се спори и за това, дали може за всичко да се спори... От нещата, които виждаме, нито едно не съществува с по-голяма достоверност освен недостоверното."⁵ Затова може да се запита има ли основание да се твърди, "че съществува нещо или че не съществува, че знаем или че нищо не знаем"⁶

Ще трябва да признаем, че колкото и развито да е нашето съвременно схващане за познанието и досега звучи актуално питането на Монтен: "Не е ли по-добре да се въздържаш, отколкото да избираш от множеството заблуждения, които човешката фантазия е създала? Не е ли по-добре да не изразяваш мнението си, отколкото да се месиш в тия размирни и свадливи спорове? Какъв избор да направя? Какъвто и да е, само и само да го направя — ето един глупав отговор, до който довежда всеки догматизъм и който не ни позволява да не знаем това, което в същност не знаем."⁷

Според Монтен, и истината е заблуждение и заблуждението е

истина. В края на всяка истина трябва да прибавим, че си спомняме противоположността. Но тогава кои възгледи са истински и къде е истината? Ако не можеш да направиш избора си, продължавай да се съмняваш, защото на човек е дадено съмнението.

Да се поддържа подобно гледище означава да се мисли, че над неопределеността и непознаваемостта на нещата се издига съмняващият се субект, за когото всичко обективно е несигурно, а единствено сигурно е съмняващата се субективност. Но би било напълно погрешно оттук да се прави заключението, че последната стъпка на разума е да признае, че безкрайно много неща надхвърлят възможностите му. Нашето състояние ни прави неспособни за сигурно познание и абсолютно незнание — ние сме безсилни да проникнем в същността на явленията.

По всичко изглежда, тъкмо такива разсъждения подтикват Монтен, когато формулира ограничеността на способността за познание, да заявява: "Мнението, че нашата познавателна способност може да ни доведе до определено познание на някои неща и че има определени рамки, отвъд които е безразсъдно да се ползваш от нея, може да се сметне за умерено и предпазливо. Това мнение е правдоподобно."⁸

Безспорно тук няма и следа от последователен агностицизъм. Приведените изказвания на Монтен обаче съвсем не означават, че той има неизяснено, противоречиво отношение към истината. Работата според нас е там, че онова, което се е означавало с този термин, не винаги е едно и също нещо. Тук именно ще намерим и едно от обясненията на онова привидно противоречиво отношение, което някои критици имат към Монтен. Важното обаче е да се разбере, че въпросните агностически елементи са само елементи, които не определят специфичното във философията на Монтен. Излишно е да повтаряме, че тук става дума за търсене на истината. Монтен е подхвърлил на съмнение показанията на сетивата, силата на човешкия разум, резултатите на схоластическата философия, за да разбие мнимата ученост, основаваща се на сляпо преклонение пред авторитети, прибрзаните, неоснователните утвърждения и априорни съждения.

Следвайки Сократ, Монтен определя — скептицизмът е съмнение, дошло от знанието. Който труп познание, труп съмнения. "Удивлението лежи в основата на всяка философия; нейното развитие е изследването, нейният край — незнанието."⁹ За Монтен скептицизмът не е пълно отричане, нито завършено неведение, той оставя достатъчно място и за установени факти, и за определени ситуации, и за твърди истини. В Опити съмнението съжителства с увереността, а скептицизмът — със знанието.

Монтен издига съмнението като върховен принцип, като висше интелектуално достойнство и най-дълбока практическа мъдрост. Обикновената му дефиниция е: "Да философстваш значи да се съмняваш." Но и да се съмняваш истински значи да философстваш. Съмнението е способ за очистване на знанието от ненаучните наслоения, условие за изказване на свое собствено съждение, основано не на авторитетите, а

на опитните данни. Това смело "новаторство" се обосновава от различни страни: "Ние — пише Монтен, умеем да казваме с важен вид: "Така казва Цицерон", или "Такова е учението на Платон за нравствеността", или "Ето оригиналните думи на Аристотел." А ние самите, какво ние ще кажем от свое име? Какви са нашите собствени съждения? Какви са нашите постъпки? А това наистина могат да кажат и папагалите."¹⁰

Следователно, и по тази линия не намираме сериозно основание за негативни оценки, или за квалификацията — агностицизъм. Изобщо с продиктуваните от горните съображения уговорки можем да приемем, че органично присъщият на Монтеновия скептицизъм антидогматизъм, както и присъщият му всеобщ и всеобхватен критицизъм по косвен път идват да защитят правата на разума.

Би могло да се каже още, че Монтен само с лека насмешка се докосва до въпросите, непосредствено засягащи социалните устои на обществото. Бидейки далеч от намерението да разруши тези устои, той само подготвя почвата за критическия скептицизъм.

Заслужава да бъде подчертано, че скептично-насмешливите настроения и софистичен дух на противоречие у Монтен са изразени в една достъпна и завладяваща форма. Скептицизмът на Монтен става изходна точка за всеки един мислител от XVI — XVIII век, който издига скепсиса срещу теологизацията на познанието и в интерес на истината утвърждава неоспоримото право да подложи на съмнение всичко, което противоречи на научната логика на разума, което е свързано с догмите и предразсъдъците, насаждани от църковните служители.

Характеристиката на "новия" скептицизъм би била непълна, ако не отделим дължимото внимание и на някои по-малко известни скептици — Шарон, Гюе, Ламор Левайе. Техните възгледи следва да бъдат разглеждани като своеобразна стъпка в еволюцията на скептицизма. А както е известно, и най-късият път не може да бъде изминат само с една-единствена крачка. Тук ще обърнем внимание само на това, че те поставят пред себе си твърда и определена задача — да укрепят вярата в "истината" на християнското учение. Те искат да се възползват от скептицизма за поправяне разклатения авторитет на теологията, но и техният скептицизъм, родствен с Тертулиановото *credo, quia absurdum*, може да изиграе само незначителна реакционна роля в тогавашното общество.

По такъв начин скептицизмът на различните мислители от XVI век е имал различно социално съдържание. Но той е подготвил почвата за разрушаване на средновековния светоглед от материалистите и атеистите на XVII и XVIII век.

2. ВЪЗПРИЕМАНЕТО НА АНТИДОГМАТИЗМА И ПРОИЗТИЧАЩИТЕ ОТ НЕГО КРИТИЧЕСКИ СТАНОВИЩА ОТНОСНО СКЕПТИЦИЗМА

Редица философи и мислители упорито се борят против всяка догматическа привързаност към всяко теоретическо положение и заедно с това против всяка скептическа неуравновесеност. Те утвърждават увереността в силата на разума и в способността на човека да познава истината.

Бидейки привърженик на рационалистическото съмнение Джордано Бруно посочва, че същинското (истинското) начало на научното знание трябва да бъде съмнението в това, доколко истинни са достигнатите към дадения момент теоретически изводи на науката. Такова съмнение не подкопава авторитета на науката, не разрушава системата научни знания. То единствено се колебае и помага да се преодолеят неправилните, погрешните представи за обекта на познанието. Съмнението това е път към истината. Джордано Бруно издига искането за свобода на мисълта, смело критикува всяка сляпа привързаност към авторитетите, защото в науката, казва той, не може да служи за аргумент какъвто и да е даже най-високият авторитет. Джордано Бруно излиза против теологизацията на познанието, и в интерес на истината утвърждава безспорното право да подложи на съмнение всичко, което противоречи на научната логика на разума, което е свързано с догмите и суеверията¹¹.

Философията на Франсис Бейкън и Рене Декарт също започва със съмнение в предшестващите резултати на познанието; у Ф.Бейкън — във формата на критика на идолите, у Р.Декарт във вид на универсално съмнение, довеждащо до несъмненото. И двамата подлагат на унищожителна критика книжното знание, което се опира на предразсъдъци или на авторитетни мнения; и двамата се обявяват против безплодната силогистика и със своите методи си поставят за цел да реформират науката, за да може тя да открива действителното знание; и двамата отхвърлят теологичното обяснение на явленията и свързват истинското знание с разкриването на естествени причини; и двамата подчертават практически действияния характер на знанието, което ще служи на благо на човека.

Двамата велики реформатори в много неща се опират на скептическите доводи, обаче веднага решително се разграничават от скептицизма. На скептическия "акаталепсис" — пълно въздържане от съждения за истината — Ф.Бейкън противопоставя своята "евкаталепсия" — критическо отношение към добитите резултати на знанието, с цел да разчисти пътя за неговото по-нататъшно прогресивно развитие. "Разсъжденията на тези, които проповядват акаталепсия и нашият способ в своя избор в някои моменти съвпадат един на друг. Обаче в завършека си те безкрайно се разединяват и се противопоставят един на друг. Те просто утвърждават, че нищо не може да бъде познато. Ние пък утвър-

ждаваме, че в природата тези способности, които днес се използват, нещо може да бъде познато."¹²

В този ред на мисли, философът уточнява: "В действителност ние мислим не за акаталепсис, а за евкаталепсис, тъй като ние не намаляваме значението на сетивата, а им помагаме, и не пренебрегваме разума, а го управляваме. При това по-добре е да знаеш това, което трябва, и все пак да считащ, че ние не знаем напълно, отколкото да считащ, че знаем напълно, и все пак нищо не знаем за това, което трябва."¹³ Ф.Бейкън обвинява скептиците в това, че своето собствено невежество и слабостта на своята философия те превърнали в клевета против природата и разума, обявявайки за намиращо се вън от пределите на възможното това, което не са могли сами да достигнат¹⁴.

За Ф.Бейкън "разумното" съмнение е било средство за преодоляване на всички заблуждения и предразсъдъци по трудния път в познаване на истината. Тук е уместно да се противопоставят скептическите тропи и бейкъновите идоли или призраци. Тропите доказвали безпомощността на познанието, обяснявайки съмненията на скептицизма. В теорията за идолите на Бейкън също така се показват (разобличават) вродените и придобитите пороци и слабости на разума, но не за това, да се провъзгласи съмнението и неговата дееспособност. Напротив, съмнението е едно от могъщите средства за избавление и предпазване от идолите, от тежестта на предразсъдъците и баналните, превзетите мнения. Така, изобличавайки призраците на рода, философът настоятелно препоръчва: "Нека всеки съзерцаващ природата на нещата да счита съмнително това, което особено силно е завладяло и пленило неговия разум."¹⁵

Бейкъновото съмнение е противоположно на съмнението на скептицизма, неговата цел е да излекува разума от призраците, да му окаже съдействие в познанието на обективната истина. Емпиризмът на Бейкън се проявява и при разбирането му за съмнението. В своята полемика против скептицизма той не достига до логическото (теоретическото) равнище.

За разлика от Ф.Бейкън, Р.Декарт решава да преодолее скептицизма в самата му основа, в неговите логически аргументи. За Декарт скептицизмът е бил само средство за установяване на здрава, достоверна сама по себе си основа на всяко философско знание, в търсенето на която първоначално е подтикнала Декарт към подлагане на съмнение всички положения на предишната философия. Този скептицизъм носи чисто условен характер.

Р.Декарт и мислещите като него са били дълбоко убедени в това, че истинността на който и да било фрагмент от знанието и на знанието изобщо се доказва чрез позоваването на някои по-общи теоретически положения, чиято истинност е само очевидна поради тяхната яснота.

Макар че за това ще стане дума по-подробно по-нататък, тук ще отбележим само следното: Р.Декарт достига до убеждението за необходимостта и неизбежността да се съмнява във всичко (*de omnibus dubito*) и затова чрез доказателството на несъмненото съществуване на съмня-

ващия се, мислещият субект (*dubitans cogito, cogitans sum*) достига до твърдото убеждение в съществуването на света и бога, и по такъв начин веднъж завинаги да построи научна система на знанието.

Когато се хвърля общ поглед върху философията на Възраждането, прави впечатление и друг любопитен факт. Малко по-друга оценка на античния скептицизъм дава Пиер Гасенди. Той сам подчертава своя пиронизъм. В съчинението си "Метафизическо изследване" П. Гасенди пише, че скептиците обикновено не се съмняват и не излизат против очевидното и полезното в живота, против такива неща, които се доказват геометрически. Те не се съмняват, например, в реалността на слънчевите и лунни затъмнения и в определена конфигурация на планетите, в това, че триъгълникът има три ъгли, сумата на които е равен на два прави, а квадратът на хипотенузата е равен на сумата от двата катета и т.н., доколкото всичко това се заключава в самата природа на нещата. Но те винаги са излизали против всичко тъмно, недостоверно, безсъдържателно. Според техните утвърждения, те не искали нещо да опровергават, обаче "считали за важно да сломят високомерието на философите-догматици, които се стремят да замъглят най-ясните и очевидни неща, а от друга страна, се хвалят с изключителната си проникателност в най-трудните и неясни въпроси."

Други философи твърде определено проявяват склонност да схващат скепсиса като неизбежна позиция.

3. СКЕПТИЦИЗМЪТ В КОНТЕКСТА НА ФИЛОСОФИЯТА НА БЛЕЗ ПАСКАЛ

Блез Паскал прави опит да отхвърли крайностите на догматизма (стоицизма), скептицизма (пиронизма) и рационализма (Декартовия методологически скепсис) и се стреми "да си намери собственото място: между Декарт и Монтен. Но когато трябва да защити това място, Паскал често прибегва до отхвърлените от него доктрини, до Декарт и Монтен, по-малко до Декарт и повече до Монтен. Едва при търсенето на средната Паскал проявява оригиналността на своето диалектическо мислене."¹⁷

Паскал по свой начин преобразува идеята на Аристотел за средната. Интерпретацията му е подчертано динамична, гъвкава и парадоксална. "Крайностите като че ли не съществуват за нас, както и ние за тях; те са недоловими за нас, както и ние сме недоловими за тях."¹⁸ "Не изчерпваме всичко, ако постигнем едната крайност, а ако постигнем и двете, запълваме цялото пространство помежду им."¹⁹ Средната не е онова, което е еднакво отдалечено от двата края, а по-скоро "гъвкавостта на душата"²⁰. Средната е най-активната, най-динамичната сила, която се стреми към крайностите, мъчи се да ги обхване.

Паскал своеобразно "примириява" противоположните доктрини — възприемайки и по нещо от тях. В най-голяма степен той е повлиян от скептицизма, от Пирон, който той възприема чрез интерпретацията на

Монтен. Духът на скептицизма (на Монтен) прониква в Паскал много повече и много по-дълбоко, отколкото сам той е искал да признава. "Не у Монтен, а в себе си откривам всичко, което съзирам в неговите Опити."²¹

Вярно е, че Паскал не е ортодоксален скептик, но следвайки Монтен, той не пропуска да постави въпроса: какво е човекът в безкрая? — за да стигне до неутешимия извод, че ние не можем да обхванем пространството и времето, че сме захвърлени, непотребни, жалки. "Когато мисля за мимолетния си живот, погълнат от вечността преди и след мен, за нищожното пространство, което заемам и виждам изгубено в необятните безкрайни простори, напълно непознати за мен, както и аз за тях, ужасявам се и се удивлявам, защото няма никакво основание да съм на това място, а не другаде, сега, а не в друга епоха. Кой ме е поставил тук? По чий повод и повеля ми е било определено точно това място и време?"²²

На този своеобразен "космологически" скептицизъм се противопоставя идеята, че човек е средина в онтологически смисъл: Човек виси на границата между безкрайното и нищото, той е в средата, той е нещо, без да е всичко. Човек е "нищо в сравнение с безкрайното, всичко в сравнение с нищото, средина между всичко и нищо."²³

Следвайки "веселия скептик" Монтен, тъжният Паскал също утвърждава: "човек е велик в нищожеството си и нищожен във величието си. В най-голямата си слабост човек мисли и следователно е велик, а в най-великия полет на мислите си пада под ударите на немислещата сила и следователно е нищожен."²⁴ И още, "Величието на човека се корени в съзнанието на неговото нищожество. Дървото не съзнава нищожеството си. Следователно човек е нищожен, щом съзнава нищожеството си, но същевременно е велик именно защото го съзнава."²⁵

Както човекът заема средата между мисловното могъщество и космическото нищожество, така и сам той е средина, в която живеят измъчващи, разкъсващи го крайности. "Двата първоизточника на истината — умът и сетивата — не само са неискрени всеки сам по себе си, но и взаимно се лъжат."²⁶

Според Паскал не само величието е нищожество и нищожеството е величие, но и истината е заблуждение и заблуждението е истина. "Всичко на този свят е отчасти вярно, отчасти невярно. Абсолютната истина не е такава: тя е съвсем чиста и безусловно истинна. Всеки примес я петни и унищожава. Нищо не е съвършено истинно, следователно всичко е измамно, ако изхождаме от чистата истина... Нашата истина и нашето добро са само отчасти такива и са примесени със зло и лъжа."²⁷

Направо от Монтен идват и онези мисли за нищожеството (въпреки достойнството на мисълта) на човешката природа, за нейната низост, непостоянство, егоизъм, суета, славолобие.

Следвайки линията на Сократ и рационализма на Декарт, Паскал също се стреми да докаже, че мисълта, правилната мисъл е основа на добродетелта. "Цялото достойнство на човека е в мисълта."²⁸ "Човек

очевидно е създаден да мисли. В това се състои цялото му достойнство и заслуга.²⁹ "Да усъвършенстваме мисълта си — ето основата на морала."³⁰

Човек е средина не само в онтологически и гносеологически смисъл, но и — най-много — в нравствен смисъл. "Човек е само човек, тоест годен за малко и за много, за всичко и за нищо: нито ангел, нито звяр, а човек."³¹ Най-разумното за разума е да избягва двете крайности: да изключва разума и да се уповава само на него. "Колко верен на себе си е умът, когато не вярва в собствените си сили!"³² И същевременно с това, дори знаменитото раг, облог за и против бога — е обърнато не към вярата, а към разума. "Нищо не вдъхва увереност извън истината; нищо не носи спокойствие извън искреното търсене на истината."³³

Наистина величието на човека е в мисленето, но "тъжният скептик" поднася редица съмнения и разсъждения за ограничеността, за слабостта на познанието, които може би не винаги се съгласуват помежду си, но в обща насока утвърждават или ограничеността, или невъзможността на познанието и истината. Този скепсис се допълва с песимистични настроения: човек е мимолетен, животът е химера, защото човек е не само временен гост на земята, но и случаен гост. "Съзнавам, че можех изобщо да не съществувам, защото моето аз се заключава в мисълта ми; това мислещо аз нямаше да съществува, ако майка ми беше убита, преди да съм се родил; следователно, не съм необходимо същество. Не съм и вечен, нито безкраен."³⁴ И това, че човек е смъртен, го обрича на нищожно съществуване — доколкото съществува. "Копнеем за истина, а съзираме в себе си само неувереност. Стремим се към щастие, а намираме само горест и смърт. Не можем да не жадуваме за истина и щастие, а сме неспособни както за увереност, така и за щастие."³⁵ Оттук до трайния песимизъм е само една крачка. Колкото човек повече се стреми към безкрая, толкова повече се приближава до нищото и накрая потъва в небитието.³⁶

"Мисли" на Паскал разкриват своето философско значение на фона на стълкновението и примирението на "противоположните" доктрини: догматизма и скептицизма, дълга (вярата) и съмнението. Те са еднакво негодни, не са съобразени с човешката природа, на която са еднакво присъщи както безсилието да открие истината, така и постоянния стремеж към нея. Затова нито стоицизмът може да преодолее безсилието ни да докажем каквото и да било, нито пиронизмът може да накърни идеята ни за истината.

За рационалистически мислещия Паскал, който все пак е излязъл от школата на Декартовото *cogito*, човекът е показан като търсещ — все едно какво, природата, себе си, бога, в търсещата мисъл е смисълът на живота. Човекът е средина, която се стреми към крайностите. Той е преходът, процесът на преминаване от едната крайност в другата, неговата същност е движението. Човешката природа не е просто аргумент на скептицизма, тя обяснява и оправдава същността на скептичските възгледи за човека.

Необходимостта от "разумно" съмнение, от търсене на средина допуска и Бенедикт Спиноза, за когото те са били средство за преодоляване на всички заблудения и предразсъдъци при търсенето на истината. Спиноза остро критикува възгледите на крайните скептици. В "Трактат за усъвършенстване на разума..." той пише, че хората, поразени от духовна слепота по рождение или в следствие на предразсъдъци "не съзнават самите себе си, ако те нещо утвърждават или в нещо се съмняват, то не знаят, че се съмняват или утвърждават; това, че те нищо не знаят, казват те, на тях също е неизвестно; но и това те не казват безотносително: те се боят да признаят, че съществуват, доколкото те нищо не знаят; Така те са длъжни, накрая, да замълчат, за да не предположат нещо, което би се оказало истина."³⁷

Принципът на скептицизма (всеобщото съмнение) се модифицира от отделните философи и мислители по специфичен начин. Често се получават двусмислени положения, но общата тенденция все повече придобива критически характер.

4. СПЕЦИФИКАТА НА СКЕПТИЦИЗМА В ИНТЕРПРЕТАЦИЯТА НА ПИЕР БЕЙЛ

Сред представителите на Възраждането Пиер Бейл е с най-тревожен и метежен дух. Неговият скептицизъм рязко се отличава от този на Монтен и другите. Скептицизмът на Бейл не се ограничава в тесен кръг от избраници, а излиза пред цялата читателска публика. Той е критика и недоверие към догмите на религията, към религиозните основи на морала и същевременно призовава към търсене на нов, научен светоглед.

Това новаторство се обосновава и поднася с подчертано Сократовски маниер. Примерите, с които се "доказва" лоялността на Бейл към "свещените истини", са явно двусмислени. "Нека за това да спорят тези, на които това доставя удоволствие. Аз пък искам да бъда пиронист и не утвърждавам нито това, нито другото",³⁸ казва той на тези, които ще се интересуват от неговото собствено мнение за изследваните от него "факти" на "свещената история".

Неоспорим факт е, че у Бейл (например в "Исторически и критически речник" — 1695) има места, които като че ли са израз на определена неувереност в правилността на предприетите от него действия, в основата на които лежи надежда във възможността от преодоляване на религиозните суеверия. Но също така неоспорим факт е, че във всяка крачка се вижда дълбока вътрешна борба. От една страна, Бейл се стреми да преодолее своята нерешителност пред всеки радикален извод, към който го тласка неговата логика, а от друга — да оправдае своите изказвания.

Съвсем не е случаен фактът, че Бейл е бил принуден да заеме неустойчивата и несигурна позиция, съединяваща декларациите в лоялност към църквата с пиронизма и светския критицизъм. Позиция,

даваща възможност, в името на отричане на едно положение да се утвърждава друго и готовност за нова промяна. Достатъчно е например да се обърне внимание на обстоятелството, че Бейл е непоследователен в своя скептицизъм. Когато той казва: "По мое мнение може да се счита съвършено несъмнено, че това е много съмнително"³⁹, мислителят не се съмнява в основанията на своето съмнение, и следователно вече изказва някакво утвърждение. Последователният скептицизъм би изисквал от него съмнение в основанията на своето съмнение, а това последното на свой ред би изисквало ново съмнение и т.н. до безкрайност.

Би могло да се каже, че тази неопределеност в една или друга степен определя и елементите на песимизъм. "Колкото повече ние придобиваме знания, толкова повече се убеждаваме, че в тях няма нищо достоверно. Никога досега философията не е била така близко до съвършенство, както в наше време, и именно в наше време става очевидна истина това, че философите ни преподнасят само повече или по-малко остроумна игра на своето въображение."⁴⁰

Всъщност трудно обяснимата на пръв поглед упоритост, с която Бейл описва и съпоставя различните свидетелства и тълкувания на "фактите" на "свещената история", е логически свързана със стремежа да достигне до достоверност. В историята той вижда единствено мнения на ограничени, лековерни и изгълнени с всевъзможни суеверия хора. "Истината представя отчаянието на историята в не по-малка степен, отколкото философията."⁴¹ И още. "Аз почти никога не съм чел историци с цел да узная от тях това, което е било в миналото, а се старая само да узная от тях за това, какво се говори за миналите събития в различните страни и в различните школи."⁴²

Страстният стремеж към истината и в това време, постоянното стълкновение с противоречията, неяснотите и непостижимостта е причина за тези песимистични мисли, които Бейл изказва понякога относително ценността на науката, а така също и причина за неговото сближаване с философи, опитващи се да укрепят религията с помощта на скептицизма. С нескрита ирония той посочва, че някои мислители "изготвят историята по същия начин, както месото в кухнята. Всяка нация прави това по своему, и по такъв начин в едно и също блюдо се падат толкова различни подправки, колкото страни съществуват по света."⁴³ Тук очевидно, фактическата страна на "свещената история" остава в сянка.

Ще трябва да признаем, че колкото и противоречиви да са разсъжденията на Бейл, той подлага на тънък критически анализ важни принципи, лежащи в основата на математическите доказателства, и по своему се надсмива над опонентите си. Това не може да бъде иначе, след като "те предполагат, че вън от нашия ум реално съществуват повърхности без дълбочини, линии без ширини и точки без измерения."⁴⁴ Моралните учения са още по-малко достоверни, отколкото физическите⁴⁵, — казва той на моралистите, които се опитват да поставят здрави етически системи и да създадат от тях стройна научна дисциплина.

В разгара на своите безкрайни полемики, понякога без сам да

забележи, Бейл изпада в противоречия със самия себе си. В опита си да преодолее откритите грешки, често привежда към тях още по-противоречиви и объркани обяснения. "Разумът е способен повече да разрушава, отколкото да изгражда. Той най-добре знае това, което нещата не могат да бъдат, отколкото това, което могат да бъдат."⁴⁶ В тази връзка скептикът пояснява: "Философията може да се сравнява с острия лечебен прах, който почиства раната, но разяжда живото тяло, разрушава костите и прониква в мозъка"⁴⁷, че нейният горд, надменен дух довежда хората единствено до откъсване от истините на религията, до морално разложение и гибел.

Това, разбира се, не трябва да се схваща като нежелание да се приеме философията, а само като опит да се определят нейните възможности. Смятаме, че в изказванията на Бейл този момент съществува, но имплицитно. Друг е въпросът, че при разсъждения от този род се допуска сериозна доза субективизъм.

Следвайки своя път, критично ориентираният скептик намира това, което е решил да намери. "Аз не виждам по-голям грях в тези, които грешат, отколкото в тези, които не грешат,"⁴⁸ заявява той и се опитва да докаже, че заблуденията, предразсъдъците и страстите са за човешкото общество не само неизбежно зло, но и необходима опора. "Светът е съхранен в това състояние, в което ние го виждаме, единствено благодарение на това, че хората са изпълнени с хиляди лъжливи предразсъдъци и неразумни страсти, и ако философията би достигнала своята цел, т.е. да застави хората да действат само в съгласие с ясните и отчетливи идеи на разума, то може с увереност да се каже, че човешкият род би загинал."⁴⁹

Бихме искали тук да отбележим още, че увлечен от тази парадоксална идея, Бейл като философ се оказва в едно крайно несъвършено от логическо гледище положение. "Вярата на най-невежия селянин аз поставям по-високо, отколкото цялата мъдрост на Сократ."⁵⁰

Приведените изказвания на Бейл обаче съвсем не означават, че той има неизяснено, грубо противоречиво отношение към разума и философското знание. Напротив, следвайки своя критически скептицизъм, той не по-малко сериозно изказва и съвършено противоположни мнения по тези същите въпроси. "Всяка история, преди да бъде приета, трябва да бъде регистрирана, проверена и засвидетелствана пред съда на разума" и, заявява той по въпроса за взаимоотношението между вярата и разума, — "естествената светлина или общата основа на нашето познание — това е първият и главен принцип на всяко изтълкуване на свещеното писание, особено на неговата нравствена страна."⁵¹

Скептикът Бейл се надсмива над безплодността и безсилието на "диалектиката", показвайки нейните образци при анализа на ученията на древните философски школи. "Нищо така не можа да забърка и затъмни въпросите, да сее съмнения в ума на читателя и слушателя, както всичките тези тънкости и квинтесенции контраверсии, които почти винаги се изграждат във формализъм, в упорита и дребнава

софистика.⁵² Тук именно ще намерим и обяснението на онова привидно противоречиво отношение, което Бейл има към "трагичния" разум. Неговата трагедия идва и от това, че има нужда от нещо друго, извън себе си, за да реши проблемите, които си поставя. Оттук и двойственото отношение на философа към разума — в зависимост от това, дали се противопоставя на неразумната природа, или на него се гледа откъм собствените му възможности, оттук и отхвърлянето и на двете крайности — изключването на разума и уповаването само на него.

Във всяка постановка на Бейл се вижда типичния скептик, във всичките негови изказвания прозира неувереност в своята правота, понякога граничеща с плахост, и готовност да се откаже от своето мнение, ако правилността му се окаже съмнителна. Той често се забърква и отклонява в обяснения и уговорки на категорично поставени пред него въпроси и често се отказва от своите думи.

Излишно е да се обяснява, че обичайният финален акорд на неговата критика на религиозните проблеми е призив за вяра и отричане от "суетните светски учения", но този призив и всички обуславящи го разсъждения носят обикновено толкова двусмислен характер, че често всичко се приема като насмешка над религията, а не прославата ѝ.

Въпреки, че до края на живота си Бейл остава в нерешителност пред алтернативата: или религия, или философия, неговият скептицизъм подкопава доверието към всяко пусто умозрение и към всяко богословие. Нещо повече, с помощта на скептицизма П. Бейл е разрушил метафизиката на XVII век и по този начин е подготвил почвата "за усвояване на материализма и философията на здравия смисъл във Франция. Той възвестил появяването на атеистичното общество."⁵³

Наложително е, във връзка с казаното, да посочим определящото влияние на критическия скептицизъм сред редица мислители. Така например, в своите философски разсъждения Н. Малбранш следва постановката, че "никога не трябва да се дава никакво пълно положително утвърждение, с изключение на тези, които представляват толкова очевидно истини, че не може да им се отрече очевидността, не чувствайки вътрешно насилие над самия себе си и тайно уговарящи разума."⁵⁴

Вече на тази основа се очертава и своеобразието на скептицизма на Волтер — остър и критичен, уязвяващ и разобличаващ. Волтер издига разума (resp. съмнението и иронията) в ранг на върховен съдия в търсене на истината. "Кандиг, Микромегас, Опит върху нравите, философски речник и други, над всички тях се носи леко волтеровата ирония, враг на самоменнието, на глупостта, на нетолерантността."⁵⁵

Изключително важна от аспекта, който ни интересува, е интерпретацията на Дени Дидро. Той придава много голямо значение на скептичeskото съмнение като определен творчески стимул в разширяването и задълбочаването на човешкото познание. В работата си "Философски мисли" той пише: "Това, което никога не е подхвърляно на съмнение, не може да се счита за доказано. Това, което не е било изследвано безпристрастно, никога не е подлагано на изследване. И тъй, скептицизмът е

първата крачка към истината. Той трябва да се разпространява на всичко, защото той е пробен камък на истината..."⁵⁶

Д. Дидро уточнява, че "ненужен" скептик не е този, който започва със съмнение. Да започнеш със съмнение още не значи да отречеш обективната реалност и възможността за нейното познание. У Дидро, както и у френските скептици от XVI век съмнението се отъждествява с рационализма, противопоставен на ирационализма. Изискването да се подхвърли всичко на съмнение се интерпретира като изискване да се поставят всички въпроси пред съда на разума. Само опирайки се на показанията на нашите сетивни органи и на нашия разум, можем да достигнем до истината. Заставянето ни сляпо да вярваме, забранявайки ни да подхвърляме на съмнение "истините" на вярата — означава да ни лиши от здрав смисъл и по този начин да ни лиши от възможността да узаем истината."⁵⁷

В същия дух известният френски философ Клод-Адриан Хелвеций обобщава идеята, която ние се стараем да изразим, по следния начин: "Човек, недопускащ съмнението, е изложен на множество грешки, той сам поставя граници на своя ум."⁵⁸

* * *

Направеният паралел показва, че скептицизмът на Възраждането е бил насочен срещу средновековната схоластика и различните религиозни догми. Той не е отричал възможността да се познае обективната действителност и служил на интересите на общественото развитие. За него е "характерен не субективизъм, а обективизъм, не идеалистическа, а материалистическа тенденция."⁵⁹ Безспорно този скептицизъм "носи по-скоро методически характер,"⁶⁰ но въпреки прогресивната си роля той е различен от диалектиката. "Присъщата му "отрицателна диалектика" носи едностранчив, абстрактен, разсъдъчен характер."⁶¹

Разбира се, философският интерес към проблема за скептицизма и неговата критика се е подхранвал и от факта, че скептицизмът е безпощаден в своето разобличение на догматизма, подлага на мисловно анулиране всичко определено, всичко едностранчиво, на завършените положения противопостави техните отрицания.

Но същевременно скептицизмът не се отказва от едностранчивата си позиция при третирането на същността, която по старому се представя като нещо неизменно. Противоречието се "позволява" само в сферата на субективното, в обективното то се обявява за противозаконно. Противоположностите за скептика не са раздвоение на изначалната единна същност, а разделени и независими едно от друго съществуващи начала. Тази полярност не предполага единство на противоположностите, т.е. скептикът абсолютизира съмнението, извежда го до отрицание. Всичко това обяснява и остротата на сблъсъка между скептицизма и другите антидогматични мисловни и поведенчески линии, трудностите на възможността за постигане на съгласие между тях.

Афиширайки или критикувайки скептицизма, философите на Въз-

раждането оставят без отговор скептическите съмнения и разсъждения. Критиците не са в състояние да се справят със скептическата аргументация и не знаят как да я опровергават. Осъзнаването на това положение довежда до поляризиране. На единия полюс са догматиците, а на другия — техните критици, и като най-ярки представители на тази група — умерените скептици. Тях ги разделя степената на неразбирането, а понякога — антипатията и враждата. Но основното в последна сметка е неразбирането. И у двете групи понякога е налице странна, превратна представа една за друга. Те се отнасят към едни и същи неща толкова различно, че не могат да намерят общ език даже в плана на емоциите. Не са рядко случаите на "недозирана емоционалност" в оценката една за друга. Търси се полето на насмешката и сарказма, а не винаги на логическата аргументация.

От казаното дотук стана ясно, надяваме се, че интерес представляват не само историко-философските съпоставки, но и постановките на проблема за философския скептицизъм и теоретическото съмнение. Заключение е неизбежно. Без да изключваме познатите биографии на крупни философи-скептици като Монтен, Паскал, Бейл, нито мъчителните усилия на други философи от същото направление (или техни критици) да обогатят (или опровергават) аргументацията и актуализират скептицизма, нямаме право да смесваме персоналното с принципиалното. Защото определящ тон във философията на Възраждането все по-настойчиво е давал типът мислител, подлагащ всичко на съмнение. Ето защо не се спираме на всички исторически форми на скептицизъм (и техните критици), а преминаваме към методологическото съмнение на Р.Декарт и своеобразието в скептицизма на Д.Юм и И.Кант.

II. СКЕПТИЦИЗЪМ И КРИТИЦИЗЪМ

Скептицизмът и критицизмът определят основните параметри на страстната антидогматична насоченост на философията на Новото време. Съмнението като един от елементите на тази насоченост се проявява в познатите две форми: като търсецо "начално" (Сократово) съмнение и като "крайно" (от апохе до атараксията) скептично съмнение.

В историята на философията на Новото време няма мислител, който в една или друга степен да не се е докоснал до проблема за съмнението. И не само докоснал. Ако философите Дж.Бруно, Ф.Бейкън, М.Монтен, Б.Паскал, Б.Спиноза, Д.Дидро, К.Хелвеций и други са започвали проблема мимоходом и като че ли между другото (макар все пак да са изказвали учудващи по дълбочината си сентенции), то рационалистът Рене Декарт недвусмислено е поставил съмнението в центъра на своите научни търсения. Нещо повече, първият философски промислен опит за разкриване природата на съмнението принадлежи на Декарт. "Ако гръцко-римският скептицизъм, подчертава Маркс, е бил залез на

древната философия, то универсалното съмнение на Декарт означава със себе си възраждането на новата философия.⁶²

За философията на Новото време главното е освобождаването субекта на познанието от авторитета, традицията, канона, създаването на инвариантни, изразяващи независимостта на субекта, особености на философското мислене. Едностранчивата абсолютизация на тази тенденция води до различни форми и оттенъци на скептицизма. Нека скицираме най-същественото в тях, без да се интересуваме от хронологическата им последователност. Юм и Кант не са единствените теоретици на скептицизма, но те безспорно са от най-ярките. Един паралел между техните философски принципи, вероятно ще ни помогне до известна степен да осветим в историко-философски план въпроса за философското съмнение и скептицизма.

1. РЕНЕ ДЕКАРТ ЗА СЪМНЕНИЕТО И СКЕПТИЦИЗМА

И най-пристрастният изследовател на историята на философията ще признае, че в трудовете на Рене Декарт ние ще намерим много интересни, ярки мисли и находки, които създават реални възможности за различни интерпретации.

Впечатлява увеличаващото се многообразие от конкретни определения (оценки), но всички интерпретатори твърде определено проявяват склонност да подчертаят своеобразието в съмнението и "скептицизма" на Декарт. В. Винделбанд например, заема една до голяма степен двусмислена позиция. От една страна той ни убеждава, че "в лицето на Декарт се повтаря сократовото "аз зная, че нищо не зная", а от друга страна, обаче, ни заявява, че декартовото съмнение "диша атмосферата на скептицизма... и провежда този скептицизъм така методично и дълбоко, както нито една от теориите на самия скептицизъм."⁶³ Струва ни се, че същото или почти същото има пред вид и Х. Линднер в оценката си — "Декартовото съмнение звучи чисто скептично"⁶⁴, и същевременно утвърждава — "Декарт анализира скептицизма с цел да освободи съмнението от клетката на скептицизма."⁶⁵

По всичко изглежда, че тъкмо такива разсъждения подтикват П.С. Попов да заявява: "Скептицизмът на Декарт е предварителен и се обяснява с установката на гносеологическото изследване. Гносеологическите изводи на Декарт имат конструктивен, позитивен характер."⁶⁶

Нашето предназначение не е да правим разбор на тези възгледи и оценки, нито да ги подхвърляме на обстойна критическа преоценка. По-важното е да направим опит да покажем, че има редица факти, които говорят и за нещо друго, които изискват друго тълкуване. Според нас положението в действителност е следното.

Декарт започва своята философия с признаването на противоречията и спора в познанието. Обаче, оставайки в пределите на разсъдъчното мислене (което, естествено, е било обусловено от неговата епоха), той не е могъл все още диалектически да изтъкува тропа на противоречи-

востта и със самото това да го преодолее. Противоречието в познанието е неизбежно, но истината трябва да бъде непротиворечива — ето тази антиномия трябвало да реши Декарт. Теоретическата капитулация на античните скептици не е могла да го удовлетвори. Преди всичко ще отбележим, че Декартовото всеобщо съмнение не е субективна прищявка, а обективно обусловено явление. То представлява необходим момент в сложния процес на развитие на човешкото познание и по своята същност е насочено както срещу догматизма, така и срещу... скептицизма. Свидетелство за това срещаме в изказванията на самия Декарт: "Аз не подражавам на скептиците, които се съмняват заради самото съмнение и предпочитат да бъдат винаги в нерешителност; обратно, моят стремеж е бил насочен към достигане на увереност."⁶⁷

Към самите думи на Декарт, всеки може да прибави и интерпретациите на Хегел,⁶⁸ на Куно Фишер⁶⁹ с надеждата, че мисълта на философа ще блесне по-ясно.

Да се преодолее скептицизмът със съмнение е отчасти парадоксално положение. Но именно по този път върви Декарт. Може би това не е най-доброто средство за защита на разума, но нима в историята на мисълта всякога са били намирани най-добрите средства за най-добрите цели и най-сигурните пътища към най-добрите идеи.

За да престане да бъде схоластична и да се превърне в наука, философията, според Декарт, трябва да се изгради по образец на математиката⁷⁰. Философията трябва да има аксиоматичен или изцяло дедуктивен характер. За тази цел, необходимо е философите да открият онези абсолютни достоверни принципи, от които логически следват всички по-нататъшни техни разсъждения. В качеството на първо предварително условие за създаването на новата наука, Декарт провъзгласява принципа на всеобщото съмнение (*de omnibus dubitandum*)⁷¹. Декартовото съмнение произтича неизбежно от неговото разбиране за истинното знание, и е главно условие или средство за постигане на желаната очевидност. Скептическият регрес в безкрайност предизвикан от отсъствието на критерий на истината, Декарт спира с истините, откривани от интелектуалната интуиция.⁷² Философът изхожда от това, че истинно може да се приеме само това, за което се знае с очевидност, че то е такова, т.е. само онова, което се представя на ума така ясно и отчетливо, че няма никакъв повод да го поставяме под съмнение. Прието е Декартовото съмнение да се нарича "методично". Това преди всичко означава, че съмнението е съставна част на Декартовия метод, то се изисква от метода. Същност внимателното вникване в първо правило на метода (правило на очевидността) показва, че директивата да се съмняваме се съдържа експлицитно в нея. Проблемата за достоверността той разглежда като архимедова опорна точка на своето учение⁷³.

Декарт не го удовлетворява нито здравият смисъл, нито случайният опит, нито субективните убеждения; той търси логическото основание, което ни дава възможност да смятаме едно или друго положение за истинно. Декартовото съмнение се определя като "методично", защото

се провежда методично в известен ред. В съгласие с изискването на своя метод за пълно изброяване, той се насочва към "началата", върху които почиват всички негови "стари мнения". И, макар Декарт в действителност никога да не се е съмнявал в съществуването на външния свят, той поставя под съмнение и него: той иска да разбере какво ни дава право да приемем това положение. Вярата е недостатъчна за Декарт, на него му е нужно "да намери гарант или твърда почва", за да издигне върху тях зданието на абсолютно достоверно знание. Затова той придава хиперболична форма на съмнението и поставя под въпрос не само материалните неща изобщо, включително и собственото си тяло, но дори и положението на математиката. "Съмнението — посочва Ю.К.Мелвил, — се мисли от Декарт не в психологически, а в методологически план. Противоположността на съмнението за Декарт е не психологическото убеждение, а логическата достоверност."⁷⁴ Въпреки някои моменти на непоследователност, съвършено ясно е, че Декарт счита съмнението за универсално необходимо за осъществяването на предварителните и подготвителните работи: за издирване на фундаментална и вътрешно достоверна принципна философия. Съмнението се препоръчва за "очистване на нума", за неговото дисциплиниране с цел възпитаване на способност към самостоятелно, творческо, инициативно мислене, способно активно да въздейства върху природата, да развива науката."⁷⁵ Декарт изхожда от убеждението, че колкото по-безпределно е съмнението, толкова по-сигурна ще бъде онази истина, която евентуално може да му устои. Той свързва обосноваването на знанията със степента на неговата рефлексивност. Именно онова знание е изходна генетична и логическа основа на всяко друго, изтъква Декарт, което е в максимална степен рефлектирано, т.е. съдържа не само посочване на своя обект, но и позоваване на условията на собствената си очевидност и достоверност.

И той наистина смята, че е открил такава истина. Ако за скептика единствената абсолютна достоверност се състои в абсолютната липса на каквато и да било достоверност, то за Декарт все пак има една обнадеждаваща несъмненост. Ако аз имам основания да се съмнявам във всичко, то нямам никакво основание да се съмнявам в самия акт на съмнението. Ако аз с основание се съмнявам във всяко съществуване, значи, че самият аз съм някаква реалност, съществувам. С други думи, има нещо на света и то е единствено по рода си, в което аз поначало не мога да се съмнявам — това е фактът, че се съмнявам, съответно мисля, откъдето произтича очевидността на собственото ми съществуване. "Cogito ergo sum" — "Мисля, следователно съществувам", това е според Декарт една безусловна истина, която най-причудливите предположения на скептиците не са в състояние да разколебаят. И тази именно истина той издига до ранга на първи, на изходен принцип във философията⁷⁶. Какво всъщност представлява cogito, как трябва то да се разбира, действително ли е така очевидно, истинно и какво фактически следва от него? На редица места Декарт застъпва схващането, че то е интуиция.

Така в правило трето, той ни уверява, че "чрез интуицията всеки може да види, че съществува, че мисли и т.н."⁷⁷

Не може да се отрече, че Декартовото "Cogito ergo sum" отразява една реалност, неподлежаща на съмнение. Аз наистина нямам основание да се съмнявам в собственото си съществуване, щом като вече се съмнявам в съществуването на другите неща. Достатъчно ли е обаче само това, т.е. единствено това ли в цялата действителност представлява достоверен сам по себе си факт, заслужаващ да бъде поставен в основата на философското изследване? Отговорът може да бъде само отрицателен. При един по-внимателен анализ става ясно, че под "мислене" (cogitatio) Декарт разбира "всичко, което се извършва в нас по такъв начин, че ние сами го съзнаваме непосредствено"⁷⁸. От тази гледна точка значението на "мислене" се разширява и съвпада със значението на съвременния термин "съзнание", което обхваща не само мислите като проява на интелекта, но и желанията, представите и усещанията. Всеки един от тези актове на съзнанието може да ни послужи като основание, за да се убедим в собственото си съществуване. "Cogito" като изходен принцип на философията затваря съзнанието в собствения му кръг. Познанието се оказва анализ на иманентно-субективното съдържание, чиста интроспекция. Според Декарт, достоверността на познанието произтича от универсалното съмнение. То не може да премахне или да направи съмнително само себе си в качеството на мислене, което губи смисъл без мислещия субект. В "Cogito" непосредствено е даден актът на съмнението, но обектът на съмнението не е даден, той не е ясен и тъкмо съмнението отрича неговата яснота и неговото битие. Тук основателно възникват въпросите: Ако обектът на съмнението не е ясен, как се отделя един акт на съмнение от друг, откъде се взема процесът на съмнението, ако той е тъждествен на себе си? Но ако мисленето не може да стане без субект, би ли могло да стане без обект? Може ли мисленето за нищо, мисленето за илюзии, мисленето, подозиращо своя обект в илюзорност, може ли то да бъде критерий на битието? Тук стигаме до един съществен конфликт на рационализма. Декарт откъсва мисленето от мисленото, доколкото при формулирането на изходен философски принцип изтъква само първото, а не и второто. Но в природата никъде няма "чиста" мисъл. Мисълта е винаги мисъл за нещо. Но ако от факта, че аз мисля, мога да съдя за своето съществуване, то от факта пък, че аз мисля за вещи, с не по-малко основания мога да съдя за тяхното съществуване. Това е не по-малко очевидно и достоверно, отколкото наличието на самия акт на мисленето, а от там и на субекта.

Според нас важността на "Cogito" се състои не просто в това, че то е несъмнена истина, а в това, че Декарт възнамерява от това първо начало да извлече всички останали начала на своята философия или цялото останало знание. Струва ни се, че това е невъзможно. Защото нека не забравяме, че въпросът не е дали аз "мисля" или по-точно съзнавам по един или друг начин, а какво представлява мислещото (съзнаващото) аз. Важно е да се изтъкне, че от гледна точка на Декарт

моего съществуване и моемо мислене не са просто две качества, принадлежат еднакво на разумната субстанция (*res cogitans*). Самата тази субстанция е единство на дейността на мисленето и неговия продукт — мислещото Аз, вследствие на което, ако се прекрати дейността, изчезва, престава да съществува и самото Аз. Във второто размишление философът изтъква, че мисленето е единственият атрибут, който му принадлежи и не може да бъде отделен от него, и че той (Декарт) съществува дотолкова, доколкото мисли: "Защото — продължава той — вероятно би могло да стане така, че ако престана да мисля, в същото време ще престана да съществувам. Сега не приемам нищо, което да не е истинно по необходимост. Следователно, по-точно казано, аз не съм нищо друго освен нещо, което мисли, т.е. дух, разсъдък или разум. Това са термини, чието значение бе ми непознато преди."⁷⁹ Според Декарт само мисленето принадлежи необходимо към моята природа или същност, откъдето се заключава, че "същността се състои единствено в това, че аз съм нещо, което мисли, или субстанция, цялата същност и природа на която се състои само в това да мисли."⁸⁰ До същия извод Декарт стига още в Разсъждения за метода, където, след като привежда посочените по-горе съображения, той пише: "От тук разбрах, че аз съм субстанция, цялата същност или природа на която се състои само в това, да мисли и чието съществуване не се нуждае от място и не зависи от нищо материално."⁸¹ Декартовото разбиране на съзнанието като някаква нематериална субстанция, притежаваша свои собствени, независими от обекта характеристики — една затворена същност, включваща в себе си всичко, което може да стане обект, поставя началото на идеалистическия възглед за дематериализиране на обекта. По-точно познанието не е съответствие на идеята с предмета, т.е. определено отношение на субекта към обекта, а "притежаване" или "включване" на познаваното в рамките на познаващото. От посочената основа израстват всички идеалистически спекулации срещу познаваемостта на външната действителност⁸².

"Cogito" предопределя съсредоточаването на Декартовите гносеологически размишления към изучаване субективното съдържание на самото съзнание. Само така могат да се разграничат според Декарт действителното от недействителното, обективното от чисто субективното. В четвърто размишление той разкрива източника на нашите заблуди — несъвършенството на човешката воля, и по-точно неограничената способност на нашата воля да се разпростира извън границите на разсъдъка.

"Cogito" като изходно начало на всички философски размишления на философа съдържа в зародиш дуализма на Декартовата философия. Самосъзнанието, мисълта за собственото съществуване се характеризира не само с ясност и отчетливост, т.е. с непосредствена очевидност, но и с най-голяма достоверност. Мисленето се приема за абсолютно достоверно, независимо от каквото и да е негово познавателно съдържание. Съмнението се превръща само в мислене, само в процеса на мисленето, само в метод, който не зависи от своите положения. И тогава то се оказва

неопрровержимо доказателство на реалността. Съмнението — самият факт на съмнението — става доказателство за реалност. За да гарантира логическото право да говори за съществуването на външната действителност, Декарт прибегва до помощта на "вродените идеи" като най-голяма "заслуга" има идеята за бога (трето размишление). В петото размишление Декарт, опрян на божията правдивост, успява да разсея хиперболичните си съмнения и да възстанови непокътнатото обективната реалност на материалния свят.

Основната слабост на Декарт при формулирането на изходния философски принцип се заключава в това, че той неправомерно откъсва мисленето от сетивното възприемане, едното и другото от вещите. Оттук следва, че "Cogito ergo sum" не може да бъде затворена истина. Тя добива смисъл само при по-нататъшното развитие на концепцията за битието, при преминаването от "ergo sum" към "ergo sun", отнесено към целия свят от многобройни, отличаващи се един от друг, притежаващи не само яснота, но и определеност обекти на познание. Не е трудно да се види също така, че формулираната "изходна точка" е дълбоко противоречива по своята същност. От една страна, едва ли би могло да се намери друго положение, което с очевидността си да изглежда по-привлекателно като "първо начало" на философията. Но същевременно едва ли има друго, което да е предизвикало толкова съмнения, възражения, коментари и дискусии, продължаващи до ден-днешен. Противоречивият характер на "Cogito" дава възможност от него нататък да се върви по различни пътища. Тази възможност исторически е реализирана в многообразието на направленията и школите, в лицето по-специално на субективния идеализъм, на обективния идеализъм, на дуализма, на материализма. Това се отбелязва и от Б.Ръсел, който пише, че "съвременната философия до голяма степен възприе формулировката на своите проблеми от Декарт, макар че не прие неговите решения⁸³. Но Декарт е актуален и за марксистката философия. "Cogito" съдържа зародиша на идеята за активността на съзнанието. То привело към идеята за съпадението на субективната и обективна диалектика, към разкриване на реалното основание на логическото — сетивно-предметната дейност. С.Б.Церетели определя "Cogito" като класически пример на диалектическа рефлексия⁸⁴. "Cogito" е първият в историята философски опит да се спаси доказателството със самообоснование, да се измени самата представа за доказателството, т.е. самообоснованието като допълнителен аргумент, че доказателството не е пряко, а представява кръг — мисъл, развитата от Хегел и реализирана напълно от Маркс. "Cogito" говори за самодостоверността на съзнанието. В самодостоверността на факта съзнание Декарт намира опорната точка против абсолютния скепсис. Така безкрайният регрес на доказателството, ударният скептически троп против рационалното познание, се спира от самото съзнание, защото да се съмняваш в съмнението означава да се утвърждава съмнението. Тук философът се изправя пред друг парадокс. Оказва се, че избавлението от претенциите на скептическото съмнение с по-

моцта на методическото съмнение е възможно, ако се приеме за абсолютно начало теоретическото знание за безусловното съществуване... на съмнението. Сега то (съмнението) се проявява не като начин на въздържане от съждения, и не като метод за издирване на безусловното, очевидно знание, а като абсолютно начало на Декартовата метафизика.

И така, своите размисли за съмнението Р.Декарт изказва в най-дълбока връзка със съдбата на метода на философското дирене. Съмнението не определя цялостното световъзприятие на Декарт, нито концепцията му за метода, а произтича така дълбоко и непринудено от неговата изходна точка на философския анализ, както от неговата натура, стояща над условностите на превзети философски принципи. Съмнението никога не става за него самоцел. То произтича от духа на войнстващия рационализъм и хуманизъм, чиито антиподи с право се считат — фанатизмът, обскурантизмът, догматизмът, конформизмът и особено глупостта. Друг е въпросът, че Декарт в разсъдъчно-метафизическата едностранчивост на своя подход и неразбирането на познавателното значение на практиката, не може да даде научно решение на поставените задачи. Търсенето на интуитивно очевидно първо начало на всяко знание, довежда Декарт до признаване факта на личното самосъзнание за единствената абсолютно достоверна изходна предпоставка, която предопределя идеалистическия характер на неговите по-нататъшни "метафизически размисления".

Днес след толкова богата история на философията едва ли е необходимо да се оспорва постановката, че Декарт търси път от мисленето към знанието, т.е. към мисленето, адекватно на структурата на обективния свят, път, който изключва съмнението в тази адекватност. В това именно се състои методът. Ще отбележим веднага, че почти всички пишещи по този въпрос автори подхождат към него по аналогичен начин. Но има и такива, които, макар и по различен път, стигат до извода за особен "метод на съмнение". Така например Г.Г.Соловьева посочва: "универсалното съмнение е специфичен философски метод за обосноваване на неопровержимото знание, способно да устои против скептицизма."⁸⁵

В порядък от пояснения Н.Метрошилова уточнява, че "универсалното съмнение е специфичен философски метод, метод на научното познание."⁸⁶ Целта на съмнението е "възпитаване на способности за самостоятелно, творческо мислене"⁸⁷ и макар да е предварителен "негативен" метод, то е свързано със социално-критически замисли."⁸⁸ С малки нюанси на различие от това е твърдението и на Ламбри Мишков⁸⁹.

Тези становища срещат определено и рязко противодействие от страна на други автори. В своята книга "Съмнението и неговите граници" Х.Линднер определя гледището си по този въпрос така: "Декарт подчинява съмнението на метода. И въпреки това неговият философски метод все още не е научен метод... Неговият метод е съставна част на идеалистическата му философия, основен неин недостатък."⁹⁰ И още. "Методи-

ческият принцип на съмнението при неговата (на Декарт — Л.А.) философия е отклонен в посока на идеализма"; "съмнението като методологически принцип противоречи на метафизическия характер на философията на Декарт."⁹¹

Тук няма да анализираме подробно и да оценяваме доказателната сила на противоречивите схващания. Защото техните автори не доразвиват и не конкретизират своите мисли. Според нас, по-приемливо е становището, което разглежда съмнението като елемент на метода. Впрочем такава е ориентацията и на лансираната от нас идея за съмнението в направените досега публикации⁹².

В заключение смятаме за целесъобразно да насочим вниманието към факта, че в епохата на почти безусловното увлечение от метафизически установеното, твърдо неподвижното и веднъж завинаги определеното, Декартовото методологическо съмнение отразява движението от съмнението заради самото съмнение към съмнението заради истината; от скептичeskото към научното, диалектичeskото съмнение. Според нас тъкмо тук е рационалното в изказаното от Декарт и след това подхванато от много гласове твърдение, че методологическото съмнение е предпоставка и начало за адекватното знание за света. Рационалистът в някакъв смисъл определя логическото съдържание на понятието съмнение като една от формите на рефлексия. Съмнението е признак на самосъзнанието. В съмнението човек се самосъзнава. "Декарт пръв доловил — справедливо посочва Г.Г.Соловьева, — че съмнението е форма на рефлексията, форма на мислене, обърната преди всичко не навън, а към себе си. Обаче той образува понятието съмнение, рефлектирайки само над самия процес на познание, което засенчва обективните корени на това понятие, застава да се отнасяме към него само като към субективен феномен."⁹³ Декарт счита съмнението за произволен акт на свободната воля⁹⁴, за еднократен акт, той все още не разбира, че съмнението е вечен спътник на познаващия разум, на творческото търсене.

Характерната особеност на философията на Р.Декарт е опитът да се синтезират философията и точните науки, а съмнението да се изведе от допустимите несъвпадения между действителността и конструкциите на интелекта, стремящ се към идеална точност и достоверност (действителност). Методологическото съмнение разкрива родството на Декартовия метод с всички следващи епохи, които ще предпочетат диалектиката пред метафизиката. Но като откъсва философията от практиката, Декарт изпада в противоречие с провъзгласения от него самия идеал на практическо полезно знание. В това е заслугата и историческата ограниченост на Декартовия възглед за съмнението: предчувствието на един нов философски принцип — (връзката на скептичното и диалектичното) и едностранчивото му формулиране. Това прозрение на Декарт бъдещата диалектическа философия коригира.

Въпреки всичко, като цяло възгледите на Декарт за съмнението и скептицизма представляват една твърде интересна, нереализирана и напълно незаслужено изоставена концепция — макар и ограничена в

рамките на разсъдъчното мислене. На Декарт теорията за съмнението е достатъчно задължена, макар и не толкова, колкото общата теория за метода. По мнението на историка Бокъл, Декарт е "велик реформатор и освободител на европейския ум."⁹⁵ Той създава нов метод и стил на философско мислене, поставя нови задачи пред философията, формулира нови философски проблеми. Декартовият метод не може да се разглежда като чужд на съвременната наука, на която в смет вид той се оказва съществена и необходима съставка. Всъщност историята на философията след Декарт се състои в голяма степен от опити да се даде задоволителен отговор на поставените от него въпроси, в това число и на въпроса за мястото и ролята на съмнението в познанието.

2. ДЕЙВИД ЮМ ЗА СЪМНЕНИЕТО И СКЕПТИЦИЗМА

Съображенията за нашия повишен интерес към Юмовия скептицизъм произтичат от една негова особеност, посочена още от Кант: Юм е "може би най-остроумният измежду всички скептици и безспорно най-значителният с оглед на влиянието, което скептическият метод може да има за събуждането на едно основно изследване на разума."⁹⁶ За разлика от своите предшественици, Юм обосновава скептицизма със средствата на философията, т.е. както казва Фойербах, неговият скептицизъм "придобива философско значение"⁹⁷

Необходимо и небезинтересно е да подсетим за отношението на Д.Юм към предшестващата философия на скептицизма. В своята оценка за скептицизма изобщо, Юм го разделя на краен — "пиронизъм" — и умерен. Отрицателно се отнася към първия, който счита, че "всичко е недостоверно и нашият разсъдък към нищо не може да прилага никаква мярка за истинност и лъжовност."⁹⁸ Той оценява своя скептицизъм като "смекчен", среден между предварителния или методическия скепсис на Декарт и крайния, всеразрушаващ скепсис на Пирон⁹⁹.

Ние бихме добавили, че Юм е теоретически най-значителният и последователен скептик. Неговият скептицизъм не е "личен скептицизъм"¹⁰⁰, защото не друг, а съвременната на философа епоха изисквала преодоляване на теоретическо-познавателните съмнения. С това и започва Юм, стремейки се да защити знанието (науката) от скептическите атаки, но по своеобразен път, подсказан му от непосредствените философски предшественици Лок и Беркли: не може ли да се освободи разумът от изморителните спорове, да се определят границите на неговото приложение?

За Юм повечето от съчиненията на Беркли "представяват най-добрия увод към скептицизма, който можем да открием у по-старите и по-нови философи, не изключвайки дори Бейл."¹⁰¹ Както основателно подчертава Х.Линднер: "Теорията на "последователния" сенсуализъм на Беркли представлява едно съживяване на скептицизма, въпреки че Беркли прави всичко, за да се представи за враг на скептицизма. Особеното у скептицизма на Беркли е това, че привидно той създава положително учение. Неговият скептицизъм е маскиран."¹⁰²

Коментирайки "елементите на идеализъм и скептицизъм" у Лок, Д.Г. Люис резюмира: Лок не дава "отговор" на скептицизма, но доказва неговото "лекомислие"¹⁰³. "Лок ясно е предвидил изводите на идеалистите и скептиците от неговите принципи. Той не е направил сам тези изводи, считайки ги за безполезни."¹⁰⁴

Без да навлизаме в подробности, ще отбележим, че учението на Юм концентрира в себе си всички особености и противоречия на скептичeskата позиция във философията. Абсолютизирайки разликата между емпиризма и рационализма, той се стреми да докаже невъзможността на познанието да излезе зад пределите на вътрешния опит, въпреки че в даден предел познанието е напълно възможно. Целият ход на разсъждения и аргументация на Юм произхожда от опита. Вън от опита няма никакво знание. Само опитът е основа на всяко научно познание. Естествено възниква въпросът, какво знание дава опитът? Каква е дълбочината на знанието за света на основата на опита? Докато в античната философия на скептицизма проблемът за достоверното знание се реализира в търсене на критерия на истина, то Юм го поставя по-дълбоко, основателно трансформирайки във въпрос за произхода само на една; затова много важна категория — причинността¹⁰⁵.

Около "причинността" са се съсредоточавали най-оживени спорове, най-противоречиви мнения в историята на философията. Това, което придава на Юмовата трактовка славата на оригинално схващане, е опитът му да намери източника на причинността в опита и същевременно да докаже нейната илюзорност. Преди всичко философът си задава въпроса: На какво е основана нашата увереност в знанието на причините, източника на впечатления, т.е. в реалността на обективния свят? Трябва да се остави гледната точка на здравия смисъл, безусловно застрахована от подобни съмнения, и се опитаеме научно да се обоснове тази увереност. Юм ясно вижда колко е несъстоятелна рационалистическата трактовка на причинното отношение, съгласно която реалната причина и действие съвпадат с логическото основание и следствие, т.е. причинността се извежда априорно¹⁰⁶. Развивайки аргументацията на Беркли, Юм счита, че на ума никога не е дадено нищо, освен възприятия. Даже когато ние издигнем въображението в небесата, нито на крачка не излизаме зад пределите на самите себе си, и всичкото, с което ние разполагаме, това е само наше възприятие. Поставяйки въпроса за критерия на истинност на нашите идеи, той говори, че доколкото всяка идея по своя произход е копие на впечатленията, то в това ние имаме просто и безгрешно средство за решаване на въпроса, законна ли е една или друга от съдържащите се у нас идеи или това е просто чиста фикция. Философът поставя въпроса: Откъде произхожда идеята причина, копие на какво впечатление тя се явява? За идеята, необходима връзка между явленията, идеята, причина и действие той не намира никакъв оригинал в сферата на впечатленията¹⁰⁷.

Докато Беркли догматически решава въпроса за източника на възприятията, определя тази роля на бога, то Юм пък оставя въпроса

открит, разсъждава скептически: Намирайки се в плен на възприятията ние не сме в състояние да решим от какво именно те са породени — външни тела, енергията на самия ум, или действието на невидимия и неизвестен дух¹⁰⁸.

Фактът, установен от Юм, действително е неоспорим. Необходимата връзка не се възприема непосредствено, т.е. няма и не може да има никога впечатление на необходимата връзка. Хегел по-късно правилно подчертава, обобщавайки Юмовото "откритие", че не само необходимостта, но и всички останали категории не се възприемат непосредствено¹⁰⁹. Юм се издправя пред затруднението: от една страна, той счита, че опитът е поток от възприятия и на всяка проста идея съответства впечатление, а от друга — се убеждава, че опитът не дава впечатления на необходимата връзка. Как да се съгласуват тези положения? Ето тук Юм и издига своето съмнение в относителните възможности на познанието и науката. Всички те се опират на понятието причинност, но да се обоснове това понятие не е възможно нито *a priori*, нито *a posteriori*. Тогава единственият изход според Юм е да се обявят отношенията за психологически асоциативни връзки, които съединяват идеите в процеса на познанието. Най-общата линия на разсъждение е следната: опитът е само регистратор на произхождащите около нас събития; от опита ние узнаваме, че едно явление следва друго. Поради това у нас се създава убеждението, че те са включени в причинни зависимости. Но имаме ли ние право въз основа на досегашния опит да твърдим, че онова, което сме констатирали, притежава универсален характер? Причинното отношение, според Юм, е една психологически необходима илюзия. Ние вярваме, че това, което досега многократно се е повтаряло в нашия опит, ще продължава да става по същия начин в бъдеще. Тази вяра е психологически необходима. Тя е много силна, подкрепена от интуицията. Но ако досега в протичането на явленията в природата се наблюдава правилна последователност, то в бъдещия порядък на природата, казва Юм, може да се измени, няма никаква гаранция за вечната негова неизменност¹¹⁰.

"Смекченият" скептицизъм на Юм вече проявява своята идеалистическа и агностическа същност. Първо, Юм се придържа към скептическата позиция на въздържане относно познаване реалността на обективния свят. Тази нерешителност естествено завършва с агностицизъм. Второ, у философа предизвиква съмнение причинната връзка между самите възприятия. Ако в първия случай той така си и остава скептик, то сега се стреми да се избави от съмненията и предлага свое позитивно кредо — субективност, премисляне на причинната връзка. Подобно разрешение на съмненията, преодоляване на скептицизма посредством субективизма е път към агностицизма. И наистина, няма защо да се търси причинната връзка между впечатленията, доколкото тя се преосмисля от въображението. Скептицизмът по отношение на причинността на впечатленията, субективизмът и агностицизмът относно причинните връзки взаимно се допълват и подкрепят един друг.

Целият патос във философията на античния скептицизъм се заключава, както бе казано, в стремежа да се изследва отношението на двата свята — света на същността и света на явленията. В скептицизма на Юм съществено се изменя самата постановка на въпроса, акцентът се пренася в сферата на субективното. Снема се проблемът за обективността на истината като знание на нещата сами по себе си, истината се разбира само като познание на явлението. Самата истина трябва да се търси не в адекватното съответствие между идеята и обекта, което от позициите на Юм е невъзможно, защото самият обект е идея; въпросът за истината е въпрос за правилно отнасяне на идеите една към друга. Въпросът как се отнасят нашите мисли за обкръжаващия ни свят към самия този свят се заменя с въпроса, съответстват ли идеите на пораждащите ги впечатления. Отношението обект — впечатление се заменя с отношението впечатление — идея. Юм достатъчно ясно изразява тази позиция. Той счита, че само от външна гледна точка ни се струва, че познанието на човека е насочено към външния свят. На субекта само му се струва, че той изследва връзката между явленията¹¹¹. Подобно на това, както идеята причинност е фикция, точно така според учението на Юм фикция е и идеята субстанция (идеята материя, идеята дух, идеята бог). Той пита: А какво представлява и твоего самовлюбено "аз"? Нима то е нещо различно от идеите ти? Нали винаги познаваш само субективни състояния, защо правиш изключения за своето съзнание, което незаконно разглеждаш като някакъв непознат техен "носител"? Няма и не може да има нищо друго освен безкраен хаотичен поток от идеи и впечатления! По такъв начин Юм завършва пълното отъждествяване на субекта и обекта: И единият, и другият се оказват изцяло съвкупност от сетивни преживявания; познанието е проста регистрация на непрекъснатото сменящи се една друга сетивни представи. Каква е вътрешната същност на това, което се преживява и кой е този, който преживява — остава неизвестно. Като обявява обектите за непрекъснат поток от сетивни преживявания, Юм отрича възможността съзнанието да стигне до нещо, което има трайни, необходими, съществени общи характеристики. Според него скептичните съмнения са естествени свойства на нашия разум¹¹². Процесът на научното познание е непрекъснато количествено увеличаване на вероятността, а не откриване на обективните закономерности и достоверността на познанието¹¹³. Юмовското увеличаване на вероятността в познанието не е откриване същността и закономерността на света, а е безкрайно прибавяне на психически актове един към друг, тяхното напластяване във вид на привички. Прибавянето на вероятности, според Юм, е степен на развитие на нашето познание, не на външния свят, а вътрешния на самия субект. Юмовският процес на познание е изкачване по степените на психическата стълба на човека. Той се старее в своята теория на познанието да избегне външния свят¹¹⁴.

Юм се опитва да признае историческата достоверност. Но тази достоверност може да се констатира само в съзнанието на субекта като проста аритметическа сума от исторически факти¹¹⁵. По такъв начин,

историческата достоверност има изключително субективен характер, тя е основана на възприятията (опита) и привичките на субекта.

Съответно на своята общофилософска установка Юм определя целта и задачите на науката — изучаване, наблюдение и описание на потока от впечатления¹¹⁶. Той напълно се удовлетворява от простия емпиризъм и отхвърля всичко, което излиза зад неговия предел¹¹⁷. Още в "Трактат" Юм обосновава необходимостта и неизбежността на своя скептицизъм, непременно в умерена форма. "Философската меланхолия"¹¹⁸ е породена от факта, че нито рационализмът, нито емпиризъмът може да постигне непротиворечиво знание. И така Юм идва според нас към следното справедливо положение: 1. Емпиричният опит, тълкуван като поток от възприятия, не може да свидетелства за реалността на нещата. 2. Логическата аргументация действително е безсилна при изясняването причините на впечатленията. Но по-дълбокият смисъл на този важен резултат е още скрит за самия философ. Първото е опровержение на изходните позиции на емпиризма: Ако опитът като поток от впечатления е безпомощен в доказателството на реалните неща, значи че такова разбиране на опита е неправилно. Второто положение подпомага разсъдъчното тълкуване на логическото: доколкото реалността на нещата не се доказва с теоретическа аргументация, следва да се преосмисли логическата трактовка и да се опитае да намерим неговото реално основание. Но да се изтъкват така откритите факти, на Юм му е било необходимо да се раздели с догматическите установки. Той пък остава верен на тях. Осмислянето на антиномите довело към съмнение, към търсене, но Юм осъзнал антиномията като необходимост да се избави от нея, а не като реална, съдържателна проблема. Съмнението затова изпълнява тук само скептична функция, изразява момент на неувереност в една или друга страна на противоречието.

За Юм "истинският скептик се отнася с недоверие не само към своите философски убеждения, но и към своите философски съмнения, но никога не ще се откаже от такова невинно удовлетворение, каквото могат да му доставят както едните, така и другите."¹¹⁹ Съмнението в реалността на обективния свят предопределя съмнението във възможностите на неговото познание.

Стремежът на Юм да направи своето учение философия на здравия смисъл и субективистическото му отношение към причинността го поставят пред проблема: как да съчетае съмнението във външното съществуване с практиката на хората. Философията на Юм е един от най-типичните образци на абсолютното метафизическо противопоставяне на теорията и практиката. Философът счита, че това, което важи за всекидневния практически живот, няма никаква теоретическа стойност¹²⁰. За Юм скептицизмът е единствената възможна философия¹²¹.

Но "смекченият" скептицизъм, както го разбира Юм, това вече не е скептицизъм, не е съмнение, не е въздържане, а утвърждаване необходимостта да се ограничи познанието. То се придържа към убеждението, че никакви философски изисквания не могат да дадат достоверни

знания. Науката и философията се оказват празни занимания с фиктивни неща¹²². Скептицизмът на Юм еволюира в неговата крайна форма и неговата философска позиция се слива с агностицизма, който той безуспешно се опитва да избегне. Връщането към "вярата"¹²³ във връзка с определянето на реалността и истинността в най-голяма степен разкриват теоретическото безсилие на Юмовите възгледи. Това вече не е съмнение, а дискредитация на човешките знания. Подобен възглед е "теоретична предпоставка за принижаване на знанието"¹²⁴, "философско самоубийство"¹²⁵. Впрочем, сам Б.Ръсел казва, че Юм представлява "задънена улица" — "не може да се отиде по-нататък в избраната от него посока"¹²⁶.

И когато скептицизмът на Юм не успява, на хоризонта се появява неговият "заместник" — критицизмът на Кант.

3. ИМАНУЕЛ КАНТ ЗА СЪМНЕНИЕТО И СКЕПТИЦИЗМА

Ние не си поставяме задача да анализираме обстойно философията на Имануел Кант. Неговите възгледи в светлината на последователната диалектическа философия бяха сравнително обстойно дискутирани от Иван Стефанов¹²⁷. За нас Кант представлява интерес от гледна точка на проблема за съмнението и скептицизма.

На първо място трябва да се вземе определено отношение към факта, че ограничеността на човешката познавателна способност е занимавала много философията на Новото време. Но никой не ѝ е отделил толкова внимание и на никого тя не е струвала толкова умствено напрежение, както на Кант. Живеейки в един раздвоен свят, Кант "не може да не бъде скептик". Принуден от житейските и политически обстоятелства да прави компромиси, той иска да ги избегне поне във философията, но съзнавайки както никой преди него границите на самия разум, той поглежда с дискретна ирония и скептицизъм на света. Това, което придава на Кантовото философско мислене славата на оригинално схващане е страстната антидогматична насоченост, против възприемането на вяра и на най-установените положения¹²⁸. Могат да се приведат редица откъслечни, а и по-цялостни разсъждения за съмнението у Кант. Според него съмнението се стреми към достоверността. В "Критика на чистия разум" е посветен специален параграф "За невъзможността на скептично удовлетворение на един чист разум, който е в съгласие със самия себе си."¹²⁹ Кант определя Декартовото съмнение като "сериозен философски начин на мислене", а именно: да не си позволяваме окончателно съждение, преди да е било намерено достатъчно доказателство¹³⁰. Не някой друг, а "само указанието, което можеха да дадат съмненията на Юм"¹³¹, пробуждат Кант от догматична дрямка и дават нова насока на търсенията му в областта на умозрителната философия. Ситуацията на съмнение е такова състояние, при което "разумът изпада в раздвоение със самия себе си; едно състояние, което прави скептиката да ликува, но което трябва да накара критичния философ да се замисли и да се обезпокои"¹³². Философът високо оценява значението на скептичния метод като търсещо съмнение, като катализатор на мисленето, "съществено свойствен само на трансценденталната философия"¹³³. Съ-

щевременно той определя и границите му: "... скептичният метод наистина сам по себе си не е задоволителен за проблемите на разума, но съставлява все пак предварително упражнение, за да събуди предпазливостта на разума и да посочи основателни средства, които могат да го осигурят в правомерните му владения"¹³⁴. Задачата на критиката е борба против догматизма, при това не от позициите на скептицизма, а от по-високи, преодоляващи слабостите и недостатъците на самия скептицизъм. От скептицизма мисленето трябва да отиде по-нататък, за да достигне позитивното¹³⁵. Такава е постановката на "трансценденталния", или, както според Кант е по-добре да се нарича, "критическия" идеализъм, който претендира да е "среден път", да стои над догматизма и над скептицизма¹³⁶.

Философът дълбоко осъзнава кризата, в която беше изпаднал предхождащият го идеализъм. Той окачествява като истински "скандал" във философията субективно-идеалистическото отричане на външния произход на сетивните възприятия. В "Критика на чистия разум" той озаглавява специален параграф — "Опровержение на идеализма"¹³⁷, а в "Пролегомени" е еднакво непримирило срещу "емпирическия" идеализъм на Рене Декарт и "мистическия" идеализъм на Дж. Беркли.

Непосредствен подтик за преминаването на Кант към критицизма беше новият скептицизъм, чиято същност се състоеше в отричането на възможността да се докажат всеобщността и необходимостта на знанието. Скептицизмът предизвиква "едно особено забъркване в науката, която не може да определи докъде може да се доверяваме на разума и защо само дотам, а не по-нататък; да се излезе от това забъркване и да се предотврати за в бъдеще всяко връщане към това състояние може само чрез едно точно изведено от основни положения определяне границите на нашата употреба на разума"¹³⁸.

Докантовият емпиризъм считаше, че източник на достоверността на познанието е опитът, докато рационализмът обясняваше достоверността с разума. Задачата на Кант се състоеше в снемането на тези две едностранчиви позиции. Според него нито опитът, нито разумът са източник на достоверността на знанието, а априорните форми на сетивността и разсъдъка.

Кант започна с усъмняването в способността на разума да проникне в света сам по себе си, в света такъв, какъвто е независимо от нашето съзнание. Обективният външен предмет, "нещо само по себе си", за Кант е единственият източник на сетивното съдържание на всяко знание. Но на познаващия човек е достъпно само това, разсъждава философът, което се включва в собствения му опит. В състояние ли е той да ни даде знание за съществуващото вън от съзнанието и независимо от него? Отговорът на този въпрос според Кант изисква преди всичко да се изследва опитът като единствена сфера, до която се отнасят нашите знания. В утвърждаването на опита като единствен предмет, до който се отнасят науката и философията, той вижда принципната разлика на своята гледна точка в сравнение с всички досегашни идеалистически

учения. Кант тръгва с добри намерения по пътя на философското си търсене. Логиката на неговите предпоставки и динамичната му мисъл го довеждат до свършено друг край. Той се мъчи да преодолее недъзите на идеализма, като тръгва от принципите на отречения от него идеализъм. Подобно на Беркли и Юм, Кант приема именно възприятията, а не реалните предмети за единствените обекти, до които се отнася човешкият опит. Естествено, като с такива те не могат да съществуват другаде освен в самия възприемащ субект¹³⁹. Философът смята, че се е издигнал както над материализма, така и над идеализма (това е постоянният му стремеж и главният източник на противоречия в неговата философия) с приемането, че предметите съществуват реално в пространството и времето, но не като неща сами по себе си, а само като явления на съзнанието. Същевременно той обявява пространството и времето за необходими форми на съществуването на обектите, но ги схваща не като форми на независима от съзнанието действителност, а само като общи форми на самото съзнание¹⁴⁰.

Кантовата "трансцендентална диалектика" обосновава възгледа, че разумът не е в състояние да проникне както в субстанциалната същност на мисленето, така и в природата на света като цяло¹⁴¹. Кантовата гносеология тръгва от характерното за всеки идеализъм дълбоко заблуждение, че познанието е един чисто субективен акт, че познавателното отношение между обекта и субекта не излиза в никакъв смисъл извън рамките на съзнанието.

Подобно на Юм, Кант не се съмнява във факта, че "всяко наше познание започва с опита"¹⁴². Но поради липса на каквато и да било друга възможност за дедукция на цялото познание от опита (една догма на емпиризма) Кант приема, че не всяко знание възниква от него. Съществува предпочитно, доопитно или априорно знание, което именно е носител на всеобщността и необходимостта. Оказва се, че съществуват два източника на знанието — опит и априорни форми, но нито един от тях поотделно не ни дава знанието: "Без сетивност не би ни се дал никакъв предмет, а без разсъдък никакъв предмет не би се осмислил... Разсъдъкът не може да си представя нищо нагледно, а сетивата нищо да мислят. Познанието може да произлезе само от съединяването им."¹⁴³

Критиката на чистия разум изучава обектите така, както те са дадени на съзнанието, доколкото са резултат и от конструиращата априорна способност на съзнанието¹⁴⁴.

Въпреки философската дълбочина на аргументите, които Кант привежда, въпреки яркото му полемично остроумие срещу "догматизма", той не е в състояние от позициите на трансценденталния идеализъм напълно да се разграничи от скептичeskия идеализъм¹⁴⁵. Философът се опитва да срази скептицизма с най-последователен скептицизъм. Кант, полемирайки със скептицизма, сам се оказва поборник на узаконения скептицизъм. Външната, независима от съзнанието действителност той нарича "отвъдна", защото според него тя никога не може да бъде включена в човешкия опит и с това да стане обект на изследване чрез априорната познавателна способност на разсъдъка.

Философът е абсолютно категоричен в твърдението си, че нещата сами в себе си остават абсолютно недоловими и недостъпни. Според него те не могат да бъдат определени нито като материални, нито като духовни същности¹⁴⁶. В крайна сметка Кант извежда своя така наречен гносеологически критицизъм до субективистическия психологизъм¹⁴⁷. И тъй като ние нищо не можем да знаем без да го възприемаме и мислим, то според него нашата възприемателна и мисловна способност не само познава обектите, но ги и конструира такива, каквито те съществуват в опита. Поради това и опитът — единствената достъпна сфера на възприятието и мисленето — е плод на възприятието и мисленето, а самите мисли и възприятия са не само нашето познание за обектите и техните отношения, но и самите тези обекти и отношения. Процесът за мисленето за обекта е и реализирането на мисленето в обекта, което в същото време е реализиране на самия обект и на самия опит¹⁴⁸. Кантовата трактовка на разсъдъчните категории е своеобразно съчетание на рационалистическата гледна точка със субективно идеалистическия емпиризъм. За философа категориите са априорни, доопитни понятия, но само като "чисти" форми, които намират своето съдържание единствено в опита, където именно се реализират¹⁴⁹.

Действително, макар и Юм, и Кант да започват с необходимостта да се определят възможностите на познанието, смисълът на тези стремежи очевидно е различен. Юм (и докантовата емпирична философия), който приема, че всяко познание произтича и се отнася до опита, се опитва да обясни възможностите на разума чрез данните на опита¹⁵⁰. Юм се опитва да преодолее съмнението на скептицизма, като установи предела на познанието, за да изгони от него противоречивостта, и по същество не отива тук по-далеч от позициите на античните скептици¹⁵¹. Кант, напротив, като признава, че всяко знание черпи съдържанието си и се отнася до опита, търси в априорните способности на разума обяснението на самия опит. Той се стреми да определи границите на познанието, за да утвърди, узакони противоречието, да докаже не отделни негови страни, а вътрешното единство на противоположностите. Противоречията се явяват в неразвита форма в образ на синтетично съждение а priori. Главният трансцендентален въпрос се формулира така: Как е възможно синтетично съждане а priori пълноценно знание, което едновременно обладава характер на несъмнена очевидност, т.е. всеобщност и необходимост (приоритет на рационализма) и творческата способност да разширява знанието, т.е. синтетичност (приоритет на емпиризма)?¹⁵² Отговаряйки на въпроса как да повдигне знанието до ранга на всеобщност и необходимост, Кант се опира на изследванията на Юм. Той обявява причинността за необходима априорна категория на съзнанието, която се проявява единствено във връзка с обектите на опита¹⁵³. Ако за Юм противоречивостта на познанието е синоним на субективност, то за Кант тези понятия са различни. Със свойствената му дълбочина на мисълта, макар и в рамките на ограничаващите постулати на агностичната му система, той фиксира нюансите на съотношението

"истинно — неистинно" познание¹⁵⁴. Истинно за Кант е това знание, което се съгласува с общите априорни принципи на съзнанието. На това основание "всеобщността" се провъзгласява за основен белег на всяко истинно знание. Той съзнава, че всеобщността е чисто формален критерий — с него не може да се докаже кое съдържание на познанието е истинно и кое не е. Но според Кант не е по силите на никаква логика и никаква гносеология да стигне до съдържателен критерий на истината¹⁵⁵.

Кант пръв в историята на философията направи разлика между формалната логика, която се интересува единствено от формата на мислите, и съдържателната логика или логиката, която фиксира най-основното предметно или категорично съдържание на мисленето.

Стремежът на трансценденталната логика да достигне до съдържателните принципи на познанието, застави разума да ги търси в диалектическите идеи. Кант посочи необходимостта от създаването на диалектическата логика, но сам не успя да обоснове научните ѝ права. Неговата трансцендентална логика беше изградена изцяло върху субективно-идеалистически и априористически принципи, върху която основа отъждествяването на логическото със съдържателното изследване на обектите се оказва невъзможно. Чрез априоризма Кант се стреми да се спаси от субективистическия релативизъм и психологизъм. Но тъкмо априоризмът разтваря кръга на субективизма. Априорността в гносеологията е така абсурдно противоречива, както говоренето за познание преди познанието. Дори "съзнанието изобщо" не е нещо повече от самосъзнание, изразено с формата "аз мисля"¹⁵⁶.

Подобно на скептика Юм, агностикът Кант може само "на вяра" да приеме битието на нещата сами по себе си. Само опитът остава за теоретическото мислене независима от вярата област¹⁵⁷. Юм и Кант посрещат всички догми със скептицизъм. Но докато първият превърна самия скептицизъм в догма, то вторият превърна скептицизма в критицизъм. Кантовият "критицизъм" включва в себе си скептицизъм като своя основа и затова съвпада със скептицизма, е скептицизъм, макар че за разлика от Юм е по-непоследователен (признава "нещото в себе си"). Ленин одобрително цитира думите на К. Фишер, че "критиката на чистия разум с изключение на чистия разум" (т.е. априоризмът) — е скептицизъм. Критиката на чистия разум с изключение на нещото в себе си е берклиански идеализъм.¹⁵⁸ Ленин е категоричен: "Кант и Юм — скептици." Той посочва, че Хегел вижда скептицизма на двамата мислители в това, че "Юм и Кант в "явлението" не виждат явяващото се нещо в себе си, откъсват явлението от обективната истина, съмняват се в обективността на познанието, всяко емпирическо откъсват от нещото в себе си."¹⁵⁹ Докато Юм твърди, че не може достоверно да се каже съответстват ли нашите представи на независимата от нас действителност, то Кант заявява, че човек никога няма да достигне такова съответствие. Чрез критицизма Кант достига до "обосноваването" на агностицизма. В този ред на мисли, струва ни се, може да се приеме оценката на Елка

Панова: "Кантовият агностицизъм е категоричен, докато Юмовият скептицизъм е проблематичен."¹⁶⁰

И така, ние виждаме, че първа основа на агностицизма е отричането на реалното съществуване на някакви неизменни първични оптически същности като например материята, субстанцията, бога и т.н. (както е при Юм) или пък допускането на реалното им съществуване, но отричане на принципната им познаваемост. Цялото човешко познание има работа не с нещата, а със самото себе си. Оттук няма възможност научно и достоверно да се построят теоретико-познавателните принципи. Втората база на агностицизма е отсъствие на връзка на теорията на познанието с практиката. Способността на човешкия разум да анализира вън от връзката с практиката. За еднотипността на скептицизма и агностицизма обръща внимание Т.Ойзерман¹⁶¹.

Но от какво се предизвикват тези настроения, кое им осигурява определен, понякога сензационно голям резонанс? Естествено това не зависи от волята на мислителя, а от съвкупните условия, сред които обективните имат безспорен приоритет. Скептицизмът и агностицизмът на Юм и Кант не са плод на саморазвитие на идеите, нито самостоятелна философска концепция с класически разработена аргументация. Те резюмират дълбоката вътрешна противоречивост на раздвоеното съзнание; те са реакция, отражение на социалните противоречия, несправедливост и отчуждение на своето време.

Тук именно ще намерим и обяснението на онова неоспоримо своеобразие на скептицизма на Юм и Кант. Имаме пред вид познания, посочен още от Хегел факт, че скептицизмът на Юм се отличава от гръцкия скептицизъм по признаване истинността на емпиричното, на сетивното и отричане на общите определения, законите, тъй като те не се оправдават от сетивните възприятия. Античните скептици в качеството на принципи на истината никога не са считали нито сетивата, нито съзерцанието. Обратно, те преди всичко са се обявявали против приemanето на данните на сетивата за истинни.

Цялата критика на опита Юм насочва към изследване значението на понятието и съдържанието на опита. Кант в това отношение следва пътя указан, от Юм. Той също говори не за това, как възниква опитът, и за това, какво съдържа той. Предмет на неговото изследване е "възможността" на опита, т.е. неговото понятие, а не способността на опита.

Юмовският скептицизъм не съвпада напълно и със скептицизма на Кант, тъй като у последния той е свързан с признаването на "нещото в себе си". По думите на Юм, неговият скептицизъм е насочен против всякакви догми и заедно с това, против всичко недостоверно в познанието, против религиозната догматика. И в същото време, критикувайки едностранчивите метафизически възгледи на отделни философи за причинността и сам допуска при това субективно-идеалистически грешки, той все пак способства за по-дълбоко теоретическо осмисляне на причинно-следствената връзка, на критерия за истинност, на метода на научното изследване и други проблеми.

Юм ни предлага една стройна философска система, която е убедително и логично изведена от неговите субективно-идеалистически (емпирически) позиции. Ние можем да не се съгласяваме съдържателно с основните постановки, изводи и заключения на Юм, но сме принудени да признаем, че у него е налице една добре премислена, логично подредена и завършена система от философски, психологически и етически възгледи за света и човека, за тяхното предназначение, цел и смисъл. Не бива да се подценява и това, че философията на Юм е добре обоснована от широката му ерудиция из областта на почти всички основни области на научното знание от неговото време.

Ако Кант е бил толкова разсъдъчен и уравновесен, както го рисуват неговите съвременници, какво съмнение (раздвоение) е могло да смути този величествен дух, ако не съмненията на Юм? Но докато Юм се стреми да смене непреодолимото противоречие между "непротиворечивата истина и противоречивото познание", Кант разрушава илюзията за хармония чрез критицизъм.

Липсата на задоволителен отговор у Кант на въпроса за границите на чистия разум може да се обясни само с негълното преодоляване на статичния характер на философията. Случаите, когато Кант говори за диалектика, са единични и в известен смисъл инцидентни. Чрез принципа на скептицизма и критицизма се опитва да разреши основното затруднение, което Юм избягва, разтваряйки обекта в субекта. Принципът на скептицизма и критицизма на Кант превъзхожда принципа на "умерен" скептицизъм на Юм и ако Кант дава израз на един нов начин на мислене, това не е само негово лично откритие, а осъзнаване на историческата необходимост.

Кант третира един материал реалистичен и парадоксален, но достатъчно странен с невероятната си сложност и противоречивост, за да поражда друго чувство в неговия изследовател освен съмнение и критицизъм.

Ние трябва да признаем неуспеха на Кант в опита да определи границите на разума, което обаче не намалява неговата значимост като духовен експеримент, да се конструира рационално-математически един модел на знанието в противоположност на тенденцията към разпадане.

Юм и Кант се опитват да сразят скептицизма с най-последователен скептицизъм. Самостоятелността на скептицизма като философска концепция се оказва илюзорна. В своя резултат, в крайна сметка, скептицизмът нагледно демонстрира тенденция към агностицизъм. От тази позиция не може да се постави и разбере научно въпросът за познанието и съмнението, защото извън погледа на Юм и Кант остават безброй много факти, говорещи за диалектиката на познавателния процес и подсказващи други заключения.

III. СКЕПТИЦИЗЪМ И ДИАЛЕКТИКА

Историята на философията показва, че скептицизмът е бил подлаган на анализ и критика от "ляво" и от "дясно", т.е. на различни нива, степени; от различни философи. Безспорно скептицизмът е достоен за критика, но това все още не е решаващо.

Решаващо в този случай би трябвало да бъде научното осветляване и действително решаване на проблемите, които стоят зад скептицизма. Съществено значение има изясняването на неговото отношение към диалектиката, неговият анализ от гледна точка на диалектичката логика. Историческият анализ е не само необходим елемент в анализа на съответния проблем в даденото изследване, но по своята същност е и теоретически. В тази връзка ние използваме достиженията на Хегеловата диалектика и на диалектическия материализъм.

1. ХЕГЕЛ ЗА СЪМНЕНИЕТО И СКЕПТИЦИЗМА

Многобройните интерпретатори на Хегел, независимо от различията помежду си, единодушно определят, че новото и оригиналното у философа се крие в схващането му, че абсолютният разум е сетивен. Усилията на Хегел да преодолее не само догматизма на старата метафизика, но и основните противоречия, които разкъсват трансценденталните системи на Кант, Фихте и Шелинг, са насочени към обосноваване съществуването и познаваемостта на всеобщата същност на всичко действително.

От всички домарксови и немарксистки философи, Хегел се доближи най-близко до разбирането на много от съществените особености на познавателното отношение "субект — обект" и същевременно силно го мистифицира. Той изтъкна, че индивидуалното съзнание и самосъзнание не могат да бъдат разбрани сами по себе си. Макар на всеки индивид да са дадени като непосредствена достоверност неговото "Аз" и единството на самосъзнанието, в действителност последното е опосредствано от отношението на индивида към другите единични субекти. Единичното самосъзнание признава в другите самосъзнания нещо различно, но същевременно вътрешно тъждествено на самото себе си. Единствено чрез отношението към другите индивидуалният субект съществува за себе си като "Аз"¹⁶².

Хегел свежда същността на всяко познание към рефлексията. Последната предполага излизане отвъд пределите на индивидуалното съзнание. Същността на рефлексията се състои в познанието на самия обективен дух. То пък се осъществява в процеса на диалектичкото развитие на знанието. Това развитие е обосноваването на знанието, неговото рефлектиране и задълбочаване в себе си.

Познанието, според Хегел, е световно-исторически диалектически процес, в хода на който се изменя както субектът, така и обектът. Обаче

същността на познавателния процес той вижда — и тук започва идеалистическата мистификация на целия проблем — в рефлексията, в самосъзнанието на Абсолютния Дух.

Като тръгва от реалните факти за взаимна връзка между съзнанието и самосъзнанието, познанието и рефлексията, Хегел, както и Фихте, се опитва да представи всяко познание като свеждащо се в края на краищата към самопознанието. Наистина у Хегел става дума не за самопознанието на индивидуалното Аз, и дори не за самопознанието на Трансценденталното Аз, а за самопознанието на Абсолютния Субект.

В анализа на конкретно историческия процес на развитието на познанието Хегел отива далеч отвъд пределите на философския трансцендентализъм, като разкрива колективния характер на познанието, развитието във времето на неговите форми и норми, диалектиката между рефлектираното и неотрефлектираното съдържание на знанието. Същевременно общото заключение на Хегел от неговата критика на модерната догматична метафизика на разсъдъка е, че тя схваща предметите на разума в абстрактни, крайни разсъдъчни определения и прави принцип абстрактното тъждество, поради което не е способна да стигне до конкретното, истинското тъждество, тъждеството, тъй както го схваща разумът.

За разлика от обективното мнение, което изхожда от абстрактната противоположност на истинното и неистинното и очаква да види веднага или положително, или отрицателно отношение към една философска система, което вижда в различията само едната му страна — противоречието — и елиминира другата — единството, — Хегел схваща развитието на философията като прогресивно развитие на едно и също нещо, на истината, така че различните системи се явяват само като отделни моменти на единен процес. Той критикува абстрактното противопоставяне на догматизма и скептицизма като две философски течения, като две изолирани една от друга, затворени в самите себе си системи и смята, че те са само моменти, които се съдържат в една или друга степен и форма, експлицитно или имплицитно във всяка истинска философия, в която винаги има нещо тетично, утвърждаващо, и нещо антитетично, отричащо.

Хегел пръв определил мястото и значението на скептицизма в логическото, което дало възможност в известна степен да опровергае скептичските аргументи. Той различава три страни на всяко истинско логическо. Преди всичко — абстрактно-разсъдъчно мислене, принципът на което е определение, абстрактно тъждество. Мисленето безусловно включва този момент като изискване за точност, яснота на определението, но не се изчерпва, (удовлетворява) с него. По определението на Хегел, догматизмът се "състои в това, че се задържа в едностранчивите, разсъдъчни определения и се изключват противоположни определения. Това е въобще строгото или — или."¹⁶³

Скептицизмът олицетворява втората страна на логическото — диалектическото, отрицателното. Но отрицателно-диалектическото

мислене, привеждащо абстрактното тъждество в движение, намиране на неговото отрицание, остават противоположности с полярна враждебност, антиномичност, третирайки ги отначало като самостоятелни.

Третата необходима страна на логическото е положително разумна, разглежда противоречието като раздвояване на единното, конкретно единство на противоположни определения. Хегел посочва като голяма теоретическа заслуга на Кант това, че е открил за първи път "разликата между разсъдък и разум"¹⁶⁴. Хегел по същество и съгласен с разграничението, което Кант прави между разсъдък, отнасящ се до обусловеното, и разум, който има за обект безусловното. Но като носител на всеобщото и необходимото разумът съществува в самите неща не само като тяхна формална, макар и съществена характеристика, както е при Кантовия разсъдък, но и като тяхно иманентно, дълбоко вътрешно съдържание.

Диалектичeskото в логиката на Кант има смисъла на отрицание на разсъдъчното, при него крайните определения, поставени от разсъдъка сами снемат себе си и преминават в своите противоположности, и то не в резултат на някаква външна за самите тях дейност, а по силата на една иманентна необходимост, благодарение на което се и получава истинското издигане над крайното. "Разумното мислене като такова се състои именно в това, че то съдържа в самото себе си противоположности като идеални моменти."¹⁶⁵ Мисленето включва общо трите момента, достигайки цялостност и съвършенство само в третата степен.

Хегел си поставя за задача да изследва знанието в процеса на неговото проявление, явяващото се знание във всичките му форми, в цялото му съдържание и именно това изследване е предмет на науката за опита на съзнанието или феноменологията на духа, която се явява по този начин като антипод на Кантовата критика на разума. Във "Феноменология на духа" Хегел проследява цялата история на духа от най-низшата до най-висшата степен на неговото развитие. Той започва от най-елементарното, непосредственото отношение на съзнанието към предмета, преминава през различните стъпала, в които съзнанието се освобождава от своята непосредственост, осъзнава самото себе си и се превръща в самосъзнание, разум, дух, за да стигне до абсолютното знание, така че краят на "Феноменология на духа" е същевременно начало на логиката, на науката за идеята в себе си и за себе си, феноменологията е ставане на логиката, на науката изобщо. Във "Феноменология на духа" Хегел показва, че скептицизмът съдържа в себе си диалектичeskото движение в посока от сетивната увереност през възприятието до разсъдъка, осъществено в сферата на съзнанието, че скептичeskото съзнание е тази абстракция на мисленето на самото себе си, неизменната и истинска увереност в себе си, но че в същото време то признава, че е съвсем случайно, единично съзнание. Ето защо скептичeskото съзнание се оказва в последва сметка, безсъзнателно блуждаене от единия краен термин, този на еднаквото със себе си самосъзнание, към другия, този на случайното, обърканото и объркващото съзнание и обратно. В лицето на скептицизма съзнанието узнава, че в действителност е едно противо-

речиво в самото себе си съзнание, а от неговия опит произтича една нова форма, нещастното съзнание¹⁶⁶.

Хегел посочва, че не всяка философия, която приема и третира "съмнението", трябва да се характеризира като скептическа. Само онова философско учение е скептицизъм, което притежава "съзнателна и всеобща отрицателност", т.е. това "развито съзнание", което смята за неистинно не само "сетивното битие", но и "мислимото битие"¹⁶⁷. Скептицизмът по същество е особен феноменализъм. Той се основава на метафизическото различие и противопоставяне на същност и явление. Всичките древни тропи са насочени против непосредственото и в този смисъл съхраняват своето значение. Основната тропа на тази с група — тропата на относителността — точно доказва изменчивостта, противоречивостта на сетивното, разрушава представата за него като за неподвижното "това е"¹⁶⁸. Хегел подчертава, че говорейки за усещанията като такива, признавайки непосредствената даденост, не може да се поставя въпросът за истинност или неистинност на усещанията, защото истината е характеристика на знанието, което не спира до усещанията. Великият диалектик не остава при абстрактното, разсъдъчно противопоставяне на категориите същност и явление, а схваща тяхната дълбока диалектическа връзка, преходите им една в друга, за него същността се проявява, а явлението е съществено. Той се обявява решително против учението, което разглежда явленията само в "субективен смисъл" и извън него "фиксира абстрактната същност като недостъпна за нашето познание вещь в себе си."¹⁶⁹ "Когато говорим за явленията — казва Хегел, — ние свързваме с него представата за неопределеното многообразие на съществуващите вещи, битието на които е напълно само опосредствувание и които следователно нямат своето основание в самите себе си, а имат сила само като моменти. Но оттук следва заедно с това, че същността не остава зад или от другата страна на явлението, а по-скоро като че ли по своята безкрайна благост отпуска своето отражение в непосредствеността и му дарява радостта на съществуването."¹⁷⁰ Вещта "в себе си" не се намира от "другата страна" на явлението. Хегел подчертава, че щом познаем всичките свойства на вещите, то заедно с това ние познаваме и самата вещь. От "вещ в себе си" тя става "вещ за нас", т.е. ние достигаме до нейната същност. Тази последната не е някаква метафизическа "трансцендентална" природа. Същността "като такава", абстрахирана от конкретните ѝ прояви, взета извън тях, не съществува реално, непосредствено, а е само едно понятие. Действителната същност на нещата се проявява в действителните многообразни форми на тези единични неща. Поради това познанието за единичното е същевременно в една или друга степен и познание на общото, е приближаване и достигане на знанието за същността. Познанието на явлението и познанието на същността са две взаимно свързани, неразделно дадени страни на единния познавателен процес.

Внимание заслужава коментарът на Хегел за тропа на противоречивостта. В порядък от пояснения той уточнява, че класическият прин-

цип на формалната логика, принципът на противоречието, според който от две противоположни твърдения може да бъде вярно само едното, представлява само абстрактна, формална истина и всяка истинска философия неизбежно крие в себе си това съмнение, тази отрицателна страна, че вечно сменя принципа на противоречието. Принципът на скептицизма, посочва Хегел, е отрицанието на всякакъв критерий на всякакви определени принципи. Скептицизмът завършил възгледа за субективността на всяко знание и изобщо на мястото на битието в знанието, поставил израза "привидност". Той е изкуство да се разлага всичко определено, да се показва то в неговата нищожност. Наистина негов резултат е отрицанието, разлагането на определението, на истинното, на всяко съдържание. Скептицизмът е насочен против разсъдъчното мислене, което признава определените разлики като последни, като биващи. Но скептиците остават при резултата като нещо отрицателно: това и това има в себе си противоречие, следователно то се разлага, следователно то не съществува. По такъв начин този резултат е отрицателното, но самото отрицателно отново е едностранчива определеност спрямо положителното, т.е. скептицизмът се отнася само като разсъдък. Той не вижда, че в себе си това отрицание е също така и утвърдително, че то е едно определено съдържание, защото то е отрицание на отрицанието, по-точно безкрайното утвърждаване, отнасящата се към себе си отрицателност¹⁷¹.

Като критикува Юмовия скептицизъм, Хегел посочва, че докато древният скептицизъм е далеч от мисълта да направи принцип на истината усещането, нагледа, и подлага на съмнение преди всичко сетивното, Юмовият поставя в основата истинността на емпиричното, на усещането и нагледа, като оспорва общите определения и закони под предлог, че не се оправдавали непосредствено от сетивното възприятие¹⁷². Като обобщава изводите си от критическия анализ на философията на Юм, Хегел стига до заключението, че нейният принцип е принципът на субективността и на формалното мислене. В статията "Отношението на скептицизма към философията, изложение на различните му видоизменения и сравнения на най-новия с древния" Хегел разкрива дълбоката философска същност на древния скептицизъм, неговата антидогматична насоченост и показва, че този скептицизъм не бива да се смесва с новия (Шулце), с неговия субективизъм и да се изпразва по този начин от истинското му съдържание. Новият скептицизъм е "субективност, днес то не е скептицизъм, то е суетност на съзнанието; тази суетност наистина е непреодолима, тя не е суетност на науката, на истината, а на самия себе си, на субективността."¹⁷³

Скептицизмът в древния, класическия смисъл на думата, е насочен не против философията и против познавателната способност на човека изобщо, а само против догмите в абстрактния, разделящия разсъдък. Той разкрива субективната диалектика — движението и противоречивата форма на човешките знания, набляга на относителността на конкретните резултати в познанието, на неговата връзка със субекта и нивото

на неговото развитие. Този скептицизъм открива богатството на човешкото познание, неговата многостранност, сложност и противоречивост. Диалектиката на познанието тук е представена почти във всички свои елементи, но тя се откъсва от обективната диалектика, от развитието на противоречията на самия обект. Този наситен с диалектическо съдържание скептицизъм, който разкрива противоречията, е според схващането на Хегел, истинският скептицизъм, който е иманентно присъщ, е необходим момент на всяка истинска философия и движи философията напред¹⁷⁴. Особеността на скептицизма е свързана с това, че от една страна, той е необходим елемент на научното познание и самостоятелното мислене, а от друга — той няма в себе си нищо позитивно и затова не може да се превърне, както подчертава Хегел, в самостоятелна система и остава изцяло само стил на мислене¹⁷⁵. В действителност трябва да се страхува от него само крайното, абстрактното, разсъдъчното мислене, докато философията, напротив, съдържа в себе си като свой момент скептичното, а именно като диалектичното, но не остава при отрицателния резултат на скептицизма, а преминава към утвърдителното, спекулативното¹⁷⁶.

Хегел иска да направи философията наука, а науката е възможна само при условие, че изхожда съзнателно от един определен метод и го прилага последователно от начало до край. Истините на философията не отразяват нито абстрактната единичност, нито абстрактната всеобщност на нещата, а са единство от единичност и всеобщност, каквото единство са и самите неща. От тази природа на философските истини се определя и методът на философията. За разлика от Бейкън и Декарт, от Юм и Кант, според Хегел философията не може да се уповава на непосредствения наглед или да заимства своя метод от една подчинена на нея наука, каквато е математиката. Истинският метод на философията е подвижен и диалектичен, както е подвижен и диалектичен обективният свят.

Чисто непосредствено знание — няма значение дали под това ще се разбира емпирично знание или интелектуална интуиция — не може да има, изтъква Хегел. Непосредствената достоверност, доколкото е само непосредствена, не е знание. Последното изисква опосредствуване. Адекватно е само това знание, в което се постига единството на непосредственото и опосредствуваното, представляващо едно ново, диалектическо непосредствено. В непосредственото, съществуващо в началото на развитието на познанието, вече са заложили възможността и необходимостта от опосредствуване, а също така е предопределен по същество и неговият характер. Резултатът от развитието на познанието, опосредствуването според Хегел, е връщане към непосредствеността, но на нова основа. "... Опосредствуването не е нищо друго освен движещата се еднаквост към самото себе си, или то е рефлексията в самото себе си... "Аз-ът" или ставането изобщо, това опосредствуване тъкмо поради своята простота е ставашата непосредственост и самото непосредствено."¹⁷⁷ Обаче Хегел не иска да остане при това единство, защото то само

по себе си не гарантира истинността на знанието. Той подлага на критичен разбор възгледа на обикновената школка логика за обосноваването. Философът открива диалектичката закономерност, че процесът на обосноваване не е едностранчиво движение в посока от основанието към обосноваването, а е диалектическо единство на две противоположни движения, от основанието към обосноваването и от обосноваването към основанието, при което всяка крачка напред в процеса на обосноваването означава същевременно крачка назад в основанието, в първоначалното и истинското, което е дало начало на процеса и се запазва като иманентна основа в целия ход на неговото развитие.

Както се вижда, става дума за един действително първостепенен аспект на тази действително първостепенна философска проблема. Заслужава специално да се отбележи позитивният резултат от стремежа на Хегел да "надникне" в диалектиката на познавателния процес. Без да навлизаме повече в подробности, ще отбележим: Хегел достига до диалектическия момент на идеята, при който последната се отрича като безкрайно и общо и стига до крайността на особеното, а също сменя отново това отрицание и по такъв начин възстановява общото и безкрайното в крайното и особеното. Хегел стига до своя кардинален извод, че без диалектичното изобщо е невъзможна никаква същинска философия. Може да се каже дори нещо повече, върху диалектичното почива истинската философия — то е неин висш принцип и скрит импулс, придаващ ѝ живот. На свой ред философията толкова по-съвършено постига целта си, колкото повече в нея са претопени едно в друго противоположностите.

С присъщата си диалектическа проникателност Хегел и тук ни ориентира, че скептицизмът абсолютизира противоречието като фетиш, свежда го до формалните му белези, обявява ги за фундаментално откритие във философията. Тези безпочвени илюзии дават повод на Хегел да не гледа на света от скептическа позиция, а да ограничава скептицизма във философията. Той разграничава просто скептицизъм и мислещ скептицизъм, който доказва преходния характер на всеки краен резултат¹⁷⁸.

Макар философската традиция да не свързва развитието на възгледа за съмнението с творчеството на Хегел, фактически на него дължим обединяването му с обективното по начин, който той спекулативно изразява като пожелание в критиката си на скептицизма. За разлика от скептиците Хегел търси корените на съмнението не толкова в особеностите на творческия дух, колкото в съществуващата действителност. Той схваща обективното като възплъщение на субективното.

Докато скептичното съмнение на Юм спира до "меланхолията" на раздвоеното съзнание, което "преодолява" своята ограниченост чрез елиминиране на действителността, у Хегел спекулативното съмнение предполага, че идеята, преминавайки през философския разум в настоящата действителност, се превръща в нищожност и преходност, тъй като извън нея няма нищо. Но същевременно спекулативното съмнение ни

дава "утешителното чувство" чрез разбирането, че самата идея остава вечна и непреходна, а също така, че най-парадоксалното, най-абсурдното не представляват нищо пред идеята. Следователно, спекулативното съмнение ни носи успокоение.

Съмнението у Хегел е умонастроение, посредством което се забелязва, че действителността е развитие на идеята, че самата тя сама по себе си е недействителна и става истинна едва когато се разтвори в идеята. Но за да проникнем в нея, е необходима изключителната проникновеност на мисълта чрез диалектичното, а съмнението е негов елемент. Диалектичното е кулминация на спекулативното философско съмнение, разкриваща цялата бездна на абсолютното. А то на свой ред е съзнание, което проблясва върху философското (и затова изпяващо се) познание за същността на идеята: в него се обединяват в една точка знанието и незнанието.

Една допълнителна съпоставка между съмнението в схващанията на Юм и Хегел разкрива тяхното принципиално различие. При първия, съмнението произтича от субективния произвол и служи на неговата воля. Истинското съмнение не произтича и не съвпада с единичното, случайното умонастроение на философа, при което се игнорират законите на обективната природна и социална действителност. Като елемент на диалектика, то изисква от философа максимална мобилизация на силите в търсене на истината (макар последната да се тълкува обективно-идеалистически). Съмнението е най-после потвърждение на идеята в нейната безкрайност въпреки преходността на реалните ѝ форми. В същото време скептическото съмнение е несъщинско, поради дълбокия си субективизъм и релативистичност, и понеже изразява "нищожността" и "абсурдността" на идеята.

Универсализмът на съмнението се доказва от историята на философията. Особено ни импонира "невинното" съмнение (и ирония) у Сократ, придаващо прелест и уникалност на неговите диалози. При досократиците изобщо е налице съмнение като "несъзнателно" начало, докато при Сократ и скептиците то е вече съзнателно. С други думи, съмнението се развива едновременно с философията, което още веднъж потвърждава взаимната им зависимост. За разлика от скептическата му разновидност, съмнението у Р.Декарт не произтича от умонастроението на философа, не е опит да се обоснове превъзходството на субекта над действителността, а същност на философското. Значи то се е включило в неговата философия дотолкова, че почти я представлява. Това не означава, че съмнението подменя съдържанието на философското. Ако беше така, тогава ще изчезнат неговата научна валидност и значимост.

По този начин става понятно защо Хегел с неговата неумолима склонност към обективното приветства съмнението на Р.Декарт, което поставя над възгледите на скептиците за съмнението. А както вече изяснихме, съмнението според Декарт и Хегел се проявява в истинския си вид чрез метода. Само тогава то става средство за познание. Хегел също постулира съмнителността на всяко преходно знание (респ. "несъ-

вършенството" на всяка преходна действителност), доколкото съществуващо и идеал не си съвпадат. Но това се дължи не толкова на правото на философа, колкото на особеностите на самата действителност. Защото (да припомним) действителността може да получи смисъл и значение не от самата себе си, а само от идеята.

Хегел съзря опасността от разлагане субстанцията на философията чрез скептицизма, ако стане всеобщ принцип и вдъхновение за философа. Тази субективност, която не се отнася утвърдително към нищо, може да превърне всичко в привидност.

Верен на презрението си към болнаво-скептичното, Хегел придава ново значение на съмнението като средство за възвръщане към обективното. Когато Хегел критикува скептическото умонастроение, той има предвид именно съмнението като култ към въздържането. За диалектика съмнението е един от елементите на гения, спътник на губещото субстанцията си съзнание, а като преобладаващо чувство го разлага. Може ли чисто отрицателното скептическо съмнение, в което конструктивният момент е отстранен, да бъде философско? Отговорът може да сведем до тезиса: чистото отрицание само по себе си не може да съществува, то трябва винаги да се схваща като положително нещо. Понеже съмнението в чисто отрицателен вид не може да съществува, остава като реална форма съмнението в по-широк смисъл, съчетаващо в себе си негативното и позитивното.

При спекулативната философия скоковете, ставането, трансформацията на противоположностите една в друга се извършват в мисленото. В него се включват идеята и стремежът към абсолютната хармония на крайното и безкрайното. В гносеологическата сфера това приема формата на въпрос, доколко съмнението може да бъде диалектично? Дотолкова, доколкото всяка граница, определяйки взаимната зависимост на две сфери, има по необходимост два смисъла, които в самата граница са едно. С други думи, гледната точка на съмняващия се е идентична с отношението между конструктивното и деструктивното. Това отношение само по себе си е съмнение.

Хегел не само се опитва да възвърне обективната основа на съмнението, но и сливането му с диалектическия метод.

Положителната философия включва момента на съмнение в оценката на достигнатите резултати в познанието, за да не ги догматизират, а да се движат напред. Хегел определя спекулативното съмнение като "мислещ скептицизъм"¹⁷⁹. "... от това, че нещо е известно, още не следва, че то е познато..."¹⁸⁰ Съмнението е "разклащане на една или друга предполагаема истина"¹⁸¹, път към отрицанието и възможностите му, но още не само отрицание. "Съмняването е не само неувереност, мисъл, която е противоположна спрямо нещо признато, то е нерешимост, нерешителност."¹⁸² Същевременно Хегел утвърждава: "Скептицизмът не е съмнение. Съмнението е тъкмо обратното на покоя, който е резултат от това съмнение. "Съмнение" (Zwiefel) идва от "две" (zwei), то е мятане между две и повече положения, не се успокояваме нито при

едното, нито при другото и все пак трябва да се успокоим при едното или при другото.¹⁸³ Спекулативното съмнение е необходим момент в движението на познанието, който предполага критично преразглеждане на старото, намиране неговата неистинна страна и издигане на новото знание, преодоляващо едностранчивостта и неистинността на предишното. За скептицизма съмнението е самоцел и краен резултат на познанието, което у него се върти върте в съмнението и не може да излезе зад неговите предели. В положителната философия спекулативното съмнение не е цел, а само средство за движение на познанието към нови резултати; движение от позициите на разсъдъка към диалектическия и спекулативния разум.

Под това схващане би се подписал без особено колебание всеки диалектик. Към него бихме добавили, че диалектическото съмнение е скрит импулс, придаващ живот и дълбочини на философските творби, а на философа — градивен подтик — предпазва от наивните удивления и неволното догматизиране. Може да се обобщи, че диалектическото съмнение е израз на духовна зрялост и философска коректност. То се съдържа и се свързва с такива феномени като: критика, ирония, спорове, дискусии и други, без които не може обменът и развитието на възгледите.

Преодолявайки в редица пунктове скептичeskото хипертрофиране на съмнението, Хегел не успява по понятни причини да го изведе до действителната му първооснова. При идеалистическата му постановка на въпроса за същността на творчеството, съмнението е продукт на самодействието на мистифицирания субект, който твори света (като "инобитие" на духа) ex nihilo, и затова адекватността му, например по отношение на природното инобитие, тръгва от образа към обекта, а не обратно. Хегел достигнал до идеята за активността на субекта, не е могъл да мине без природата, макар и като инобитие на идеята. Взаимодействието на идеята с инобитие на идеята, макар и на обективно-идеалистическа основа, преодолява творческия "солипсизъм" на субективните идеалисти. Предполагането на природното инобитие на идеята е проглеждане към обстоятелството, че всяка дейност е предметна дейност (как се разбира предметът на тази дейност, зависи от решаването на първата страна на основния философски въпрос).

Благодарение на диалектиката, Хегеловият обективен идеализъм в редица отношения успя логически да превъзмогне догматичността и субективизма на преходната идеалистическа философия. Определението на Хегел за съотношението между съмнението и скептицизма почти никога досега не е отхвърляно изцяло, то фигурира като момент или аспект в много от последвалите дефиниции, дадени от автори, които са го търсили и в други посоки. Но и този факт не ни дава право да се съгласим (приемем) с твърдението на Базаров и Столпнер, че "скепсизът... или изобщо е непреодолим, или преодолим само по хегеловски..."¹⁸⁴

Хегеловата критика като правило е вярна и убедителна, но заедно с това половинчата и непоследователна. Той се стреми да бъде безприс-

трастен съдия, да даде на всеки философ полагащото му се за неговите заслуги в развитието на теорията на познанието и едновременно да разкрие неудовлетворителността от предложените от този философ решения. Но не трябва да забравяме, че заслугата в своеобразната постановка на въпроса не винаги е съпроводена с правилното решение на поставения въпрос, а наличието на "рационално зърно" във философските учения не винаги пречи от тези зърна да израсне пустоцвет. Хегел изчерпва всички възможности за идеалистическо "опровергаване" на скептицизма като заменя субективния идеализъм с обективен¹⁸⁵. Хегел знае, че обективността означава независимост от всякакви човешки съзнания. Но, от друга страна, и той не се решава да скъса с общата за всеки идеализъм гносеологическа предпоставка, че познанието от начало до край, включително и по обекта си, е идеално явление.

Бяха посочени редица позитивни страни от философията и критиката на Хегел. Но само с такива качества сложните проблеми далеч не могат да бъдат решени. Нужно е нещо повече от големите философски способности, които Хегел безспорно притежава: нужна е правилна постановка на проблемите, действително съобразяване с данните на науката и практиката, нужно е философията да бъде наистина полезна. А такава може да бъде една последователно проведена диалектико-материалистическа философска мисъл (позиция).

2. СЪМНЕНИЕТО И СКЕПТИЦИЗЪМЪТ В КОНТЕКСТА НА ФИЛОСОФСКАТА ТРАДИЦИЯ СЛЕД ХЕГЕЛ

В съвременната философска литература е фиксирана една почти общоприета постановка, че Хегел бележи онзи връх във философията, от който непосредствено тръгват диаметрално противоположни школи и направления. Хегел стига най-близко до осмислянето на редица важни особености на диалектиката на субекта и обекта в познавателния процес, но оставайки на позицията на идеализма, не успява да създаде научна теория на познанието.

Изключително важен от аспекта, който ни интересува, е фактът, че скептицизмът е критикуван от много различни страни, ъгли и нива, но решаващо за опровержението на скептицизма и агностицизма е "казано вече от Хегел, доколкото това може да се направи от идеалистическа гледна точка"¹⁸⁶. Разбира се, с това съвсем не се отстранява възможността и необходимостта да се отдаде дължимото внимание (и не само внимание) на "новите" интерпретатори, коментатори и критици на скептицизма. Ние нямаме намерение да навлизаме подробно в тази дълга и сложна история. Ще се задоволим с оценката, че въпреки привидната си разграниченост и отдалеченост един от друг, между тях може да се наблюдават (набележат) редица вътрешни взаимозависимости.

И най-пристрастните изследователи на историята на философията ще признаят, че Р.У.Емерсон е един от най-популярните интерпретатори

на скептицизма. Съвсем определено и съзнателно той постоянно напомня за "дълбините на човешкото фундаментално невежество". Би могло да се каже, че въпреки своята непоследователност и ограниченост, концепцията на Емерсон за скептицизма долавя някои елементи на неговия генезис. Освен това, той твърде определено проявява склонност да схваща скептицизма като "творчески", "съзидателен". Емерсон не може да не се запита: "Кой ще забрани един мъдър скептицизъм, като вижда, че няма практически въпрос, на който може да се даде повече от едно приблизително решение?"¹⁸⁷ Той очевидно изхожда от положението, че скептичното — това е обмисляне, самостоятелност, нямащи нищо общо с безверието; нито с всеобщото отрицание; "правилната основа на скептика е да съобразява и да се съдържа; а не да не вярва; не да отрича всичко, нито да се съмнява във всичко — да се съмнява дори в съмнението; а най-малко, да се присмива и гаври с всичко, което е здраво и добро."¹⁸⁸

Заслужава внимание в този ред на мисли категоричното отстояване от Емерсон на постановката за четири фази на "творческия" скептицизъм: агностицизъм, дуализъм, парадокс и знание чрез действие (практика). Толкова привидна "простота" излъчва това разграничение, че нешколуваният читател трудно може да я разбере. Ние, като отчитаме коментара на M.L. Wiley, ще се опитаме да очертаем някои основни тези, които се крият под тази постановка. Ще трябва да признаем, че "Емерсон излага един вариант на класическото скептично акцентуване върху агностицизма, който веднага се отнася към неговия основен оптимизъм като драматизира предприемчивата, вечно революционна природа на скептичното търсене."¹⁸⁹

В по-следващото изложение авторът правилно насочва вниманието си към своеобразието в позицията на Емерсон: "Докато някои скептици обикновено реагират силно на шока при откриване на грешни догматичности и веднага се отчайват от знанието, то Емерсон... приема необходимостта от премахване завинаги на догматичностите."¹⁹⁰

Изказаното съображение се основава на аргументираното разбиране, че за Емерсон "истината може да се намери и изрази само в действието."¹⁹¹ Емерсон смята и следва до голяма степен да се съгласим с него, че "човек не трябва да се размеква в търсенето на истината, ако иска да избегне пасивната догматичност."¹⁹²

Не без основание и не само поради своето пристрастие той третира скептицизма като необходим и "съзидателен". "Нека човек се научи да търси постоянно в променливото и мимолетното; нека се научи да приема изчезването на неща, които е почитал, без да губи почитта си." Осъзнаването на това положение довежда до утвърждаването: "Умствената издържливост у човека трябва да рискува неговите най-вътрешни убеждения (вирата) с надеждата да постигне по-широк и дълбок усет."¹⁹³ Това е което Емерсон се опитва да разработи, тъй като "обикновеният човешки ум" е здраво свързан с грубата практическа действителност, в която се произвеждат и консумират не някакви си "прозрачни релации", а преди всичко конкретни неща с конкретни свойства.

Интересен е опитът на Емерсон да разкрие същността на скептицизма чрез съотнасянето му с противоречието и парадокса: "противоречието означава стъпка на душата напред, към нови тайни на разбирането."¹⁹⁵ Емерсон твърди, не без задоволство от своята констатация, че "хората искат да се установят, но само докато не са установени, има някаква надежда за тях."¹⁹⁶ Какво следва от това твърдение, ако не, че "цената на парадокса е въпрос на шокова терапия."¹⁹⁷ Това не може да бъде иначе, след като се знае, че "творческият" скептицизъм като процес достига до различни равнища, елементи и конструкции на човешкото познание. "Емерсон е човек, който знае, че единствената истина, която той винаги трябва да приеме с увереност идва от постоянното задълбочаване и разширяване на опита му — и даже тази истина той трябва винаги да е готов да отрече, когато тя започне да спъва развитието му."¹⁹⁸

Ако обаче се съгласим, че тук се касае за "диалектическа" интерпретация на скептицизма, а не за "нанасяне" на диалектиката, би трябвало това схващане да се подкрепи. И все пак някои привърженици и интерпретатори на разглежданото схващане, например като Г. Шпет, твърдят, че "Емерсон изразява психологията на скептицизма като психология на нежелания усилия."¹⁹⁹

Според нас, Шпет и споделящите неговото разбиране не са прави. Нещо повече, едно диалектическото интерпретиране на скептицизма включва факта, че Емерсон "проучва по-отблизо и описва по-резултатно от повечето скептици психологичните процеси, чрез които скептичното гледище може да се извлече."²⁰⁰

Други коментатори са имали дори странното хрумване, че определящото, типичното за Емерсон е синтезирано в изказването: "Крайното разрешение, в което скептицизмът се стопява, е нравственото чувство, което никога не жертва своето превъзходство. Всички настроения могат безопасно да се опитат, и тяхната тежест да се прибави към всички възражения: нравственото чувство, обаче, лесно натежава. Това е капката, която уравновесява морето."²⁰¹

На пръв поглед може да ни се стори, че това изказване има нещо общо с философските разсъждения на Емерсон за скептицизма. Фактически става дума за едно от многото често противоречиви, но не и определящи разсъждения.

Приведените по-горе разсъждения ни позволяват да направим следния извод. Поради своето непоследователно и, следователно, не винаги защитимо разбиране за природата на скептицизма, Емерсон само набелязва подстъпите към едно диалектически приемливо решение на въпроса за скептицизма, без да му се удава да предложи все пак такова решение.

Важен принос в разработването на проблема за съмнението и критиката на скептицизма имат и философите-материалисти след Хегел и преди всичко Лудвиг Фойербах.

Без да навлизаме в подробности, ще отбележим, че при изграждането на своята теория на познанието Л. Фойербах изхожда от следните

съображения: "Скептикът стои на емпирическа гледна точка, неговият фундамент е възприятието, основна категория на неговото мислене е емпирическата категория сходство и различие, затова негова любима тема е сходството на човека с животните; негов главен аргумент — различието във възприятията на хората, съжденията, състоянието на разсъждаващите и т.н. Но възприятието на скептика — това не е безпристрастното и методическо възприятие на научния емпирик."²⁰²

Л.Фойербах не може да не се запита: имат ли някаква реална стойност постановките на скептицизма? Отговорът е категоричен: Скептикът не е критик, може би само по отношение на догматическата философия. За него всичко се намира във взаимно противоречие, тъй като всичките инстанции, всичките доводи "за" и "против" за него са еквивалентни; неговият интерес е нищо да не знае, защото в знанието за него няма интерес. Затова скептицизмът не е повече от преходна степен към емпиризма. Скептицизмът е също така равнодушен към обекта на знанието, както и към знанието; даже повече, равнодушието към знанието у него поражда равнодушие към обекта.²⁰³ Оттук като че ли следва един "правилен" извод: "Догматикът във всички случаи се отказва не от знанието, а от себе си; скептикът пък, обратното — от знанието, а не от себе си. Скептикът няма интерес към обекта, защото той се интересува от самия себе си. Скептицизмът се появява в човечеството само там, където човек се съсредоточава към самия себе си в своите най-близки дела..."²⁰⁴ Достига се до широко разпространеното гледище, че "скептицизмът води към цинизъм, улитаризъм, морал на думи, към субективизъм, но не към емпиризм"²⁰⁵ — в смисъл материализъм.

Не всичко от писанията на този голям мислител би могло да се вземе за чиста монета. Макар че по пътя на самобитната си мисъл той далеч е надхвърлил идеалистическата философия. Ние ще се спрем на още един пункт от писанията му, който заслужава внимание. Л.Фойербах разграничава скептичното съмнение на "догматическия скептик" от "истинското съмнение" на критика, което е "негативно проникване в най-доброто... в най-трудната философска материя."²⁰⁶ И още: "Само свободното, безусловното, всеизгарящото, истинското съмнение — увърждава той — представлява философски интерес."²⁰⁷

Това схващане би могло да се подкрепи със срещашото се у Фойербах съмнение в достоверността на "лишената от мисъл сетивност". От приведената по-долу негова мисъл не е трудно да се извлече съдържащата се имплицитно резервираност по отношение на информацията, обезпечавана само от сетивата. А последното крие в себе си и предположението за евентуален субективизъм при липса на съмнения, "размишления", "критика", "сравнение с други явления" и т.н. Тук именно се изяснява решителната позитивна роля на "мислещото съзнание": "Лишената от мисъл сетивност се спира на някое отделно явление и го обяснява без размишление, без критика, без изследване, без сравнение с други явления, обяснява го непосредствено чрез себе си; мислещото

съзерцание обаче свързва различните сетивни факти, които привидно нямат нищо общо помежду си, в едно цяло, поставя ги във взаимовръзка и едва когато човек се издигне до такава свързаност на сетивните възприятия, едва тогава той мисли.²⁰⁸

За Л.Фойербах съмнението е необходим момент в процеса на познанието, позволяващ критически да се отнасяме към съществуващите представи и догми, в това число и религиозните.

Към аналогично разбиране за същността на съзнанието и скептицизма се придържат и руските философи-материалисти от XIX век, революционерите-демократи-Херцен, Белински, Огарьов, Чернишевски и други.

Макар и пресилен, сравнително успешен опит за характеризиране на крайния скептицизъм (и агностицизъм) е направен от А.И.Херцен. За него, скептицизмът на Д.Юм е способен да "убива със своята ирония, със своята негация цялата наука, за това, че тя не е цялата наука."²⁰⁹ Същевременно Херцен нарича съмнението "вечно спояващ познавателен елемент, съпровождащ науката през всички векове."²¹⁰

В.Г.Белински също така убедително посочва, че положителният скепсис е този, който вечно го "мъчи жаждата за истината"²¹¹. Заслужава специално да се отбележи позитивният резултат от стремежа на Н.П.Огарьов да разграничи крайния скептицизъм (агностицизъм) от позитивния, който е висш представител на "неумолимия разум": "Има скептицизъм, еднакво отричащ наляво и на дясно, който обича да бъде наляво и надясно", но има и друг, конструктивен скептицизъм, който предявява своето "съмнение към всичко, което няма *causa sufficiens*, т.е. достатъчно основания, и изискващ "проверка на фактите на разума и разсъждения върху фактите"²¹², скептицизмът е негация на миналото и настоящето..."²¹³

В тази връзка заслужава да се приведе мнението на Н.Г.Чернишевски, че скептицизмът служи на разума²¹⁴, а разумното съмнение има своите предели и в науката и в живота²¹⁵. Той с впечатляваща яркост определя крайния скептицизъм (агностицизъм) като пагубно задоволяване на духа: "Аз не зная съществува ли нещо. Аз не зная даже това, говоря ли аз или не, какво аз не зная, съществува ли нещо; защото аз не зная съществувам ли аз."²¹⁶

Ако обобщим казаното дотук, не можем да не направим извода, че в разсъжденията на философите-материалисти има голяма доза истина. Но трябва да признаем, че те акцентуват преди всичко на "социално-психологическата" страна. Поради това именно те следва да бъдат разглеждани само като предпоставки на диалектико-материалистическото решение на разглеждания въпрос.

Без да спазваме хронологическия ред и без всякаква претенция, че сме се натъкнали на най-характерния представител, ще подчертаем, че философският интерес към проблема за съмнението и критическия скептицизъм се е подхранвал и от философстващи литератури от по-ново време.

Непосредствен продължител на линията на Рабле — Монтен — Гасенди — Бейл — Волтер — Дидро през XIX — XX век е Анатол Франс. Неговите разсъждения дават редица аргументи за оприличаване на скептика с критика²¹⁷. Пол Гзел описва реакцията на А. Франс по обвинението в нихилистичен скептицизъм: Ако за догматика прозвището "скептик" е най-лоша ругатня, то за А. Франс е най-добра похвала: "... всички велики представители на френската мисъл са били скептици. Скептици са Рабле, Монтен, Молиер, Волтер, Ренон... Скептици са всички най-велики умове на нашата раса, всички тези, които аз чета с трепет и благоволение, бидейки само смирен техен ученик."²¹⁸ И още "Скептицизъм! От тази дума правим синоним на отрицание и безсилие. Но нашите велики скептици са били винаги утвърждаващи и често едни от най-смелите хора. Те отричаха само отрицанията. Те нападаха всичко което сокова разума и волята. Те се бориха с невежеството, което затъпява, със заблуденията, които угнетяват, с жестокостта, която мъчи, с невежеството, което убива. Тях ги обвиняват, че са невярващи. Трябва да се научи отначало, ... не е ли истина, мъжество да подхвърлиш на съмнение това, на което вярваш без никакво основание."²¹⁹

Очевидно е, че по разглеждания начин не може да се изясни как и защо е било възможно трайното негативно отношение към скептицизма.

Резюмирайки най-значителните теоретически публикации, до които сме имали достъп, бихме могли да предложим следното обобщение. Критиката на скептицизма във философската традиция след Хегел повече е остроумна и находчива, отколкото действителните аргументи против скептицизма. Критиците горещо уверяват, че явленията от действителността са познаваеми, но слабо са доказвали това. Нещо повече трябва не просто да се установи, че познаването на обективния свят такъв, какъвто е той, има място като емпиричен факт, а трябва още да се разкрие, как и защо то е възможно. Макар и не така заострени действени, тези критики не губят от своята ефективност. Те са крайния резултат от търсенията в историята на философията, резултат сам по себе си плодотворен и синтезиращ многовековни усилия, резултат който е сигурна основа за по-нататъшни теоретически постижения. Тези критики са спомогнали за предпазване от влиянието на крайния скептицизъм и агностицизъм. И в този смисъл те са положително явление заслужаващо внимание.

* * *

Казаното дотук за характера на съмнението и скептицизма налага едно доуточнение. Независимо от многобройните интерпретации (и възможни спекулативни изопачавания), на които е била подхвърляна "философията на съмнението", все пак значителна част от съвременните критици признават категорично двете линии в тълкуването на съмнението — скептическата и диалектическата. Според нас разликата между сравняваните представители на двете линии се проявява с голяма:

отчетливост между техните произведения. Диалектикът остава борец докрай и не загубва, макар и по-умерен и по-спокоен в съмненията си, нито диалектическото отрицание, съзнавайки единството между относителната и абсолютната истина, нито философската вяра и оптимизма. Съмнението на диалектика, опряно на сериозно и пълнокръвно отношение към действителността, запазва непреходната си жизненост като елемент на диалектическия метод.

Би било едностранчиво, ако зад тези съпоставени линии не съзрем определящото влияние на епохата. Възприемането и придържането към един философски принцип, който добива значението на творческо кредо, е въпрос на избор, определен повече обективно, отколкото субективно. Трябва ясно и определено да изтъкнем, че това как, в каква насока и доколко ползотворно ще се осъществи една преоценка и синтез на рационалното във възгледите за съмнението ще зависи в твърде голяма степен от евристичния заряд на възприетите философско-методологически предпоставки и общ логико-теоретически изследователски подход.

ЛИТЕРАТУРА

¹ Вж. *Философская энциклопедия*. Т.5, М., 1970, с.23-24

² *Богусловский, В.М. У истоков французского атеизма и материализма*, М., 1967, с.50-51

³ *Монтен, М. Опити*. Кн. II, С., 1980, гл. 12, с. 132

⁴ Пак там, с. 132

⁵ Пак там, с. 132

⁶ Пак там, с. 132

⁷ Пак там, с. 132

⁸ Пак там, с. 132

⁹ *Монтен, М. Опити*, кн. III, С., 1980, гл. 11, с. 328

¹⁰ *Монтен, М. Опити*, кн. III, С., 1979, гл. 12, с. 95

¹¹ *Вж. Дж. Бруно. Диалоги*. М., 1949, с. 290-296

¹² *Бэкон. Новый органон*. Соч. в 2-х томах. Т. 2, М., 1972, с. 39

¹³ Пак там, с. 54, 97

¹⁴ Пак там, с. 156

¹⁵ Пак там, с. 156

¹⁶ *Гассенди, П. Соч.* в 2-х томах. Т. 2, М., 1968, с. 715

¹⁷ *Паси, И. Френски моралисти*. С., 1978, с. 72

¹⁸ *Паскал, Б. Мисли*. С., 1978, ф. 72

¹⁹ Пак там, ф. 353

- ²⁰ Пак там, ф.353
²¹ Пак там, ф.64
²² Пак там, ф.205
²³ Пак там, ф.72
²⁴ Пак там, ф.434
²⁵ Пак там, ф.397
²⁶ Пак там, ф.83, 412
²⁷ Пак там, ф.385
²⁸ Пак там, ф.365
²⁹ Пак там, ф.146
³⁰ Пак там, ф.347
³¹ Паскал, Б. Мисли. С., 1978, ф.140
³² Пак там, ф.272
³³ Пак там, ф.908
³⁴ Пак там, ф.469
³⁵ Пак там, ф.437
³⁶ Пак там, ф.194, 199, 183
³⁷ Спиноза, Б. Избр. произв. в 2-х томах. Т.1, М., 1957, с.344
³⁸ Critique general sur histoire du Calvinisme. V.11. Lettre I-re.
³⁹ Dict. hist. et crit. Art. "Carranza"
⁴⁰ Dict. hist. et crit. Art. "Babylone"
⁴¹ Ibid. ...
⁴² Cret. gener. hist. du Calvinisme. V.II. Lettre I-re
⁴³ Nouvelles de la republique des Lettres. 1686.
⁴⁴ Dict. hist. et crit. Art. "Zenon"
⁴⁵ Ibid., Art. Eclaircissement sur les "Pyrrnnoiens"
⁴⁶ Ibid., Art. "Acosta"
⁴⁷ Ibid. ...
⁴⁸ Comment. philosophique sur les paroles de J.C. "Contrains les d'entrer".
 Ch.XXIV
⁴⁹ Crit. gener. de l'hist. du Calvinisme. P. I-re. Lettre XII
⁵⁰ Ibid....
⁵¹ Comment. philosophique. P. I-re
⁵² Dict. hist. et crit. Art. "Euclide"
⁵³ Маркс, К., Фр.Енгелс. Съч. Т.2, С., 1957, с.136
⁵⁴ Мальбранш, Н. Розыскания истин. Т.1, Спб. 1903, с.30.

- 55 Волтер представен от Андре Мороа, С., 1940, с.30
- 56 Дидро, Д. Собр.соч., Т.1, М., 1935, с.105
- 57 Пак там, с.124, 305
- 58 Гельвеций, К.-А. Об уме, М., 1938, с.350
- 59 Богусловский, В.М. Цит.съч., с.234
- 60 Соловьева, Г.Г. О роли сомнения в познании Алма-Ата, 1976, с.51
- 61 Богусловский, В. М., Цит.съч., с.232
- 62 Маркс, К., Ф.Энгельс. Из ранних произведений, М., 1956, с.122
- 63 Виндельбанд, В. История новой философии, Спб.1908, с.144, 145
- 64 Lindner, H. Der Zweifel und seine Grenzen. Berlin, 1966, s.102
- 65 Пак там, с.106
- 66 Попов, П. С. История логики нового времени М., 1966, с.20
- 67 Декарт, Р. Избр. произв. М., 1950, с.280
- 68 Хегел, История на философията, Т.3, С., 1982, с.308
- 69 Фишер, К. История новой философии, Т.1, Спб.1906, с.298, 393
- 70 Декарт, Р. Цит.съч., с.273
- 71 Пак там, с.339
- 72 Пак там, с. 86
- 73 Пак там, с.341
- 74 Мелвил, Ю. К. Чарлз Пирс и прагматизм, М., 1968, с.83
- 75 Декарт, Р. Цит.съч., с.85
- 76 Пак там, с.282, 283, 341, 342
- 77 Пак там, с.130
- 78 Пак там, с.535
- 79 Пак там, с.344, 345
- 80 Пак там, с.422
- 81 Пак там, с.233
- 82 Вж. В.Ф.Асмус. Декарт. М., 1956, с.166
- 83 Рассел, Б. История западноевропейской философии, М., 1959,
- с.548
- 84 Церетели, С.Б. Диалектическая логика, Тбилиси, 1971, с.279
- 85 Соловьева, Г.Г. Цит.съч., с.62
- 86 Метрошилова, Н. Познание и общество (Из истории философии XVII — XVIII-го века), М., 1969, с.85
- 87 Пак там, с.86
- 88 Пак там, с.87

- ⁸⁹ Мишков, Л. *Философия на вярата*, С., 1947, с.89
- ⁹⁰ Cindher, H. *Der Zweifel und sein Grenzen*, Berlin, 1966, s.138.
- ⁹¹ Пак там, с.139
- ⁹² Вж. Л.С.Андреев, *Към същността на съмнението*, Сб.Научни трудове АОНСУ, "Философия", кн.8, С., 1986; *Съмнението в логико-гносеологически план*, Годишник на катедрите по Марксизъм-ленинизъм при ВУЗ, Диалектически и исторически материализъм, кн.2, С., 1985
- ⁹³ Соловьева, Г.Г. *Цит.съч.*, с.100
- ⁹⁴ Декарт, Р. *Цит.съч.*, с.330
- ⁹⁵ Бокль, Г.Т. *История цивилизации в Англие*. Спб.1906, с.237-238
- ⁹⁶ Кант, И. *Критика на чистия разум*. С., 1967, с.691
- ⁹⁷ Фойербах, Л. *История философии*, Т.3, М., 1967, с.330
- ⁹⁸ Юм, Д. *Соч.* Т.1, М., 1965, с.292
- ⁹⁹ Юм, Д. *Соч.* Т.2, М., 1965, с.152, 153
- ¹⁰⁰ С.W.Hendel, *Studies in the Philosophy of D.Hume*. Penceton, 1925
- ¹⁰¹ Юм, Д. *Соч.*, Т.2, М., 1965, с.181
- ¹⁰² Н.Lindner, *Der Zweifel...*, s.115
- ¹⁰³ Льюес, Д.Г. *История философии*. Спб. 1892, с.509
- ¹⁰⁴ Пак там, с.510
- ¹⁰⁵ Юм, Д. *Соч.*, Т.2, М., 1965, с.28
- ¹⁰⁶ Пак там, с.29, 32
- ¹⁰⁷ Вж.Юм, Д. *Соч.* Т.1, с.274; т.2, с.29, 31
- ¹⁰⁸ Юм, Д. *Соч.*, Т.2, с.156
- ¹⁰⁹ Гегель, *Соч.*, Т.11, М., 1935, с.375
- ¹¹⁰ Юм, Д. *Соч.*, Т.2, с.47, 77
- ¹¹¹ Юм, Д. *Соч.*, Т.1, с.382
- ¹¹² Пак там, с.330
- ¹¹³ Пак там, с.170, 282, 290
- ¹¹⁴ Пак там, с.244-245
- ¹¹⁵ Пак там, с.139
- ¹¹⁶ Юм, Д. *Соч.*, Т.2, с.35
- ¹¹⁷ Юм, Д. *Соч.*, Т.1, с.195
- ¹¹⁸ Пак там, с.335
- ¹¹⁹ Пак там, с.250
- ¹²⁰ Юм, Д. *Соч.*, Т.2, с.164
- ¹²¹ Вж. Юм, Д., *Соч.*, Т.1, с.184, 389; Т.2, с.158

- 122 Юм, Д. Соч. Т.2, с.33, 116
- 123 Пак там, с.52
- 124 Копнин, П.Д. Гносеологические и логические основы науки. М., 1974, с.62, с.63
- 125 Нарский, И.С. Философия Д.Юма. М., 1967, с.333
- 126 Рассел, Б. Цит.съч., с.659
- 127 Вж. Ив. Стефанов Кант и проблемът за диалектиката. С., 1981; Трансценденталната философия и метафизиката. С., 1987
- 128 Кант, И. Цит.съч., с.67
- 129 Пак там, с.687
- 130 Пак там, с.296
- 131 Кант, И. Пролегомени С., 1969, с.31
- 132 Пак там, с.150
- 133 Кант, И. Критика на чистия разум, с.459
- 134 Пак там, с.694
- 135 Пак там, с.688, 689
- 136 Кант, И. Пролегомени, с.180
- 137 Кант, И. Критика на чистия разум, с.116, 296
- 138 Кант, И. Пролегомени, с.167
- 139 Кант, И. Критика на чистия разум, с.510
- 140 Пак там, с.511
- 141 Пак там, с.119, 120, 260, 341
- 142 Пак там, с.73
- 143 Пак там, с.130
- 144 Пак там, с.91
- 145 Пак там, с.418, 419
- 146 Пак там, с.420
- 147 Пак там, с.421
- 148 Кант, И. Пролегомени, с.95, 96
- 149 Кант, И. Критика на чистия разум, с.305, 306
- 150 Пак там, с.678
- 151 Пак там, с.693
- 152 Кант, И. Пролегомени, с.56
- 153 Кант, И. Критика на чистия разум, с.77, 213, 663
- 154 Пак там, с.355
- 155 Пак там, с.135, 136

- 156 Пак там, с.171, 172
- 157 Пак там, с.649
- 158 Ленин, В. И. Събр.съч., Т.13, С., 1969, с.161
- 159 Ленин, В.И. Събр.съч., Т.29, С., 1982, с.196
- 160 Панова, Е. Философията от епохата на Възраждането до втората половина на XIX век, С., 1963, част II, с.44
- 161 Ойзерман, Т. И. Главные философские направления, М., 1971, с.139
- 162 Вж. Хегел. Феноменология на духа, С., 1969, с.169-170
- 163 Вж. Гегель. Соч., Т.1, М.-Л., 1929, с.70; Энциклопедия философских наук, Т.1, М., 1974
- 164 Хегел. История на философията, т.3, С., 1982, с.510
- 165 Гегель. Соч. Т.1, М.-Л., 1929, с.213
- 166 Хегел. Феноменология на духа, с.184, 190
- 167 Хегел. История на философията, Т.2, С., 1982, с.490
- 168 Пак там, с.506-508
- 169 Гегель. Соч. Т.1, с.222
- 170 Пак там, с.221
- 171 Вж.Хегел. История на философията. Т.2, с.488-490; Соч., Т.1, с.138
- 172 Гегель. Соч., т.1, с.152, 209
- 173 Хегел. История на философията. Т.2, с.491
- 174 Пак там, с.490
175. Гегель. Соч., Т.1, с.210
176. Пак там, с.70
- 177 Хегел. Феноменология на духа, с.22
- 178 Гегель. Сочъ. Т.10, М.-Л., 1932, с.408
- 179 Хегел. История на философията. Т.2, с.489
- 180 Хегел. Науката логика, част I, С., 1966, с.20
- 181 Гегель. Соч. Т.4, М., 1959, с.44
- 182 Хегел. История на философията, Т.2, с.492
- 183 Пак там, с.501
- 184 Вж.Базаров и Столпнер, Предговор към кн. на Р.Рихтер Скептицизмът в философии, Т.1, Спб., 1910, с.7
- 185 Маркс, К., Ф.Енгелс. Съч.,Т.21, С., 1967, с.282
- 186 Маркс, К., Ф.Енгелс. Из ранних произведений, с.284

- 187 **Емерсон, Р. У.** — представен от Едгар Лий Мастърс, С., 1941,
с.129
- 188 Пак там, с.131
- 189 **M.L.Wiley**, Creative sceptice. London, 1966, p.220
- 190 Ibid., p.221
- 191 **Емерсон, Р. У.** Избранники човечества. М., 1912, с.152
- 192 Пак там, с.152
- 193 Пак там, с.152
- 194 Пак там, с.152
- 195 Пак там, с.152
- 196 Пак там, с.152
- 197 **M.L.Wiley**, Creative sceptics p.228
- 198 Ibid., p.230
- 199 **Шпет, Г.** Скептик и его душа, ж. Мысль и слово, II, 1, М., 1918-21,
с.145
- 200 **M.L.Wiley**. Creative sceptics p.220
- 221 **Емерсон, Р. У.** — представен от Едгар Лий Мастърс, с.134
- 202 **Фойербах, Л.** История на философията. Т.3, с.330
- 203 Пак там, с.330
- 204 Пак там, с.331
- 205 Пак там, с.331
- 206 Пак там, с.332
- 207 Пак там, с.330
- 208 Пак там, с.330
- 209 **Герцен, А. И.** Избр.произв. Т.1, М., 1948, с.197
- 210 Пак там, с.197
- 211 **Белинский, В. Г.** Избр.соч., Т.2, М., 1937, с.297
- 212 **Огарев, Н. П.** Избр.соч.-полит. и фил. произв., Т.2, М., 1959,
с.393
- 213 Пак там, с.400
- 214 **Черньшевский, Н.Г.** Полн. собр. соч. Т.3, М., 1947, с.783-784
- 215 **Черньшевский, Н.Г.** Избр. фил. соч. Т.3, М., 1951, с.536-537
- 216 Пак там, с.702
- 217 **Франс, А.** Книга и люди (гл. О скептицизма), М.-П., 1923, с.98
- 218 **Гзель, П.** Беседы Анатоля Франса, М.-П., 1923, с.64
- 219 Пак там, с.64

SCEPTICISME, CRITICISME, DIALECTIQUE

(Analyse historique-philosophique)

(RESUME)

Latchesar Stoianov ANDREEV

Le scepticisme, le criticisme et la dialectique déterminent les paramètres fondamentaux de la directive antidogmatique de la philosophie du Nouveau temps. En découvrant la relation de ces notions vers le doute sur le fond des phénomènes historiques, le commun et le différent entre elles est aperçus.

Le choix d'une orientation cognitive-appréciative et d'une position du philosophe dépend de cela comment on comprend le doute de la philosophie et la philosophie du doute. Pour la philosophie du Nouveau temps de général est la libération du sujet de la connaissance de l'autorité, de la tradition, du canon, de la création des invariants, qui expriment l'indépendance du sujet des particularités de la pensée philosophique.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
"СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КНИГА 3 – ИСТОРИЯ
Том 29
1991

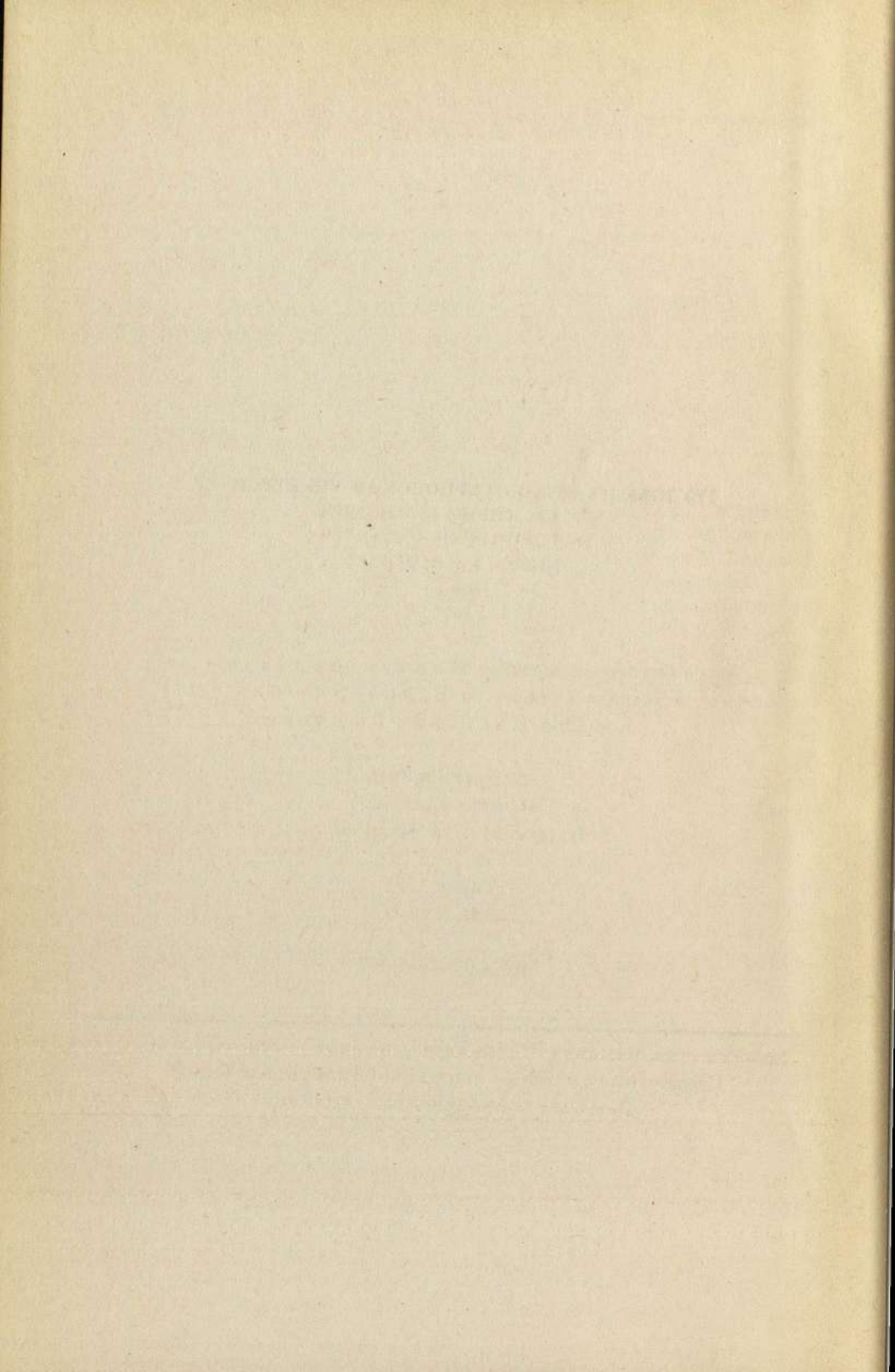
Отговорен редактор Йордан Андреев
Технически редактор Велизар Попов
Коректор Цветанка Рашкова

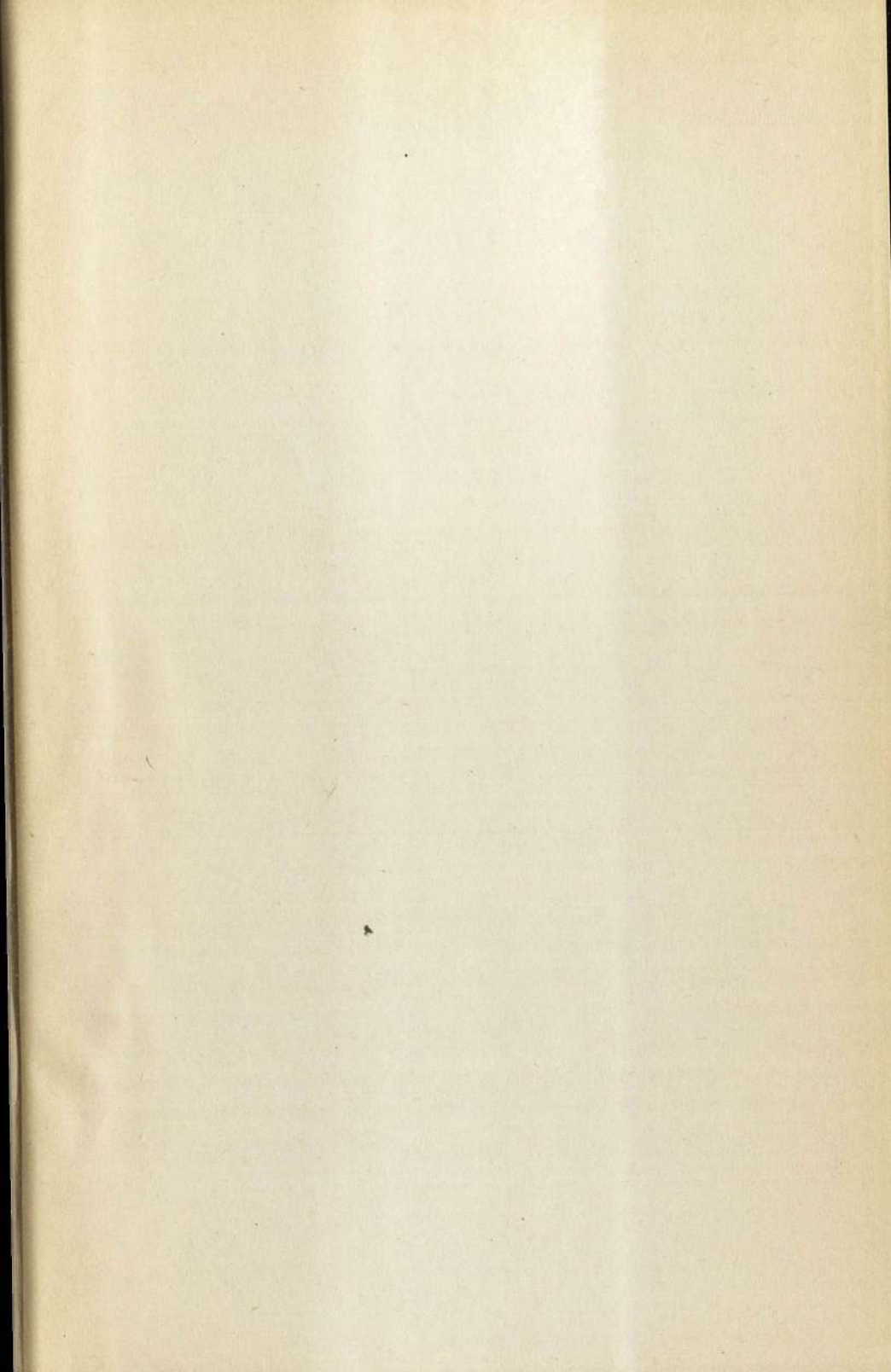
Формат 60x90/16
Печатни коли 14,5
Излязла от печат май 1996 г.

Тираж 250
Цена 70 лева

ISSN 0204 – 6369

Университетско издателство "Св. св. Кирил и Методий" – Велико Търново, 1996
Предпечатна подготовка – издателство "Веста", Велико Търново
Печатница на университетското издателство

ISSN 0204 - 6369

Цена 50 лева